

SIGURD OPDAHL

KAMPEN
OM
MENNESKE-
RETTENE

LAND OG KIRKE
OSLO 1947

Copyright by
LAND OG KIRKE

Printed in Norway
by Spesialtrykk
Oslo 1947

Norges lærere
tilegnet

INNHold

Forord	9
Innledning: Menneskeverd og menneskerett	11
Kap. I. Menneskerett og samvittighetsfrihet i oldtiden	13
Kap. II. Reformasjon og religionskamp. Opplysning og naturrett	24
Kap. III. Sambandsstatene og proklamasjonen av menneskerettene	43
Kap. IV. Den franske revolusjon og menneskerettene	55
Kap. V. Norges grunnlov og menneskerettene	64
Kap. VI. Menneskerettstanken når videre ut	74
A. Kampen mot slaveriet	75
B. Demokrati og stemmerett. Sosial vokster og barmhjertighetsarbeid	92
Kap. VII. Tilbakeblikk	109
Kap. VIII. Motstrømninger	116
A. Statsmennesket	117
B. Overmennesket	124
C. Undermennesket	128
D. Massemennesket	130
E. Mennesket uten tro	132
Kap. IX. Staten er alt — mennesket intet	138
A. Russland og marxismen	139
B. Italia og fascismen	153
C. Tyskland og nazismen	157
Kap. X. Verdenskampen om menneskerettene	184
Kap. XI. Norges kamp for menneskerettene	189
A. Kampen for retten	192
B. Skolens kamp	199
C. Kirkens kamp	205
Kap. XII. De forente nasjoner og menneskerettene	214
Kap. XIII. Hvordan sikres menneskerettene?	224
Litteratur	231

FORORD

Når en i disse dager leser referater fra fredskonferansen i Paris, blir en mistrøstig. Vi førte en lang og svær kamp for menneskerettene. Millioner av mennesker har måttet sette livet til for at verden skulle bli reddet fra tyranni og overgrep mot samvittighetene. Seierherrene synes å glemme alt dette vi kjempet for i den verste av alle kriger. Blant de mange detaljer, de mange relativt små spørsmål, synes de store linjer å bli borte. En frykter for at det det kommer an på, er blitt uvesentlig og at også denne fred skal legge spiren til ny ulykke for vår ulykkelige slekt.

Sogneprest Sigurd Opdahl har satt seg som oppgave å følge kampen for menneskerettene gjennom historien, fra de eldste tider til De forente nasjoners pakt ble undertegnet i San Francisko. Meget vi har glemt, blir igjen levende for oss. Meget vi ikke visste, kommer til vår kunnskap. Men framfor alt: Her får vi se de store linjer. Vi merker Guds fottrin i historien, i historiens «long parade». En levende stil og en sann og ekte patos bidrar til å forhøye virkningen av den meget alvorlige og verdifulle bok.

I en tid som kan friste til mismot, kommer denne bok som en god gave. Den stimulerer oss til ikke å gi tapt, til ikke å tvile på sannhets sak.

14. august 1946.

Arne Fjellbu.

MENNESKEVERD OG MENNESKERETT

Flatøyarbok forteller et sted om Torgeir Håvarsson. Han kom en dag gående over Kvassafjell. Der møtte han en gjeter. Denne gjeteren hogg han ned. Da han ble spurt hvorfor han gjorde det, innrømmet han at han ikke hadde hatt noe imot mannen. Han kunne bare ikke dy seg, for mannen sto så fint til for hogg.

I samfunn hvor det rår så liten respekt for menneskeliv og menneskeverd, fins det heller ingen interesse for å verne om andres frihet og rett. Hver skaper seg sin frihet og rett uten tanke på andre. De svake blir ufrie og rettløse. De som styrer, har ingen tanke for at hver av undersåttene har sitt menneskeverd. Derfor ligger det helt fjernt å innrømme den enkelte visse retter innenfor samfunnet. Mennesket blir vurdert etter stand, styrke og kløkt. Ingen tenker på at mennesket har noe krav på å bli vurdert som menneske.

Først når synet for et menneskes verd har slått rot i sinnene, kan tanken om menneskeretter langsomt gro fram. Jo dypere den tanken fester seg at hvert menneske er en verden for seg med sine egne formål, en kostbarhet av en

annen art enn alt annet på jorden, jo mer modnes tanken om at personligheten har et område som er ukrenkelig og som andre ikke har rett å bestemme over. Etter hvert vokser det så fram en rekke retter som anses som hellige og som ingen har rett til å krenke, heller ikke statsmakten.

Hva forstår vi så konkret med menneskeretter?

Det menneskene først stridde for, var det indre livs frihet. Det var retten til å tilbe Gud i overensstemmelse med ens egen samvittighet, altså tros- og samvittighetsfrihet.

Når disse indre frihetsrettene var oppdaget, kom også kravet om sikkerhet for ens ytre person og kravet om å få gjøre sitt personlige syn gjeldende. Vi får arbeidet for rettssikkerhet og uavhengige domstoler. Vi får kampen om ytringsfrihet og pressefrihet.

Til slutt vier ringen av rettigheter seg enda mer ut. Det dukker etter hvert opp en ny forståelse av at mennesket også bør sikres en menneskeverdig tilværelse i materiell og sosial henseende. Vi får krav om rett til arbeid og rett til en rimelig lønn for arbeidet. Også dette blir av mange ansett som en menneskerett.

Alt dette sammenfatter vi i ordet menneskeretter. Noen klar definisjon er det vanskelig å gi. Oppfatningen av hva som må regnes med til menneskerettene har nemlig i noen grad skiftet med tidene.

Vi kunne si at med menneskeretter forstår vi de friheter og retter overfor inngrep utefra som til enhver tid anses nødvendige for at mennesket skal ha sitt fulle menneskeverd.

Denne framstillingen vil i store trekk søke å vise hvordan disse rettene er blitt til og har funnet sin form. Den vil søke å finne fram til de tankene som ligger til grunn. Den vil skildre de kamper med våpen og med ånd som menneskene har måttet kjempe for sin personlige frihet og rett.

Vi vil da se hvor avgjørende de kristne tanker og troskamper har vært for framvoksteren av disse rettene som har hatt en slik fundamental betydning i vestens kultur.

KAPITEL I

MENNESKERETT OG SAMVITTIGHETSFRIHET I OLDTIDEN

*En er Elders mester, men I er
alle brødre. Matt. 23,8.*

Vi har alt sett at menneskerettene forutsetter en høy menneskeavurdering. Vi kan derfor ikke vente å finne antydninger til slike retter i de eldste kultursamfunn. Her forsvant jo enkeltmennesket i familien, stammen og folket.

Tenker vi f. eks. på de egyptiske pyramider, er de kjempe-monumenter over systemer som ikke kjente noen rett for det enkelte menneske. Menneskene fikk ikke tenke på å reise noe lykketempel for seg selv. De var bare nummer i den mengden som strevet for å bygge en bolig som herskeren skulle bo i etter døden. Den veldige standsforskjellen som skapte avgrunn mellom borgerne, hindret også at overklassen kom på den tanken at det vanlige menneske hadde noen retter som menneske.

Den største del av folket var derfor avskåret fra de mest elementære retter. Det gjaldt stort sett kvinnene som levde et umenneskelig skyggeliv. Det gjaldt i enda høyere grad slaven som ikke hadde stort større retter å påberope seg enn et husdyr hos oss. Således hadde de vanligvis ikke engang noen rett til å beholde livet. Herren hadde dem helt i sin vold.

Først i de joniske kolonier i Lille-Asia, på øyene i Egeerhavet og først og fremst i Athen, vokste det fram samfunn hvor en i noen grad kan tale om visse menneskeretter. Her vokser det fram en individualisme som lar oss se mennesket.

Grunnen til dette er at i disse statsdannelser har vi ikke bare maktstaten, men rettsstaten hvor retten er samfunnets konge. Her kan det utvikle seg et demokrati hvor de frie borgere er medansvarlige i statsstyret. Gjennom dette medansvaret blir borgeren klar over at han har retter både som borger og som menneske.

Derfor trer også enkeltpersonligheten klart fram i den athenske rettsstat i motsetning til den spartanske maktstat. Ja, i Athen kan mannen sette sin egen overtyding opp imot selve statsmakten. Når Sokrates holder sin berømte forsvarstale, kan han si at han kjenner seg bundet til den indre guddomsrøst i seg som sin absolutt overordnede autoritet. Det er enkeltmennesket som stiger fram, villig til å være lydig mot det innerste i seg selv tross alle ytre konsekvenser.

Og dog: Heller ikke i det athenske samfunnet kan vi tale om alminnelige menneskeretter. Rett og frihet var bare for et lite mindretall. Kvinnen hadde ingen som helst del i mannens retter. Og vi må ikke glemme at når borgeren kunne tilbringe dagen i folkeforsamlingen og ofre seg for de oppgavene samfunnet la på ham, var det fordi en tallrik slavestand som ikke eide rettigheter, utførte det meste av alt kroppsarbeid.

Sofistene er oldtidens mest ekstreme individualister. Denne individualismen kunne nok ofte utarte til selvsyke og moralsk nihilisme. Men det kan ikke nektes at de brøt veien for et dypere syn for menneskets frihet og rett. «Mennesket er alle tings mål.» Sofisten Lycophron skal ha sagt at lovene beror på en overenskomst som menneskene har fått i stand og at formålet med lovene er å sikre den enkeltes rettigheter. Forskjellen mellom høy og lav eksisterer i virkelig-

heten ikke, men beror bare på menneskenes mening. Flere av sofistene angrep slaveriet.

Også romerrikets individualister, stoikerne, hevdet tanker som peker mot alminnelige menneskeretter. Alle mennesker er i virkeligheten like. Skrankene mellom raser, nasjoner og stender er kunstige skranker. Slaven Epiktet og keiseren Marcus Aurelius forkynner begge dette. Det som er menneskets plikt og rett, er å leve i overensstemmelse med naturen, dvs. med verdensfornuften.

Under de beste romerske keisere kan en også si at borgerne hadde ganske utstrakte rettigheter, som f. eks. sikkerhet for liv og eiendom og gode domstoler. Dette berodde dog ikke på at borgerne hadde krav på slike retter. Det var keiseren som tilsto dem det. Noen rett overfor staten hadde borgerne i virkeligheten ikke. Retten gikk så langt som keiseren ønsket.

Det ble likevel ikke det strålende Athen eller det mektige Roma som kom til å åpne blikket fullt ut for menneskeverdet. Det var fra den lille avkroken Betlehem han kom som skulle revolusjonere synet på mennesket.

Jesus hadde også sine forløpere. Det var profetene, Israels store individualister. Mens den enkelte i det gamle Israel ble helt oppslukt av slekt, stamme og folk, stiger gjennom profetene, gjennom salmediktningen og i Jobdiktet den enkelte stadig klarere fram. Profetene sto fram enkeltvis med et budskap fra Gud som kunne gå rakt imot det folk mente var rett og hellig. De bar det fram fordi Gud tvang dem til å tale. De hevdet retten til å lyde Gud mer enn mennesker og var villige til å sette livet inn for den retten. De er de første vi kjenner som føler seg helt forpliktet av sannheten og hevder retten til å bære denne sannheten fram.

Men tross forløperne er det likevel Jesus som gir verden et helt nytt syn på mennesket og dets verd. Profetenes interesse hadde enda samlet seg om folket. For Jesus er det den enkelte som står i midtpunktet. I tiltale viker ofte «dere»

for det inntrengende «du». Han drar den enkelte ut av massen. Når Jesus kaller menneskene, går kallet ut til den enkelte. Appellen «følg meg» gjelder alltid den ene som av fri overtving, bare bundet til sannhetens makt, kalles til å forlate alt og følge Jesus. Det nytter ikke her å gjøre som de andre. Enhver blir nødt til å ta et personlig standpunkt. «Hvorfor dømmer dere ikke ut fra dere selv hva rett er?» (Matt. 12, 57.) Alle som løper med i flokken fordi andre løper med, blir før eller siden trukket fram og får et alternativ som krever et dyptgående valg. Dette valg stiller mennesket overfor et evig ansvar, «for hva vinner det et menneske om han vinner den hele verden, men tar skade på sin sjel? eller hva vil et menneske gi til vederlag for sin sjel?» (Matt. 16, 26). Når hyrden har mistet ett av hundre får, drar han ut i ødemarken for å lete etter det, og når han har funnet det, legger han det på sine skuldrer med glede. (Luk. 15.)

Fordi Jesus vurderer den enkelte så høyt, faller alle skranke mellom menneskene, således også skranken mellom de fromme skriftlærde og «den forbannede hop som ikke kjenner loven». Derfor går Jesus inn til de mest foraktede, til tollere og syndere. Ja, om det så er falne kvinner, ser Jesus det evige menneskeverd også i dem. For ham er ingen håpløs. Mann og kvinne blir overhodet stilt ganske like for Gud. Deres personlighet har samme verd — noe som er helt nytt for oldtiden.

For Jesus fins det heller ikke nasjonale og rasemessige skranke. I lignelsen om den barmhjertige samaritan stiller han den hatete og foraktede utlending opp som forbilde. Jøder og hedninger, fariseere og tollere, menn og kvinner, alle har det samme verd.

Sann menneskeevaluering viser seg ofte i synet på barna. Når disiplene i forakt vil vise barna tilbake, tar Jesus imot dem i kjærlighet.

Det som betydde mest i retning av å gi menneskeslekten

et nytt syn på hvert enkelt menneskes verd, er likevel Jesu død og oppstandelse. Kristendommen lærer at Gud elsker menneskene så høyt at han ga sin sønn den enbårne. Og dette gjelder ikke bare de mektige eller de fromme, men det gjelder alle, selv kvinner og slaver, for alle er bestemt til å vinne evig liv.

Med Jesu oppstandelse holder troen på det evige liv for alvor sitt inntog i historien. Det evige liv blir menneskelivets mål og gir livet en helt annen og en helt ny mening. Mennesket lærer å se sitt eget og de andres liv «under evighetens synsvinkel». Det ville være verd en avhandling å ettervise hva påskemorgen har betydd når det gjaldt å løfte menneskelivet og øke respekten og ærbødigheten for alt som bærer et menneskeansikt. Enhver er jo kalt til å bli «en arving til det evige liv».

Jesus talte bare om et menneskes verd, aldri om menneskets rettigheter. Hans mål var Guds fulle herrevelde over menneskers liv. Mennesket skulle overhodet ikke leve for seg selv og sine egne formål. En Jesu disippel skulle si nei til seg selv og sine rettigheter. Ikke den er størst som tenker på seg og sitt, men den som uten tanke på seg selv lever for å tjene de andre.

Når Jesus skiller den enkelte ut fra massen så sterkt som han gjør, og når han gir hver enkelt menneskesjel en slik uendelig verdi, får det nødvendigvis sine konsekvenser likevel. Individet blir ikke bare løst ut fra massen, men også ut fra samfunnet. Det har ikke lenger bare en samfunnsverdi, men i første rekke sin egenverdi. Når Jesus sier: «Gi keiseren hva keiserens er og Gud hva Guds er», er det i virkeligheten en ny og revolusjonerende sats for den gamle verden. Religionen blir her skilt ut fra staten som noe for seg, og individet selv blir løst ut fra staten. I forlengelsen av denne satsen ligger den konsekvensen som snart ble trukket når statens vilje og individets samvittighet sto mot hverandre: «En skal lyde Gud mer enn mennesker.» (Ap. gj. 5, 29.)

Staten har ingen autoritet når det gjelder menneskets aller innerste, for derinne skal bare Gud regjere.

Jesu menneskevurdering fører dermed logisk fram til den første og grunnleggende menneskerett: Samvittighetsfriheten, respekten for menneskets frie valg og innerste overbevisning. Selv prøvde aldri Jesus å tvinge noen. Når den rike, unge mann har truffet sitt valg og går, prøver ikke Jesus å overtale eller tvinge ham. Han lar ham gå.

Urkristendommen går i Jesu fotspor når det gjelder synet på mennesket. Dype, før uoverstigelige skranker, faller: «Her er ikke jøde eller greker, her er ikke trell eller fri, her er ikke mann og kvinne, for I er alle én i Jesus Kristus.» (Gal. 3, 28.) I det ytre ble nok de sosiale ulikheter stående, for urkristendommen hadde ingen tanke for noen omforming av et hedensk samfunnsliv. Men i menigheten, som ble en mektig religiøs og sosial nyskapning, revolusjonertes alt. Her sto alle prinsipielt likt. Tre av biskopene i Roma var, for å nevne et eksempel, tidligere treller. Etter hvert som samfunnet ble kristnet, fikk denne nye innstillingen også sine følger for samfunnslivet.

De første kristne hevdet sterkt samvittighetsfriheten og respekten for menneskets indre liv. Apostlene svarer, som vi før har sett, makthaverne med ordet: «En skal lyde Gud mer enn mennesker.» På den annen side er de troende redde for å bringe andre kristne i samvittighetskonflikter slik som vi ser av Paulusbrevene.

Jesus avviste ytre maktmidler i sitt rike. Der var grunnloven ikke makt, men tjenende kjærlighet. Slik er det også i urkristendommen. Bare ved «å kunngjøre sannheten anbefaler vi oss til alle menneskers samvittighet for Guds åsyn». (2. Kor. 4, 2.)

Oldkirken fortsatte til å begynne med i samme spor. Kirkefaren Tertullian er den første som taler om religionsfrihet (libertas religionis). Han sier: «Se bare etter om det ikke er tegn på at en ikke har noen religion at en tar religions-

friheten fra folk og forbyr det frie valg av guddom slik at det ikke er tillatt å be til hvem jeg vil, men at jeg skal tvinges til å be til den jeg ikke vil.» (Apologeticus kap. 24.) «Det stemmer ikke med religionen å tvinge den inn på menneskene. Den må antas frivillig og ikke ved tvang.» (Brevet til Scapula kap. 2.) Og Athanasius sier i sin *Historia Arrianorum* i 350-årene: «En har ingen tillit til sin egen tro når en bruker makt og tvinger menneskene mot deres vilje. Frelseren gjorde ikke det. Han sa: *Vil* noen følge etter meg, *vil* noen være min disippel, men han tvang ikke noen . . . Et særkjenne for den sanne fromhet er at den ikke tvinger, men overbeviser.» Rundt 380 sier Chrysostomus: «Det er ikke tillatt for de kristne å utrydde villfarelsene ved vold og tvang.»

Men disse røstene, som vitner om at den gamle respekten for personlighetens indre liv framleis er der, blir stadig sjeldnere. Samvittighetsfriheten får stadig trangere kår i kirken. Ja, kirken må fra hedensk hold høre at den krenker sine egne prinsipper ved å forfølge annerledes tenkende. Således sier hedningen Libanios: «Også etter deres egne religionslover skal tvang ikke være tillatt. Overbevisningen skal prises og tvangen fordømmes. Hvorfor raser dere da mot templene? Dette kan da ikke kalles å overbevise, men å bruke makt. Slik overtrer dere åpenbart deres egne religionslover.»

Når kirken sviker sine egne prinsipper, henger det sammen med at den blir statskirke. Før var den forfulgt, nå blir den beskyttet. Ellers er det i første omgang ikke kirken, men staten som fører an i kampen mot trosfriheten.

Vi har forresten en kort overgangstid da det virkelig rår full religionsfrihet. I Konstantins og Licinius' edikt av 313 heter det: «Vi gir de kristne og alle frihet til å anta den religion enhver vil ha, slik at guddommen i himmelen kan være mild og nådig mot oss og våre undersåtter. Vi gir de kristne fri og hel adgang til å dyrke sin religion. Også andre religioner innrømmer vi på lignende måte fri religionsøvelse,

så enhver kan dyrke hva han selv velger seg, så ingen religionsutøvelse skal lide noen innskrenkning.» Her er religionsfriheten uttalt så klart at vi sjelden finner maken i historien.

Konstantin maktet ellers ikke alltid å handle i samsvar med sitt eget edikt, og alt sønnen Konstantius uttalte: «Det jeg vil, skal gjelde som lov.» Keiserens vilje tramper atter den frie, indre overtyding under fot.

Når toleransen hadde så vanskelig for å slå rot, henger det sammen med det inngrodde synet at stat og religion var uatskillelige. I hedenskapets tid hadde keiseren vært øverste prest (pontifex maximus) og hadde stått som beskytter av statens religion. Snart blir det på lignende måte med kristendommen. Keiseren blir verner av religionen. Å kjempe mot annerledes tenkende, blir en statssak. Istedenfor fri indre tilslutning trer tvang og vold. Det gjelder hedninger så vel som kjettere. Alt i 380 får vi en lov av keiser Theodosius den store som fastslår at alle borgere i riket skal ha den ortodokse tro, ellers får de både guddommelig og verdslig straff. Her slår altså staten tros- og samvittighetslivet hos borgerne under seg ved lov.

Verre er det at kirkens egne menn glemte respekten for den frie overtyding.

Jesus hadde sagt: «Nød dem til å komme inn,» og tenkte da på en kjærlig overtalelse til å komme inn i Guds rike. Dette ordet ble snart misbrukt og kom til å spille en sørgelig rolle. Augustin nytter således ordet i den tydning at stat og kirke hadde rett til å tvinge hedningene inn i kirken ved ytre tvangsmidler. Den store kirkefarens autoritet gjør at ordet mer og mer blir forstått slik. Slik går det til at menneskets helligste rett som evangeliet hadde åpnet veien for, blir undertrykt av stat og kirke i forening. Den frie overtyding i troens anliggender blir forfulgt.

Alt i 385 dømmes de første kristne til døden av en kristen stat på grunn av avvikende lærdommer. Det er spanieren

Priscillian sammen med fire andre, deriblant en kvinne. De må dø for sin tros skyld i Trier, dømt som kjettere av den romerske keiser. Forbrytelsen er at de har begynt en slags kristen legmannsbevegelse.

Ennå ser vi riktignok at det gamle evangeliske synet på menneskets frihet ikke var død. Dommen vakte nemlig sterk motsigelse fordi den stred mot rettsfølelsen og den kristne samvittighet. Ennå følte kirken litt av uro over at det ble felt en slik dom. En kjente at staten her grep inn på et område hvor ingen keisermakt bør nå. Men snart druknet kirkens onde samvittighet i blodet fra alle de hedninger og kjettere som måtte dø for sin overbevisnings skyld.

Om lag 1220 fastsatte keiser Fredrik II i konstitusjonene for Lombardiet for første gang i kirkens historie at det var dødsstraff for kjetteri. Dette er så meget verre som Fredrik II personlig synes å ha vært skeptiker. Forfølgelsen må være diktert av rene klokskapshensyn, ikke minst av hensynet til å stå seg bra med paven.

Denne undertrykkelsen av den innerste menneskerett foregår i alt i meget over tusen år. Istedenfor samvittighetsfrihet står i middelalderen den dystre treklangen inkvisisjon, tortur og bål. Den som engang har vært inne i det middelalderske torturmuseum i Nürnberg, får der et uforglemmelig inntrykk av de kår trosfriheten levde under i middelalderen. Innenfor den middelalderske gudsstat blir det ikke plass for tanken om menneskeretter fordi hele kulturen er en utpreget autoritetskultur. Guds representanter på jorden, paven og keiseren, har ikke bare all makt, men nettopp fordi de har Guds fullmakt, har de også all rett. Protesterer noen og krever retter for seg som griper inn i denne fullmaktsretten, er det ikke bare opprør mot mennesker, men mot Gud selv.

Denne autoriteten er selvsagt ikke bare av det onde. I ly av dette sterke og trygge vern lever menneskene sitt oppadvendte og innadvendte liv uten den trangten til personlig og

fri selvutfoldelse som senere tider har kjent helt nødvendig for å kunne leve et menneskeverdig liv.

Middelalderlivet ser vi også i dag levende og anskuelig framstilt i de gamle middelalderske byer. Menneskeboligene står og klynger seg tett sammen om den mektige gotiske katedral som reiser seg majestetisk og bydende over dem alle. Den er det selvsagte sentrum for livet.

En slik kultur har sin storhet og sin begrensning. Begrensningen ligger for en stor del i at mennesket er så innrammet av autoriteten at det ikke engang kjenner trang til selvutfoldelse og selvbestemmelsesrett. En kan si at middelalderen har for meget av det som vi har for lite av.

Men før vi forlater åndsfrihetens historie i oldtid og middelalder, må vi minnes at de tankene om et menneskes indre frihet som evangeliet utløste, ikke er død. Rett som det er løfter det seg en spinkel røst som gjentar det samme med vekslende ord: Det er ikke sant, og det er ikke rett at stat og kirke, keiser og pave, er samvittighetens herre.

Disse røstene kommer som regel ikke fra kirken, men fra de små, spredte sekter som kjemper sin fortvilte kamp for å tilbe Gud slik som de selv mener det er rett.

Vi hører denne røsten alt i det 4. århundre hos donatistene som skilte seg ut fra moderkirken på grunn av noen særmeninger. Stifteren, biskop Donatus, sier selv: «Hva har keiseren med kirken å gjøre?» Og en senere donatist, biskop Petilian, skriver: «Har vel apostlene forfulgt noen, eller har Kristus overlevert noen til den verdslige arm? Kristus forfulgte ikke noen. For han ville innby menneskene til troen, ikke tvinge noen. Hvorfor tillater dere ikke enhver å følge sin egen, frie vilje når Gud Herren selv har gitt menneskene en fri vilje?» Og biskop Gaudentius sier: «Sjelenes frelser, den Herre Kristus sendte fiskere og ikke soldater for å føre troen inn i verden.» Donatistene ble til slutt utryddet, men samvittighetsfrihetens fane ble reist av andre.

De neste som løfter ropet om trosfriheten så pass høyt at det hørt for senere ætter, er valdenserne oppe i Alpene. Det er beskjedne, stillfarende folk som prøver å leve i overensstemmelse med Bibelen. Men de er faste i sin tro. De får forbud mot å preke, men nekter å adlyde under henvisning til samvittighetsfrihetens kongeord: En skal lyde Gud mer enn mennesker. De blir da lagt i bann, og inkvisisjonen tar seg av dem. Ja, det blir endog satt i gang et korstog mot dem, et blodig og trist kapitel i kirkens historie.

Vi nevner til slutt det merkelige skriftet «Defensor pacis» (fredens forsvarer) fra senmiddelalderen, forfattet av Marsilius av Padova. Det tar også i evangeliets navn til orde mot at mennesker søker å tvinge mennesker til Gud.

Slik lever åndsfriheten som en stille understrøm tross sverd og bål til den til slutt plutselig bryter fram i en veldig vårflom i reformasjonstiden.

REFORMASJON OG RELIGIONSKAMP
OPPLYSNING OG NATURRETT

*Den kristne samvittighet har
sin styrke i lydlighet, men
denne lydlighet kan bli lydig-
het til opprør. E. Berggrav.*

Renessansen bryter inn i middelalderen omtrent som en munter trompetfanfare i en kirkestille dal. Vi får en kort hektisk tid med et rent fyrverkeri av menneskelig livsutfoldelse like fra den høyeste og mest beåndede kunst til det krasseste vellevnet og de verste laster.

Bevegelsen betyr nok at den undertrykte individualismen bryter fram, men den har ingen forståelse for at alle har rett til indre og ytre frihet. Den er utpreget aristokratisk og nærer forakt for mengden. Den er og blir de fås sak. Renessansens menn krever nok forskningsfrihet og rett til ubegrenset livsutfoldelse for seg selv. Mengden derimot bør helst holde seg til det gamle.

Reformasjonen derimot sprenger den gamle middelalderske enhetskultur i stumper og stykker. Når Luther slår opp de 95 setninger på slottskirkedøren i Wittenberg, blir det hammerslag som får en gammel verden til å synke i grus. Enheten sprenges, og den gamle kirkelige autoritetskultur blir oppløst.

Middelalderens kulturbygning var med all sin begrensning imponerende helstøpt og fast. Den var blitt bygd opp som en

gotisk katedral i tusen år. En skal ikke undres over at da reformasjonen kastet sin brannfakkell inn i denne bygningen og sprengte den, måtte det forårsake veldige rystelser. Vi ser derfor at ettersom reformasjonens revolusjonerende åndelige sannheter brer seg ut over Europa omtrent som ringene i vannet, blir de ledsaget av de voldsomste kriser og jordskjelv. Vi ser det i Tyskland, i Sveits, i Frankrike, i Nederland, i Skottland og i England. I noen grad ser vi det overalt i den gamle verden.

Middelalderens kristne enhetskultur går under i blod, i innbyrdes krig og i en veldig terror mot annerledes tenkende.

Representantene for den gamle enhetskultur, pave, keiser og konge, kjemper for å føre folkene tilbake til den gamle tro med makt. De som er grepet av reformasjonen, søker å verge sin nye tro. Begge parter setter alt inn og bruker alle midler fordi kampen gjelder deres dyreste eie. Macaulay har sagt om denne tiden at «de fysiske grenser ble fortrent av de moralske». Det er i denne tiden ikke rase, nasjonalitet eller stand som bestemmer et menneskes innsats, men det er trosbekjennelsen. Derfor ser vi at de stridende religiøse retninger ikke tar i betenkning å kalle utlandet til hjelp for å seire. Det blir ikke oppfattet som noe unaturlig. Slik er det i Tyskland, Frankrike, Holland, England og Skottland. Den eneste unntagelse måtte være paven. Han presterer selv i denne tiden av og til å stå på protestantenes side i kamp mot kirkens mest trofaste sønn, keiseren! Den franske kansler L'Hôpital karakteriserer tiden treffende når han sier: «Vi merker og ser i dag hvordan en engelskmann og en franskmann som har samme tro, har mer hengivenhet og kjærlighet til hverandre enn to borgere av samme by og under samme herre, men av forskjellig religion.» Overalt er det om troen det kjempes.

Men ut av denne tiden, som er så rik på tro, men også så mettet med grusomhet, fødes det langsomt en ny forståelse og respekt for menneskets indre liv. Det er den første men-

neskerett, tros- og samvittighetsfriheten som langsomt tar skikkelse ut av disse veldige åndelige brytningstidene.

Som rimelig kan være begynner brytningen i Luthers eget land.

Den 18. april 1521 sto Luther i Worms og erklærte overfor den samlede geistlige og verdslige makt at han nektet å tilbakekalle sin lære, «for det er ikke rådelig å handle mot sin samvittighet». Han løftet med disse ordene et gammelt evangelisk banner. Og denne gang hjalp det ikke om keiseren erklærte at han var bestemt på å sette inn alle sine land, sine venner og sitt eget liv mot Luther fordi han var en virkelig, overbevist kjetter. Det var utløst en rørsle som ikke kunne stanses og som støttet seg, ikke til menneskelig autoritet, men til Guds ord slik det taler til den enkeltes samvittighet. Religionen var igjen blitt personlighetens sak mer enn statens sak.

«Den unge Luther» hevdet energisk det indre livs frihet. Således skriver han i boken om «Den verdslige øvrighet» av 1523: «Kjetteri er en åndelig ting. Det kan man ikke hugge med jern, ikke brenne med ild, ikke drukne i vann.» Og et annet sted i samme skrift heter det: «Det verdslige regime har lover som ikke strekker seg videre enn over legeme og gods og det som er utvortes på jorden. For over sjelen vil Gud ikke la noen regjere uten seg selv alene.» I skriftet «Om den opprørske ånd» sier han med ekte ungluthersk uvørenhet: «La dem (sektene) bare freidig og friskt preke hva de kan og mot hvem de vil. For det må, som jeg har sagt, være sekter, og Guds ord må ligge i krig og kjempe. La åndene slå løs på hverandre!» Luther kaller også et av sine reformatoriske hovedskrifter «Om et kristenmenneskes frihet», og det begynner med ordene: «Et kristenmenneske er en fri herre over alle ting og ingen undergitt.» (Etter sitt innvortes menneske.)

Luther så snart at det måtte komme til et voldelig oppgjør mellom den nye og den gamle tro, men ba Gud om å slippe

å oppleve det. Det slapp han også. Derimot ble han vitne til og medhjelper i det voldsomme og ofte blodige oppgjør mellom protestantene og de mange frie, religiøse retninger som fødtes i reformasjonen. I dette oppgjøret faller reformasjonen dessverre tilbake til den middelalderske oppfatning og bekjemper til dels de frie retninger med de ytre våpen som Luther selv hadde fordømt. Disse reformasjonens stebarn ble delvis forfulgt og undertrykt på det grusomste både av katolikker og protestanter.

Nettopp alt det de frie retninger gikk igjennom, gjorde at trangen til trosfrihet ble særlig sterk hos dem. Den mest veltalende representant for trosfriheten er Castellio. Han utga i midten av 1500-tallet skriftet «Bør kjettere forfølges?». Her nevner han fire grunner til ikke å forfølge annerledes troende: 1. Troen må bero på egen overtving. Derfor oppnår en intet ved forfølgelse. 2. En slik forfølgelse strir mot det kristne bud om kjærlighet. 3. En er jo enig i hovedsaken. Hvorfor skal en da strides om det som er dunkelt, all den stund et hellig og fromt kristenliv er viktigere enn små avvikende meninger? 4. Jo mer en kjenner sannheten, jo mindre er en tilbøyelig til å felle noen fordømmelsesdom over andre.

Luther selv gled mer og mer bort fra de prinsipper han engang så uredd gikk inn for. Han erklærer seg enig i at de frie retninger blir forfulgt. Ja, det kan neppe bortforklares at til slutt gikk han så langt som til å tilrå dødsstraff i ett tilfelle.

Etter Luthers død begynte også kampen mellom selve kirkesamfunnene. Det første voldsomme sammenstøt var Den schmalkaldiske krig som endte med religionsfreden i Augsburg i 1555. Denne freden viser klart at det gamle enhetssynet rår på bekostning av den individuelle frihet. Det som bestemmes i denne freden, er det stikk motsatte av religionsfrihet for folket, nemlig at den tro fyrsten hadde, skulle folket også ha (*Cuius regio — eius religio*). Ble fyr-

ten protestant, måtte også undersåttene bli protestanter. Gikk fyrsten tilbake til katolisismen, måtte folket vær så god gjøre det samme. I Kurpfalz skiftet fyrstehuset konfesjon fire ganger. Hver gang var overgangen forbundet med terror og vold mot annerledes troende. Bestemmelsen var opprørende fordi den krenket det innerst menneskelige så fundamentalt. Men den viste at det gamle synet ennå satt fast, at innenfor samme territorium måtte det være samme trosoppfatning. Når den religiøse enheten i riket var røket i stykker og ikke lot seg gjenopprette, måtte en iallfall holde på enheten innenfor det enkelte territorium.

Det siste og forferdeligste oppgjøret mellom konfesjonene kom i Tyskland med tredveårskrigen. Denne krigen etterlot store deler av landet som en ørken. Krigen var nok ikke bare en troskrig. Jo lenger den varte, desto flere politiske motiver blandet det seg inn. Men det var dog de religiøse motsetningene som var den primære årsak.

Freden viste at den gamle forestillingen om at samme territorium måtte ha samme tro ikke lot seg opprettholde. Den var et famlende og motstrebende forsøk på å åpne trosfrihetens dør på gløtt. Det ble nemlig bestemt at dersom mindretall av andre konfesjoner hadde hatt uhindret religionsutøvelse ved krigsutbruddet, skulle det være slik framleis. Dersom noen siden gikk over til en annen konfesjon, kunne landsfyrsten enten tillate det, eller han kunne jage vedkommende ut av landet, men uten å konfiskere hans eiendom. Og dersom en luthersk landsfyrste ble reformert eller omvendt, skulle innbyggerne slippe å skifte konfesjon.

I den tysk-lutherske kirke gikk det etter hvert slik at de gamle frihetstankene stivnet i et byråkratisk og underdanig statskirkevesen. Fyrstene fikk høye tanker om sin myndighet og ble behandlet med en underdanighet og servilitet som hverken ga plass for frihet eller menneskerett. Hadde en noe å klage over, måtte det skje i de mest ydmyke vendinger. En prest klager således til sin fyrste i følgende ordelag:

«Deres allernådigste svin har spist opp mine allerunderdanigste høns.» En fant seg, som det er sagt, i at fyrsten blandet seg inn i innbyggernes liv omtrent som en hustyrann opptrer overfor familien. Det ble praktisert en fyrsteforgudelse så en må tilbake til Orienten for å finne maken. Hør f. eks. hva en publisist kan skrive til en liten tysk fyrste: «Hvis Gud ikke var Gud, hvem skulle da være nærmere til å være det enn Deres Høyfyrstelige Durchlaughtigheit.» Noen åndelig frihet kunne det ikke godt bli tale om under slike forhold.

Enda mer tragisk enn i Tyskland er utviklingen i Frankrike. Ilden fra reformasjonen hadde fort bredt seg dit. Særlig fikk de nye reformerte tankene innpass hos de dannede humanister. Frants I, en lettferdig konge, brukte — tross sin egen religiøse likegyldighet — inkvisisjon og skafott mot de reformerte. Under Henrik II ble det enda meget verre. Det var da Pariserparlamentet, den øverste domstol, nedsatte et eget utvalg til å behandle kjettersaker. Det fikk navnet «det brennende kammer» (Chambre ardente) på grunn av alle de kjettere det sendte på bålet.

Men reformasjonen lot seg ikke stanse. Den bredte seg blant de beste i borgerstanden og fant også vei til høyadelen. Dermed ble religionskampen sammenblandet med den striden som pågikk i riket mellom de ledende adelsslekter. Dette gjorde kampen dobbelt grusom og uhyggelig. De uavlatelige hugenottkamper som pågikk i annen halvdel av det 16. århundre, er — enda mer enn 30-årskrigen — en forvirret blanding av troskamp og maktkamp. Et av de tallrike forlik som ble sluttet, ga — karakteristisk for tiden — trosfrihet til alle adelsslekter. De andre fikk greie seg uten.

Religionskampene kulminerer i Bartholomeusnatten den 23. august 1572. Bare i Paris ble det myrdet mange tusen hugenotter, og myrderiene bredte seg utover hele landet. Etter den hendingen var det paven holdt takkefest, tente gledesbål og ga Vasari i oppdrag å lage tre fresker i Vati-

kanet til minne om det som var skjedd. — Da Filip II hørte om hendingen, lo han — det sies for første og siste gang i sitt liv.

Prins Henrik av Navarra hadde unngått døden i Paris ved å avsverge sin tro. Da han hadde rykket inn i Paris som konge ved å avsverge den for annen gang, viste han sin sympati med sin gamle trosretning ved å utstede ediktet i Nantes i 1598. Dette ediktet er langt fra å forkynne religiøs toleranse, men det trygger iallfall protestantene. Det gir dem tros- og samvittighetsfrihet, likeberettigelse til embeter, domstoler hvor også de er representert, og rett til å forrette reformert gudstjeneste hvor den hadde vært i bruk fra før. Men hvor fjern toleransens ånd er, ser en best ved de sikkerhetssteder som protestantene fikk. Her forskanset de seg og ble til en stat i staten.

Etter hvert som kongemakten vokste, viste det seg at Frankrike ikke var modent for å ha to konfesjoner side om side. Først mistet protestantene sine sikkerhetssteder. Under Ludvig XIV mistet de igjen helt sin trosfrihet. Ingen eneveldig styrer med respekt for seg selv kunne nemlig tenke seg å ha undersåtter med forskjellig tro. Det måtte være en enerådende tro akkurat som det var en enerådende konge. Derfor grep Solkongen alltid hardere inn mot hugenottene. De mistet retten til å bli embetsmenn. Etter hvert ble også veien til en rekke andre stillinger stengt for dem. Alderen for barn som kunne gå over til katolisismen mot foreldrenes vilje, ble senket til 7 år. Foreldrene måtte betale oppholdet for barna når de, mot deres vilje, ble bortført til et eller annet kloster for å føres vekk fra foreldrenes tro. Til å begynne med ble det utbetalt en premie til dem som sviktet sin tro. Siden gikk en over til åpen vold. Det ble tvangsinnkvartert dragoner hos protestantene, og disse karene begikk de mest opprørende voldshandlinger. Det er ikke å undres over at 30 000 «omvendte» seg på et år. Men enda flere flyktet for sin tros skyld. En regner med at henimot ½ million kom seg

ut av landet. Disse utvandrerne hørte med til de beste folk Frankrike åtte. De som ble fanget under flukten, ble henrettet eller sendt til galeiene.

Også den dannede opposisjon mot jesuittene, de såkalte Jansenister som talte menn som Pascal, ble forfulgt og slått ned av konge og pave i forening.

Det er ikke underlig at disse forfølgelsene førte til at den opplyste verden i Frankrike etter hvert ble drevet inn i en ytterliggående radikalisme. Det er heller ikke underlig at da omveltningen til sist kom, fikk den et voldsommere forløp enn noe annet sted.

Vi har sett at både i Tyskland og i Frankrike førte de reformatoriske frihetsrørsler inn i ny tilstivning og ufrihet. Skal vi lete etter en videre utvikling av samvittighetsfrihet og menneskerett, må vi vende oss annet steds hen.

Vi ser da først mot Holland. I dette frihetselskende folket går kravet om samvittighetsfrihet sammen med kampen for politisk frihet. Til å begynne med så det ikke lyst ut for noen av delene. Filip II var utrettelig i å søke å utrydde de nye tankene og å ensrette sitt kjemperike. Særlig tok han seg av Holland fordi han syntes han hadde spesiell grunn til det. I 1550 utstedte han det såkalte blodedikt. For oss som har levd noen år under nazistisk velde, kaller det unektelig fram visse assosiasjoner: «Ingen må trykke, skrive av, kopiere, oppbevare, gjemme, selge, kjøpe eller gi bort, enten det nå er i kirken, på gaten eller annet steds, noe skrift av Martin Luther, Johan Oekolampadius, Ulrik Zwingli, Martin Bucer, Johan Calvin eller andre kjettere som er fordømt av den hellige kirke ... Heller ikke må noen i sitt hus holde konventikler eller ulovlige forsamlinger eller overvære noen slik, hvor tilhengere av ovennevnte kjettere lærer, døver og stifter sammensvergelses mot den hellige kirke og det almene vel ... Videre forbyr vi legfolk offentlig eller hemmelig å føre samtaler eller disputaser om de hellige skrifter, især om tvilsomme eller vanskelige punkter, eller å lese, lære

eller utbre den hellige skrift medmindre de dyktig har studert teologi og bestått prøve ved et ansett universitet ... Finnes noen å ha forsett seg mot noe av det som er nevnt i punktene ovenfor, blir han å straffe som fredsforstyrrer og lovbryster på følgende vis ... mennene med sverd og kvinnene ved å bli levende begravet.» — Dessuten tales det i ediktet om å brennes ved ild. Endelig skal formuen inndras.

Tusener ble henrettet i henhold til blodediktet. Andre tuse-
ner ble forfulgt og pint.

Da hertugen av Alba kom, ble det nedsatt en særdomstol, noe som alltid har vært et yndet våpen i kampen mot menneskets indre og ytre frihet. Denne domstolen, «opprørsrådet» eller «blodrådet» som det ble kalt, tok ingen hensyn hverken til loven eller til nedarvede privilegier. Straffet for høyforræderi ble, sier en kulturhistoriker, «de som hadde vært med på et bønnskrift om mildere inkvisisjon, eller som ikke hadde forhindret et slikt bønnskrift, de som hadde tolerert en evangelisk preken selv om de hadde vært tvunget til det, de som hadde sagt at kongen ikke hadde rett til å ta friheten fra provinsene, de som hadde tvilt på at opprørsrådet var bundet av noen lover, de som hadde hevdet at en skulle adlyde Gud mer enn mennesker og de som stilltiende hadde hørt på lignende ytringer».

Ja, 16. februar 1568 ble endog alle innbyggere i Nederland dømt til døden som kjettere, «en statshandling som står ganske isolert i historien». Tilstanden beskrives slik av en historiker: «Pelene i gatene, dørpostene i husene, gjerdene på markene var fulle av menneskekrepper. På landet bar mangt et tre ikke annen frukt enn lik.»

Men denne fryktelige terror mot all frihet førte ikke fram. Kampen om trosfriheten ble samtidig til en kamp til vern om selvstyre og politisk frihet. Wilhelm av Oranien ber i et opprop i begynnelsen av frihetskrigen de frie borgere om å stå fast og verne om «den gode, borgerlige frihet». Og generalstatene erklærer når de avsetter keiseren: «En fyrste

er satt av Gud til herre og høvding over sine undersåtter for å verne og berge dem mot all urett, underkuing og vold, som en hyrde er satt til å verne om sauene sine ... Gjør han ikke det, men søker han isteden å undertrykke dem, røve fra dem deres friheter og gamle sedvaner og å bruke dem som treller, da bør han ikke kalles fyrste, men tyrann. Når han er det, kan hans undersåtter ifølge rett og fornuft ikke godkjenne ham som sin fyrste.»

Holland blir i frihetskrigens tid et fristed for dem som er forfulgt for sin tros og sine meningers skyld. Hit søkte forfulgte frie retninger både fra Tyskland og England.

Her levde også den stille tenkeren, jøden Baruch Spinoza. Han ble utstøtt av synagogen for sine tankers skyld, og hans trosfeller prøvde å myrde ham, men det lyktes ikke. Denne ensomme glassliperen gjør seg til talsmann for en demokratisk statsskipnad. Han hevder at statsmakten bare grunner seg på individets frie tilslutning. Den enkelte oppgir ikke sine naturlige retter, men får dem tvert om sikret når han trer inn i samfunnet. Staten skal hverken gjøre menneskene til dyr eller til maskiner, men hjelpe til at de kan utvikle seg fritt. Som følge av dette synet hevder Spinoza ikke bare trosfrihet, men også tanke- og ytringsfrihet.

Tanker er smittsomme som intet annet. De religiøse strømninger og tanker kom fra Holland over til England. Her får vi etter hvert den samme blanding av religiøs og politisk frihetsstrid. Forskjellen fra Holland er at engelskmennene må kjempe mot sitt eget fyrstehus.

Også i England er det flytt meget blod og utstått forferdelige lidelser for trosfrihetens skyld. Elisabeth nedsatte i 1583 en særdomstol for å knekke puritanerne som ble blodig forfulgt. Det gikk her som andre steder. De forfulgte ble snart forkjempere for trosfrihet og politisk frihet.

En gren av puritanerne, kongregasjonalistene eller independentene, hevdet at hver menighet skal ha fullt selvstyre. Hver menighet er en frivillig sammenslutning rundt frivillig

valte ledere. Kirke og stat har ikke noe med hverandre å gjøre.

En av grunnleggerne av disse retningene, juristen Henry Barrowe, ble hengt for sitt kjetteri i 1593. Mens han satt i fengsel og ventet på dommen, utviklet han tanker om sannheten som peker langt ut over den intoleranse og fanatisme hans egen tid var preget av. Sannheten er et ideal som en søker, men intet enkelt trossamfunn kan gjøre krav på å ha funnet hele sannheten. Derfor bør vi tåle hverandre.

Felles for disse retningene er at de krever frihet for menighetene til å velge sine styrere. Independentene gjør nå disse idealene gjeldende også på statslivets område. Også staten er en slik fri sammenslutning. Den er kommet i stand av frie mennesker som sammen danner staten. Staten skal derfor verne om menneskenes velferd og lykke og aller mest om samvittighetsfriheten.

Med et slikt program er det klart at independentene ble Stuartenes svorne motstandere. Somme av Stuartene kjempet åpent og skjult for katolisismen, og da de så seg selv som fyrster av Guds nåde, bekjempet de alle Parlamentet og folkets gamle retter.

Independentene ble snart førere for alle de retninger som med religiøs glød kjempet for trosfrihet og borgerlig frihet. I denne kampen kunne de støtte seg på det store frihetsbrevet av 1215, Magna Charta Libertatum, som i sin tid la grunnen til Englands borgerlige frihet. Her var kirkens frihet sikret. Her var det bestemt at ingen nye skatter kunne pålegges uten at landets ledende menn var spurt til råds, en bestemmelse som ga støtet til det engelske Parlament. Her var det fastsatt rettssikkerhet med følgende ord:

- Art. 38. Ingen embetsmann skal, bare på grunn av sin egen anklage, stille noen mann for retten uten at det føres troverdige vitner i saken.
- Art. 39. Ingen fri mann skal gripes, fengsles, berøves sin eiendom, lyses fredløs, landsforvises eller på noen

måte ødelegges. Heller ikke vil vi dømme ham eller forfølge ham unntagen etter lovlig dom av hans likemenn og ifølge landets lov.

Art. 40. Vi vil ikke selge rett og rettferd til noen og heller ikke nekte eller forhale den for noen.

Disse bestemmelsene ble aldri glemt i England. De ble en milepel i menneskerettens historie.

Da Karl I ga seg til å handle i strid med frihetsbrevets bestemmelser, tvang Parlamentet ham til å anta en *Petition of Rights* (begjæring om rettigheter) som understreker *Magna Charta*s bestemmelser. Ved innledningen til debatten om dette rettighetsskrift som også skulle bli en av grunnpillene under Englands frihet, sa John Elliot som var Parlamentets åndelige leder og som siden måtte bøte med livet: «Dette ordskiftet gjelder ikke bare vår eiendom og vårt land, men det gjelder alt det vi kaller vårt. De rettigheter og privilegier som gjorde våre fedre til frie menn, står i fare.»

Da krigen mot kongen var begynt, sa Cromwell: Vi begynte krigen «for å hevde våre borgerlige rettigheter som frie menn og våre rettigheter som kristne».

I Cromwells hær var det ellers en radikal retning, levelers (likhetsmenn). De holdt av religiøse grunner på en demokratisk statsskipnad med alminnelig stemmerett, full likhet for loven og full samvittighets- og kultusfrihet. «Hver mann som er født i England, selv den fattigste og usleste, bør ha en stemme med i valget av dem som skaper de lovene han skal leve under ... Den fattigste mann har like stor rett til å leve som den største.» Levelers nådde ikke fram med sine tanker, men vi møter her krav som kom igjen i den franske revolusjon, i demokratiet og i de sosiale rørsler.

Cromwells styre i England var nok kort. Men for Europas frihetssaga betydde denne epoken meget. Cromwell prøvde for første gang i historien å danne en stat som tolererte forskjellige livssyn. Han skapte også for siste gang en stat hvor hele stats- og kulturlivet skulle være helt behersket av

kristne grunnsetninger. Før hadde en ment at det ikke gikk an å ha forskjellige tros-samfunn innenfor samme territorium. Vi minner her om Tyskland. Cromwells stat viste imidlertid verden at dette lot seg gjøre. Slik trengte den overtydingen langsomt igjennom at individets indre personlige liv er noe som statsmakten ikke bør røre. Det er uanstastelig. Cromwells stat har på denne måten gitt et viktig bidrag til framvoksteren av den nyere individuelle kultur.

Samtidig må vi understreke at heller ikke denne staten kjente noen full religionsfrihet. Også Cromwell forfulgte katolikkene — ja, endog somme av sektene, således kvekerne. Kvekerne ble han rent opprædd over: «Kvekerne er et folkeferd som jeg ikke kan vinne hverken ved gaver eller æresbevisninger, ved embeter eller poster.»

Når det gjaldt katolikkene, minnes vi hans hærtog mot Irland. Vi må fram til vår egen tid for å finne maken til grusomhet. Om lag en tredjedel av øyas befolkning ble utryddet.

Stuartenes restaurasjon betyr en ny, kortvarig tvangsperiode også i England. Det fulgte en ny forfølgelse av dem som tok del i gudstjenester eller møter utenom den engelske kirke. Fengslene var under Karl II fulle av mange av landets frommeste og beste borgere. Et varig minne om denne tiden er John Bunyans «Pilgrimsvandring», skrevet i fængslet. Vi skal ikke undres over at John Milton som hadde hevdet at alle mennesker var født i Guds bilde og derfor var frie og like, i disse årene skrev boka: «Det tapte paradiset.»

Også i disse årene fikk dog England et av sine frihetsbrev. Det bar det karakteristiske navn Habeas Corpus-akten (du skal ha din kropp). Det gjentok forbudet mot at noen ble fængslet uten lov og dom, og søkte i det hele å verne om den personlige frihet. (1679.)

Jacob II var katolikk. «Han satte tre riker inn for en messe, og mistet alle tre.» Han utstedte bl. a. en lov om religionsfrihet. Alle forsto hva denne loven egentlig skulle bru-

kes til. Da det var opplagt at Parlamentet ikke ville godta loven, protesterte erkebiskopen av Canterbury og flere bisper da kongen forlangte at loven skulle leses opp to søndager på rad i alle Englands kirker. «Dette er å kalle til opprør, det hadde jeg ikke ventet av den engelske kirke,» sa kongen. «Vi vil hedre Dem, men må frykte Gud,» sa biskopene. «Jeg vil bli adlydt,» sa kongen. Biskopene svarte: «Guds vilje vil bli gjort.» Da forordningen bare ble lest opp i noen få kirker, ble kongen rasende. Han anklaget biskopene for å ha prøvd å innskrenke den kongelige makt. Han lot dem arrestere og sendte dem i båter nedover Themsen for å sette dem i Tower. Da båtene gled nedover elven med bispene ombord, knelte store folkemasser ved elvebreddene og ba om bispenes vel-signelse. Da så Riksretten frikjente bispene, jublet hele London.

Denne dagen, «de syv biskopers dag» (the seven bishops' day), er betydningsfull. Den viser at mens den engelske kirke før hadde ment at det var en kristenplikt ubetinget å adlyde kongen, går den her mot en tyrannisk kongemakt.

Etter revolusjonen utstedte Vilhelm av Oranien (William II) toleranseakten av 1689. Den gir samvittighetsfrihet så nær som til katolikker og jøder. 1693 kom en lov som ga det engelske folk en viss trykkefrihet.

Med den engelske revolusjon er en grunnleggende menneskerett kjempet fram etter en tid full av entusiasme, martyrsinn og helhjertet tro, men også full av terror og tårer.

Den religiøs-politiske kampen for trosfrihet og borgerlig frihet møtes også med et strømdrag i tenkningen og rettsoppfatningen. Vi sikter her til opplysningstidens kamp for åndsfrihet og til teorien om naturretten. Begge disse strømdrag flyter i denne tid inn i hverandre og blandes sammen.

Tanken om en naturlig lov som ligger til grunn for eller står over de gjeldende lover, er en gammel tanke i europeisk kultur. Vi møter tanken i gresk åndsliv. Cicero overfører denne forestillingen til Roma og former ordet: «Det alle er

enige om, er naturens stemme.» (Omnium consensus naturae vox est.)

Stoikerne taler om en gylden tidsalder der det rådde full frihet, likhet og fellesskap.

Kirken opptok disse tankene og arbeidet dem inn i sitt system. Den lærte at menneskene har en naturlig lov som er gyldig for alle folk og er evig. Denne loven stemmer med de 10 bud og springer fram av den menneskelige fornuft. Til sist har den sitt utspring i Gud som har gitt menneskene denne fornuften. (Cfr. Rom. 2, 14.) Katolikkene taler gjerne om to grunnsetninger i denne naturlige lov: 1. La enhver beholde sitt. 2. Tilføy ingen noen urett. Disse budene er skrevet i alle menneskers samvittighet. De er ideelle bud. Det hender at de konkrete lover står i strid med dem, men slike lover må ikke gis.

I de kampene for indre og ytre frihet som ble utkjempet, falt de som sto i samvittighetskonflikt eller i politisk konflikt med samfunnet ofte tilbake på den naturlige rett. De hevdet at en urettferdig lov ikke er noen lov (*lex injusta non est lex*) fordi den strir mot den naturlige lov som er evig gyldig. Slik nådde menneskene fram til den oppfatning at det finnes et sett med naturlige rettsregler som bør være lik i alle folk fordi fornuften er en og fordi fornuftens opphav, Gud, er en. Alle lands lover bør derfor stå i harmoni med denne naturlige rett.

Vanskeligheten består i nærmere å beskrive hva denne naturlige retten går ut på. Frihet og likhet er gjerne de vanligste goder som føres tilbake til naturretten. Når mennesker f. eks. forfølges for sin tros skyld, strir det mot den naturlige eller guddommelige lov. Dette hevdes bl. a. av puritanerne. I det puritanske skriftet «Gangræna» heter det at alle er av naturen Adams sønner. Fra ham har de alle fått en naturlig eiendom, rett og frihet. Ved den naturlige fødsel er alle like og i like høy grad født til eiendom og frihet. Skriftet viser ellers hvor uklar tiden er når det gjelder å

praktisere friheten. En skulle tro at et slikt skrift skulle gå inn for full samvittighetsfrihet, men det er tvert om et avskrekkende eksempel på det motsatte. Forfatteren regner bare i England opp 176 kjetterier og sier at å tåle dem ville bety Englands undergang.

Den store dikteren *John Milton*, en av Cromwells beundrere, er også grepet av tanken om en naturlig frihet. «Alle mennesker,» sier han, «er født frie i Guds bilde og lignelse.» Han sier også noen vidunderlige ord om sannheten: «Forfølgelse er aldeles unødvendig, for sannheten er sterk som den Allmektige selv. Den trenger ikke å bruke makt for å vinne seier. Men på samme tid som forfølgelse er unødvendig for å forsvare sannheten, har slik framferd en fryktelig makt i retning av å hindre folk i å finne sannheten. Da menneskene ikke er ufeilbare, kan ingen med visshet vite når forfølgelse tjener til å undertrykke de riktige meninger. Sannheten fins spredd i små bruddstykker rundt omkring blant menneskene — enhver lære er farget med villfarelsens rust. Sannheten er ikke grepet av noen til fullkommenhet og kan bare delvis oppfattes ved en omhyggelig sammenligning av motsatte oppfatninger. Sannheten selv kom nok en gang til verden med sin guddommelige Mester og var da et fullkomment vesen å skue. Men da Jesus fór til himmels og apostlene etter ham var gått til hvile, da oppsto det straks en slekt av bedragere som, i likhet med det som fortelles i det egyptiske sagn, tok jomfruen Sannhet, hugget hennes skjønne skikkelse i tusen stykker og spredte dem for de fire vinder. Fra den stund av går sannhetens bedrøvede venner, de som våger å vise seg, rundt omkring og samler opp lem etter lem ettersom de kan finne dem. Vi har nemlig ikke funnet dem alle — vil heller ikke finne dem før Sannhetens Mester atter kommer igjen. Å undertrykke noen av disse sannhetens anskuelser, å kvele resonnementet, å kneble pressen eller å tvinge den til å uttale bare det enkelte mener, det er å ødelegge det eneste middel vi har til å finne sannheten.»

Ut fra det Milton her har sagt, forstår vi at han gikk inn for trosfrihet, tale- og ytringsfrihet. Han hevdet også folkesuverenitetsprinsippet i kampen mot kongemakten. Selv var han en varm kristen. Disse prinsippene var for ham kristne prinsipper, samtidig som han står under innflytelse av naturretten slik som den var formet av Hugo Grotius.

Grunnleggeren av den nye naturrettslæren var *Johannes Althusius*. Han var borgermester i Emden og levde rundt år 1600. Han var frihetselskende og oppglødd for nederlendernes frihetskamp, og hans skrifter bærer preg av det: Suvereniteten, den høyeste myndighet, må ha sin rot i folket. Alle som utøver regjeringsmakt, har således sin myndighet fra folket. Det er derfor folket som overdrar makten til regenten. Når en regent dør, går makten tilbake til folket som overdrar den til en ny regent. Regenten har å ivareta det som er formålet med staten — å fremme borgernes ve og vel. Hvis han setter seg ut over den naturlige lov i de 10 bud og ut over det som fremmer folkets vel, er han ikke lenger regent. Da blir han en privatmann, og en privatmann skylder en ikke lydighet lenger. Når folket slutter seg sammen i samfunn og samfunnet overdrar makten til en fyrste, skjer det ved en uttrykkelig eller stilltiende overenskomst — en pakt. Det er klart at en slik pakt ikke gir fyrsten mer enn en naturlig og rimelig myndighet; «for det er ikke sannsynlig at folket til sin egen skade har gitt fyrsten en tøyless frihet, og folket har ikke villet ta fra seg selv evnen til selvoppholdelse. Heller ikke har det villet gi en enkelt større makt enn alle de andres til sammen».

Her har vi således naturrettsens lære om folkesuvereniteten klart uttrykt. Vi har den personlige og den politiske frihets program. Dette programmet uttales enda klarere av den engelske revolusjons teoretiker, *John Locke*.

Samfunnsmakten opprettes ved en fri overenskomst. Denne overenskomsten går ut på at det er flertallets vilje som skal være lov. Derfor oppgir en ikke de naturlige retter om en

trer inn i samfunnet. Det er tvert om samfunnets plikt å verne om dem. Individene gikk jo inn i samfunnet nettopp for å få vernet sine retter. Slike retter er f. eks. den personlige frihet og eiendomsretten. Derfor må slike retter beskyttes av samfunnet.

Den lovgivende makt blir sterkt understreket. Den bør brukes slik at det tenkes så meget som mulig på alles vel. Flertallet i folket må, for å nevne én ting, være enig i at det blir pålagt skatt, for ellers oppheves eiendomsretten. Jeg eier jo nemlig ikke det som andre kan ta fra meg mot min vilje.

Den lovgivende makt bør bli skilt fra den utøvende og dømmende makt, men den lovgivende blir alltid den høyeste. All makt utledes av folket. Dersom den utøvende makt kommer i strid med den lovgivende, har folket rett til «å appellere til himmelen» og sette sin vilje igjennom slik som det faktisk skjedde i den engelske revolusjon.

Locke er den som klarest har forfektet folkefrihetens prinsipper. Han sto midt oppe i hendingene i sitt fedreland og ga bare en klar teoretisk framstilling av det som faktisk var hendt. Det er således hendingene selv som er med på skape hans statslære. Men denne statslæren bidro på sin side meget til å forme de frie forfatninger som etter hvert så dagens lys. Han og enda mer hans elev *Montesquieu* hadde, for å nevne ett moment, framhevet nødvendigheten av at makten ble delt i lovgivende, utøvende og dømmende makt. Dette kom til å øve en vidtgående innflytelse på oppbyggingen av de nyere samfunn. «Alt ville være tapt,» sier *Montesquieu*, «hvis samme mann eller samme gruppe av overordnede utøver disse tre makter: Å lage lover, å sette i verk de beslutninger som er fattet, å avsi dom i kriminalsaker eller rettsretter.» Dette synet slo igjennom og kom til å prege mange frie forfatninger, også vår egen.

I disse nye forfatningene blir grensen for første gang i historien trukket slik at individet får sikret sine retter innen

samfunnet ved lov eller ved bestemmelser som står over loven. Og maktens fordeling, særlig da de uavhengige domstoler, kommer til å stå som vern om den enkelte borgers friheter og retter.

Det ble dog hverken Holland eller England som først kom til å presentere en slik forfatning. Det ble de nyskapte Sambandsstatene som kom til å gi sitt første store bidrag til verdenskulturen i form av en forfatning hvor menneskerettene var klart utformet.

SAMBANDSSTATENE OG PROKLAMASJONEN AV MENNESKERETTENE

Det er ikke så at frihet kan utledes av konstitusjon og lov, men omvendt: konstitusjoner og lover framtrer som godkjennelse av forut eksisterende rettigheter.

Amerikansk sentens.

H. O. Christophersen sier i den nyeste norske verdenshistorie: «Samvittigheten og den levende Gud er de to mest virksomme elementer i det 17. århundres forestillingsliv.» Dette gjelder ikke bare om store deler av Europa, men også i høy grad om Amerika. Skal en forstå Amerikas kamp for frihet og rett, må en ikke glemme den sterke religiøse frihetstrangen.

Det som drev engelskmennene ut i den nye verden, var først og fremst trangen til å tilbe Gud i frihet. I heimlandet var det, som vi har sett, stadig vekk forfølgelser og undertrykkelse av annerledes troende. Snart var det katolikkene som ble tvunget til å emigrere, slik ble Maryland til. Snart var det puritanerne som søkte seg et fristed, slik oppsto Virginia. Snart var det kvekerne som fant seg et nytt hjem i Pennsylvania.

De menn som dro ut fra moderlandet, var folk som foretrakk å følge sin samvittighet istedenfor å leve i trygge kår. Det var alvorlige, sterke, frihetselskende folk som tok kampen opp med naturen og med de innfødte i den nye verden.

Og det som særpreget dem da de dro ut, fikk ny næring

når de kom over. Her var det nok rom. Hver mann fikk fritt slag og utløp for sin dådstrang og sin frihetskjensle. De store sletter og de store skoger utviklet et selvhjulpent og hardført folk som ikke for noen pris ville finne seg i at de retter som de ikke fikk beholde i den gamle verden, skulle bli truet i den nye.

For en stor del var disse rettene blitt sikret da de dro ut. Da Sir Humprey Gilbert i 1578 fikk tillatelse til å grunne den første nybygd, heter det at utvandrerne skulle nyte godt av «alle de privilegier som frie borgere og innbyggere av England har».

Opplysningsmennene lærte, som vi har sett, at samfunnet var grunnlagt ved en frivillig pakt mellom dem som hadde grunnnet det. Denne påstanden har virkelig noe for seg når det gjelder Amerika.

Da «Maiblomsten» høsten 1620 kastet anker ved Amerikas kyst, sluttet «pilgrimsfedrene» før de gikk i land en pakt som lød slik:

«I Jesu navn, Amen.

Vi undertegnede, lydige undersåtter av vår fryktede suverene herre, Jacob, av Guds nåde konge over Storbritannia, Frankrike og Irland ... har, til ære for Gud og til fremme av den kristne tro, og til vår konges og vårt lands heder, dratt av sted for å grunne den første koloni i de nordlige deler av Virginia.

Høytidelig slutter vi innbyrdes i nærvær av Gud og av hverandre en pakt, og forener oss i et borgersamfunn for å få en bedre ordening og et bedre utkomme for oss selv og for å fremme de formål som før er nevnt. I kraft av denne pakt vedtar, fastslår og setter vi fra tid til annen opp slike rettfærdige og rimelige lover, forordninger, akter, forfatninger og embeter som synes å være mest høvelige og passende for koloniens felles beste, og som vi alle lover skyldig lydsighet.»

Halvparten av pilgrimsfedrene bukket under første vinteren. Men tre år etter landstigningen kom den første lov-boken. Den var bare på 5 sider, men styret ble friere enn

noe steds i den gamle verden. Lovene i denne kolonien som fikk navnet New Plymouth, kom til å få dyptgående innflytelse på oppbyggingen av det amerikanske samfunn. — Den første guvernøren, William Bradford, fikk rett når han sa: «Små begynnelse har ofte frambrakt store ting. Slik som et lys kan tenne tusen, slik har det lys som her ble tent, skint for mange, ja i grunnen for hele vår nasjon.»

Stuartene var med god grunn redde for at koloniene skulle bli arnesteder for religiøs og politisk frihet. De gjorde også hva de kunne for å hindre det. Men historien har vist at det nytter ikke å kjempe mot det som er levende og sterkt i folkesinnet. Trangen til full menneskelig utfoldelse, både religiøst og politisk, var for sterk til at den kunne kveles i den nye verden.

Kolonien Maryland er et godt eksempel.

Karl I hadde funnet ut at det beste middel til å hindre farlige frihetsrørsler der borte måtte være å gjøre området til et eget fyrstendømme. Grunnleggeren av kolonien, lord Baltimore, fikk overdratt til seg alle kongens retter og flere til. Lorden åpnet imidlertid adgang både for katolikker og protestanter og likeså for en del sekter som var utvist fra Virginia. I 1649 ble det vedtatt at alle som trodde på Jesus Kristus, skulle ha samme rett i området, og guvernørene måtte avlegge ed på at de ikke skulle forfølge noen for hans tros skyld.

Slik fikk Maryland en vidtgående trosfrihet. Den ble også snart fulgt av borgerlig frihet. Lord Baltimore fraskrev seg nemlig sine retter som regjerende fyrste til fordel for folket som på den måten fikk en landdag. Det nyttet ikke å kjempe mot de levende frihetstanker.

På lignende måte gikk det i de øvrige kolonier. Ved siden av guvernøren, som ble utnevnt av kongen, sto det gjerne et slags parlament, valt av folket. Dessuten hadde koloniene sine jurydomstoler. Hver by avgjorde gjerne sine saker på sine bymøter (town meetings).

To av koloniene, Rhode Island og Connecticut, var endog å anse som selvstendige stater. De valte nemlig sine guvernører selv og sto bare under Englands beskyttelse.

Slik skapte frihetstrangen samfunn med stor borgerlig frihet. Men det var ikke alltid at den indre frihet var så utstrakt som den borgerlige. Dette skyldtes kolonistene selv.

Hver stat besto gjerne av folk som tilhørte samme trosretning. Det kunne være independenter slik som i New Plymouth eller andre puritanere slik som i Massachusetts. Men dette førte ofte til at de som selv hadde kjempet slik for sin trosfrihet, var lite villige til å innrømme den samme frihet for andre, iallfall i sin egen koloni. De kjente det som en trussel mot koloniens fred og samhold og var redde for at deres egen trosfrihet skulle komme i fare. Det er i virkeligheten den gamle inngrodde tanken at samme område må ha samme tro som går igjen som arv fra den gamle verden. Derfor ser vi det underlige at kolonier som var grunnet for trosfrihetens skyld, kunne være meget intolerante mot annerledes troende.

I Massachusetts som treffende er blitt sammenliknet med Calvins Genève, måtte således ingen bli «freeman», dvs. få del i koloniens styre og stell, uten at de først var blitt katekisert slik at det var blitt klart om de hadde den rette tro. Bibelen var til å begynne med også koloniens eneste lovbok. Folk som prøvde å opponere mot Calvins lære, ble pr. omgående jaget ut av kolonien. Da noen ytterliggående kvekere kom og begynte å agitere, ble fire av dem henrettet i 1660. De andre ble pisket offentlig, fikk tungen gjennomboret og ørene skåret av og ble så drevet vekk. Slik sto det til med samvittighets- og ytringsfriheten i somme av de frie stater.

Men underlig nok: Denne intoleransen i Massachusetts kom til å gi støtet til at det ble opprettet en koloni hvor det for første gang i historien virkelig hersket full trosfrihet.

I 1631 kom det en ung, begavet prest til Massachusetts. Han het *Roger Williams* og tilhørte opprinnelig den engelske

kirke. Han hadde som så mange andre, reist ut for å finne religiøs frihet og sluttet seg siden, om enn under tvil, til baptistene.

Han forkynnte snart avvikende lærdommer og ble derfor samme året jaget ut i villmarken midt på vinteren. Han hadde vist godhet mot indianerne, og nå tok de seg av ham slik at han ikke gikk til grunne.

I 1636 grunnet han sammen med 12 andre kolonien Providence for alle religiøst forfulgte. «Etter at vi hadde avsluttet forlik med alle høvdinger og innfødte naboer rundt om, og etter at jeg hadde kalt stedet Providence (forsyn), idet jeg tenkte på Guds barmhjertige omsorg for meg i min jammer, våknet det ønsket i meg at stedet måtte være et tilfluktssted for alle som var forfulgt for samvittighetens skyld. Da jeg tenkte på den ulykkelige stilling mange av mine landsmenn var i, meddelte jeg mine kjære venner hva jeg hadde til hensikt.» Til tross for at Massachusetts prøvde å få makten over den nye kolonien, lyktes det merkelig nok for Williams å få et såkalt fribrev av den engelske konge. I lovboken for kolonien heter det at regjeringsformen er demokratisk, dvs. regjeringen blir holdt oppe ved tilslutning av alle, eller den større del av innbyggerne. Lovboken slutter slik: «Dette er de lover som angår alle, og dette er straffene for å overtre dem. De er stadfestet ved alminnelig tilslutning og vedtatt for hele denne nybygden. Utenom det som her er forbudt, kan enhver leve etter sin tro, enhver i sin Guds navn.» Når folket lovet lydighet mot de bestemmelser som flertallet fastsatte, gjaldt det bare i verdslige saker (only in civil things). Religionen har loven nemlig ikke noe å gjøre med. — I denne staten får alle kristne, ja endog tyrker, jøder og hedninger de samme politiske rettigheter.

Gjennom denne glødende kristne presten er det således for første gang skapt et samfunn med full samvittighetsfrihet. Dette vesle, selvstyrte samfunnet leverte samtidig beviset for at en slik utstrakt trosfrihet var praktisk mulig.

Mer kjent ble kvekerkolonien Pennsylvania, grunnet av en av de mest sympatiske skikkelser i nyere historie, *William Penn*.

Selv hadde han fått smake hva det vil si å lide for troens skyld. Som ung student sluttet han seg nemlig til kvekerne. Faren, en engelsk admiral, ble helt fra seg da han fikk høre det. Han ba, truet, slo og kastet til slutt sønnen i fengsel. Da ingen ting hjalp, sendte han den unge Penn til de mest lettlivede hoff i Europa og mente at det lette livet han møtte der, måtte kurere ham. Men Penn ble bare mer festnet og modnet.

Penn hadde en fordring på kronen. Som Jacob II's venn fikk han kronen til å innløse denne fordringen ved å gi ham et stykke land i Amerika. Her fikk han uinnskrenket regjeringsmakt.

Penn mente at for at en styreform kunne bli god, var det først nødvendig at menneskene ble gode. Men for at de skulle bli gode, måtte alle behandles som likemenn. Selv indianerne behandlet Penn som sine like. Til gjengjeld æret indianerne ham som ingen annen hvit mann. Han sluttet en pakt med dem. Om den er det sagt at det er den eneste som det ikke er avlagt ed på og den eneste som ikke er blitt brutt (kvekerne avlegger jo ikke ed).

Det var helt i tråd med Penns grunnsetninger at kolonien fikk en demokratisk forfatning. Likeså var det naturlig for ham å sørge for at innbyggerne fikk full trosfrihet. I forfatningen heter det uttrykkelig at et folk, selv om det har de største borgerlige friheter, likevel ikke kan bli virkelig fritt dersom samvittighetsfriheten ikke blir anerkjent. — Penn mente at Gud i samvittigheten er dommeren over det som er sant og godt. Derfor er samvittighetsfrihet den eneste vei til sann religion. Tar man den vekk, kveler man alt virkelig framskritt. Forfatningen slår derfor fast at denne friheten må stå urokket for alle tider og at artikkelen om samvittighetsfriheten ikke må bli endret på noe punkt.

Slik er det to varmhjertede kristne som først får virkelig gjort den kristne tanken om full samvittighetsfrihet, den grunnleggende menneskerett.

Vi har søkt å vise at denne tanken har levd i Kristi kirke siden aposteltiden. I mange århundrer var det små, foraktede kristne mindretall som bar tanken fram. De stred og blødde for den med en tro og et stille heltemot som vi må bøye oss for, mens storkirken glemte den. Et helt århundre, det syttende, kjempet menneskene for denne innerste frihetsretten. Resultatet ble at den vant fram. Tanken om samvittighetsfrihet er de kristne sekters store gave til den moderne kultur. En har med rette regnet denne friheten med til en av de store grunnpiller under hele vår kultur, en nødvendig forutsetning for den aktelsen for personligheten og dens rett og for den humaniteten som er et særkjenne ved det beste i moderne kultur.

Tanken om samvittighetsfriheten ble nok også kraftig understreket av opplysningstidens menn. Forskjellen er at hos opplysningsmennene var det et fornuftskrav, hos de kristne derimot et samvittighetskrav. Derfor blir det menn som Cromwell, Williams og Penn som får satt tanken ut i livet.

I Amerika kjempet tanken om samvittighetsfriheten seg etter hvert fram også i de øvrige stater. Denne friheten blir ikke sett på som noen nedarvet rett, men som noe menneskene har rett til ifølge evangeliet. Alt i 1772 utarbeidet Samuel Adams en erklæring for Boston om kolonistenes rettigheter som mennesker, som kristne og som borgere. Som mennesker har de rett til frihet og eiendom, som kristne har de rett til religionsfrihet og som borgere har de de retter som tilsikres i Magna Charta og Bill of Rights.

Da frihetskampen begynte og statene tok fatt på å utarbeide sine frie forfatninger, ble det naturlig for dem å fastslå de religiøse og borgerlige rettigheter. Dette ble først gjort av Virginia etter framlegg av Georg Mason våren 1776. Senere kom de øvrige stater med liknende erklæringer.

Den 4. juli 1776 ble så Uavhengighetserklæringen vedtatt, vesentlig etter utkast av den unge advokat Thomas Jefferson. Encyclopædia Americana kaller med atskillig rett Uavhengighetserklæringen for et «udødelig dokument som står i verdenshistorien som det mest revolusjonerende politiske dokument som noensinne er skrevet».

Erklæringen begynner med høytidelig å slå fast de grunnene som har ført til at koloniene må bryte med England. Det heter her:

«Vi holder følgende sannheter for selvinnsynlige: Alle mennesker er skapt like, og de er utstyrt av sin skaper med visse uavhengelige rettigheter. Blant dem er liv, frihet og det å strebe etter lykke. For å sikre disse rettene blir det opprettet regjeringer blant dem. Deres rett til å styre hviler på samtykke fra dem de styrer over.»

Vi gjengir en del av enkeltstatenes rettighetserklæringer:

«Formålet med å grunne, opprettholde og styre staten er å sikre at samfunnet består. Det er å beskytte det og å gjøre de individer som danner det, i stand til å nyte sine naturlige retter og livets velsignelser i fred og ro ... Samfunnet er dannet ved en frivillig sammenlutning av individene. Det er en samfunnspakt hvor hele folket slutter pakt med hver enkelt borger og hver borger med hele folket, for at alle skal bli styrt av visse lover for det felles vel. (Av innledn. til Mass.' forfatning.)

All makt beror hos og er konsekvent avledet fra folket. Embetsmennene er folkets tillitsmenn og tjenere og er i alt ansvarlig overfor det. (Virg. II.)

Hvert individ i samfunnet har rett til samfunnets beskyttelse i henhold til gjeldende lover hva angår liv, frihet og eiendom. Individet er følgelig forpliktet til å yte sin del til bestridelse av utgiftene ved denne beskyttelse og om nødvendig å yte sin personlige tjeneste eller noe tilsvarende ... Ingen del av en enkeltmanns eiendom kan med rette bli tatt fra ham eller bli anvendt til offentlig bruk uten hans eget samtykke eller etter

samtykke av folket ... Når det offentlige behov krever at en enkeltmanns eiendom skal bli overdratt til det offentlige, skal han ta imot en passende godtgjørelse. (Mass. X.)

Hvert individ i samfunnet bør finne en sikker hjelp mot all urett og alle skader som kommer over hans person, eiendom eller rykte ved å ta tilflukt til loven. (Mass. XI.)

Hver fri mann som blir hindret i sin frihet, er berettiget til hjelp, så han kan undersøke lovligheten av frihetsinnskrenkningen og fjerne den hvis den er ulovlig. En slik hjelp må ikke bli avslått eller forhålt. (North Carol. XIII.)

All makt som setter lovene eller utførelsen av dem ut av kraft, er urettferdig mot folkets retter og må ikke bli utført av noen myndighet uten samtykke av folkes representanter. (Virg. VII.)

Folkets rett til å delta i lovgivningsmakten er den beste garanti for friheten og et grunnlag for alt fritt styre. (Maryland V.)

Alle valg skal være frie, og alle som bor i vedkommende stat og som har egenskaper som godtgjøres ved tilpasningen til styret, har like rett til å velge ombudsmenn og til selv å bli valgt til offentlige ombud. (Mass. IX.)

Intet individ skal bli gjort ansvarlig for noen forbrytelse eller noen forseelse før saken helt og fullt, reelt og formelt er beskrevet for det ... Hvert individ skal ha rett til å skaffe fram alle beviser som kan være til gunst for det. Det skal ha rett til å møte de som vitner imot det, ansikt til ansikt. Enhver skal bli fullstendig hørt når han forsvarer seg eller når hans forsvarer som han har valgt, forsvarer ham. Ingen skal bli arrestert, satt i fengsel, bli fratatt eller berøvet sin eiendom, sin frihet eller sine retter, bli fratatt lovens beskyttelse, bli jaget i landflyktighet eller berøvet liv, frihet eller eiendom uten etter dom, felt av hans likemenn, dommeren eller etter landets lov. (Mass. XII.)

All straff bør bli utmålt i forhold til arten av forbrytelsen. (New Hampsh. XVIII.)

Blodig rettergang bør bli unngått så langt som det samsvarer med statens sikkerhet. Ingen lov som tilføyer grusomheter eller tortur, skal heretter bli gitt i noe tilfelle eller til noen tid. (Maryland XIV.)

Tilbakevirkende lover som dømmer handlinger som er begått før lovene eksisterte og som erklærer straffskyldig bare på grunn av dem, er onde, urettferdige og uforenlige med friheten. Derfor skal det ikke bli gitt noen lover som har tilbakevirkende kraft. (Maryl. XV.)

Hvert menneske har rett til å være sikker for undersøkelse og beslagleggelse som gjøres uten årsak, både når det gjelder hans person, hus, papirer og eiendom. (Mass. XIV.)

Ingen embetsmann eller domstol skal fordre uforholdsmessige kausjoner eller sikkerhet, eller pålegge uforholdsmessige bøter. (Mass. XXVI.)

Enhver har en naturlig og umistelig rett til å tilbe Gud slik som hans egen samvittighet og fornuft tilsier. Ingen skal bli gjort fortred, bli plaget eller forfulgt hverken når det gjelder hans person, frihet eller eiendom fordi han tilber Gud på den måte som svarer best til hans egen samvittighets krav. Heller ikke skal han bli forfulgt for sin religiøse bekjennelse, sine religiøse kjensler eller sin tro, under forutsetning av at han ikke forstyrrer den offentlige ro eller forstyrrer andre i utøvelsen av deres religion. (New Hamp. V.)

Trykkefrihet er et av frihetens største bolverk og kan bare bli hindret av et despotisk styre. (Virg. XII.)

Folket har rett til å tale fritt og til å skrive og gi uttrykk for sine følelser. (Pennsylv. XII.)

Ingen avgift og og skatt, ingen pålegg og plikter bør komme i stand, bestemmes, pålegges eller oppkreves under noe som helst påskudd uten folkets samtykke eller samtykke av dets representanter i lovgivningsmakten. (Mass. XXIII.)

Læren at en ikke skal gjøre motstand mot egenmektig makt og mot undertrykkelse, er absurd, slavisk og ødeleggende for menneskers goder og livslykke. (Maryland IV.)

I dette statsstyret skal lovgivningsmakten aldri ha

den utøvende og den dømmende makt eller en av dem. Den utøvende makt skal aldri ha den lovgivende eller den dømmende makt eller en av dem. Den dømmende makt skal heller aldri utøve lovgivningsmakten eller den utøvende makt, for at vi kan ha et samfunn som styres av lover, ikke av mennesker. (Mass. XXX.)»

Slik ble det i statene proklamert samvittighetsfrihet, personlig frihet, trygging av eiendomsretten, trykkefrihet og talefrihet. Videre ble borgerne sikret rettsbeskyttelse og domfældelse av uavhengige domstoler.

Det ligger en skygge over en del av statenes rettighetserklæringer. Sørstatene kjente bare retten for frie menn. Slavene sto utenfor rettssamfunnet. Derfor brukte de i sine forfatninger ordet «freeman», ikke «man». Først borgerkrigen ga alle mennesker i statene full rettsbeskyttelse og utstrakte menneskerettene til å gjelde alle. Men det kostet hard strid og satte, som vi siden skal se, forfatningen på den hardeste prøve.

Med de amerikanske rettighetserklæringer er grunnen lagt til det vi forstår med et moderne kultursamfunn. Humaniteten, respekten for og hensynet til enkeltmennesket preger i et slikt samfunn alle institusjoner. Det blir en av statens høyeste oppgaver å verne om personligheten og å gi alle de beste og frieste utviklingsmuligheter. Det er gjort alvor av det synet at staten er til for menneskets skyld, ikke mennesket for statens skyld.

En kunne spørre: Er det egentlig noen forskjell mellom de amerikanske menneskerettserklæringer og de borgerlige friheter som engelskmennene hadde tilkjempet seg etter en lang og lidelsesfull strid? Somme av de amerikanske erklæringene bygger jo direkte på de engelske, særlig på Magna Charta.

Vi nevner et par avgjørende forskjeller:

De eldre engelske erklæringer er ikke først og fremst kommet i stand for å sikre borgerne visse ufortapelige retter,

men for å sikre Parlamentets rett i forhold til kongemakten. De er blitt til i striden mellom den lovgivende og den utøvende makt. Det er i og for seg intet til hinder for at det engelske Parlament kan oppheve alle disse rettene eller erstatte dem med andre av en helt annen karakter. Borgerne kan ikke overfor Parlamentet påberope seg slike ufortapelige retter.

I Amerika derimot er erklæringene gitt, ikke for å verne om parlamentets, men om borgernes frihet. De er nedtegnet i dokumenter som så å si står over den alminnelige lovgivning og er derfor omgitt med særlige konstitusjonelle garantier. De kan ikke bli angrepet hverken av Kongressen eller av regjeringen uten etter en særskilt framgangsmåte som gjør det vanskelig å røre ved dem.

De engelske erklæringer ser tilbake og søker å fastslå det som før har vært lovmessig eller hevdvunnen rett. De amerikanske ser derimot framover og proklamerer en guddommelig og naturlig rett som gjelder alle individer.

Endelig må en nevne at de amerikanske erklæringer er langt mer vidtgående enn de engelske. Viktige retter, slik som trosfrihet, vern om eiendom og foreningsfrihet er ikke nevnt i de engelske bills, åpenbart fordi det ikke var aktuelt å fastslå slike retter i striden mellom parlament og kongemakt.

Vi har nå sett hvordan den unge, folkestyrte amerikanske staten søkte å verne om mennesket og om en høyverdig menneskeoppfatning.

Siden har Sambandsstatene gitt individet særlig store friheter. Statene ble det land i verden hvor personlig frihet og initiativ fikk utfolde seg mest fritt. Ingen stat kan heller oppvise en slik fantastisk utvikling, nær sagt på alle områder, som Sambandsstatene. Det var ikke å undres over at Europas folk så på den nye nasjon med beundring.

DEN FRANSKE REVOLUSJON OG MENNESKERETTENE

*Et skip kan ikke forankres i
selve de bølgene vi skulle sikre
det mot å bli tatt av.*

E. Berggrav.

Den 26. august 1789 vedtok Den franske nasjonalforsamling den berømte «Erklæring om menneskets og borgerens rettigheter». Den begynner med en verdig innledning forfattet av Mirabeau:

«Da det franske folks representanter, konstituert som nasjonalforsamling, er av den mening at de eneste årsaker til almene ulykker og regjeringenes fordervelse er at en ikke kjenner til, glemmer eller ringeakter menneskerettene, har de besluttet å framstille menneskets naturlige, ufortapelige og hellige retter i en høytidelig erklæring, for at denne erklæring, når alle medlemmer i samfunnet alltid har den i tanke, uopphørlig kan minne dem om deres retter og plikter, for at den lovgivende og den utøvende makts handlinger til enhver tid kan bli sammenlignet med målet for enhver politisk institusjon og således bli mer respektert, og for at borgernes krav, når de for framtida er bygd på enkle og ubestridelige prinsipper, alltid kan gå ut på å opprettholde forfatningen og sikre alles lykke.

I nærvær av og under beskyttelse av det høyeste vesen anerkjenner og forkynner derfor Nasjonalforsamlingen følgende menneske- og borgerretter.»

Så følger selve erklæringen som har 17 punkter. Vi gjengir dem i sin helhet:

1. Menneskene fødes og forblir frie og like i retter. Sosial forskjell kan bare være grunnet i felles nytte.
2. Målet for enhver politisk sammenslutning er å bevare menneskets naturlige og ufortapelige retter. Disse retter er frihet, eiendom, sikkerhet og motstand mot undertrykking.
3. Opphavet til all suverenitet er etter sitt vesen hos folket. Ingen sammenslutning, ingen enkeltmann kan utøve noen myndighet som ikke uttrykkelig går ut fra det.
4. Friheten består i å kunne gjøre alt som ikke skader andre: utøvingen av hvert menneskes naturlige retter har altså bare de grenser som sikrer andre medlemmer av samfunnet de samme retter. Disse grenser kan bare bestemmes av loven.
5. Loven har bare rett til å forby handlinger som er skadelige for samfunnet. Det som ikke er forbudt i loven, kan ikke bli hindret, og ingen kan bli tvunget til å gjøre det som den ikke befaler.
6. Loven er uttrykk for folkeviljen. Alle borgere har rett til, personlig eller gjennom sine representanter, å være med på å forme den ut. Den skal være den samme for alle, enten den verner eller den straffer. Da alle borgere er like i dens øyne, har de like adgang til alle verdigheter, embeter og offentlige ombud etter sin dyktighet og uten annen forskjell enn forskjellen i deres dyder og talenter.
7. Ingen kan bli anklaget, fengslet eller holdt fast uten i de tilfelle som loven bestemmer, og i samsvar med de former som den har foreskrevet. De som tilskynder til, besørger, utfører eller lar utføre vilkårlige befalinger, skal straffes — men enhver borger som blir stevnet eller grepet i henhold til lov, skal øyeblikkelig lyde. Han gjør seg skyldig ved å gjøre motstand.
8. Loven skal bare fastsette straffer som er strengt og øyensynlig nødvendige, og ingen kan bli straffet uten ifølge en lov som er vedtatt og kunngjort før forbrytelsen, og lovlig anvendt.
9. En forutsetter at en mann er uskyldig inntil han er kjent skyldig. Hvis det er absolutt nødvendig å fengsle noen,

- skal derfor enhver strenghet som ikke er nødvendig for å sikre seg hans person, være strengt forbudt i loven.
10. En skal ikke forfølge noen for deres meninger, selv religiøse, med mindre de gir dem til kjenne på en måte som forstyrrer den offentlige orden som loven fastsetter.
 11. En av menneskets dyrebareste retter er fritt å kunne meddele andre sine tanker og meninger. Enhver borger kan derfor tale, skrive og trykke fritt, med det forbehold at han skal svare for misbruk av denne friheten i de tilfelle som loven fastsetter.
 12. Sikkerheten for menneske- og borgerrettene krever en offentlig myndighet. Denne myndighet er innsatt til fordel for alle, og ikke til særlig nytte for dem som den er betrodd til.
 13. For å opprettholde den offentlige myndighet og dekke utgifter til administrasjonen er en alminnelig skatt uunngåelig. Den skal fordeles likelig på alle borgere i forhold til deres evne.
 14. Alle borgere har rett til, selv eller ved sine representanter, å dømme om den offentlige skatt er nødvendig, fritt å godta den, å følge bruken av den og å bestemme dens beløp, utlikning, oppkreving og varighet.
 15. Samfunnet har rett til å kreve enhver offentlig embetsmann til regnskap for hans embetsvirksomhet.
 16. Et samfunn hvor rettene ikke er sikret, eller makten ikke er delt mellom bestemte myndigheter, har ingen forfatning.
 17. Da eiendom er en ukrenkelig og hellig rett, kan en ikke ta den fra noen, med mindre tvingende offentlige grunner, fastslått på lovlig måte, klart krever det, og på betingelse av at han får rettferdig vederlag, fastsatt på forhånd.

Det har vært megen strid om hvorvidt den franske menneskerettserklæring er et selvstendig produkt av fransk opplysningsfilosofi og fransk ånd, eller om den er overveiende overtatt fra den amerikanske. Franske historikere har, som rimelig kan være, søkt å vise at erklæringen er et selvstendig fransk manifest.

Meget sterke grunner taler imidlertid for det motsatte: Det spørs om ikke opplysningsfilosofiens innflytelse på revolusjonen i alminnelighet og på rettighetserklæringen i særdeleshet er sterkt overdrevet. En gjennomgåelse av de franske parlamentsarkiver viser at opplysningsfilosofene ikke er nevnt i forbindelse med rettighetserklæringen. Tenker vi på en mann som Rousseau, har han jo heller aldri forkynt alminnelige menneskeretter. Han hevdet tvert om at når individet slutter seg til staten, fraskriver det seg sine retter til fordel for suverenen eller folket. Flertallet har da rett til å bøye mindretallet etter sin vilje. Rousseau synes å hevde at individet har å bøye seg ubetinget for «den alminnelige vilje» som kan blande seg inn i og regulere alt. Filosofiens betydning for rettighetserklæringen synes i det hele å være mer formell enn reell.

En merker seg også at flygeskriftene som sirkulerte i tiden før revolusjonen, og som opprinnelig var sterkt preget av filosofiske tanker, løsgjør seg mer og mer fra filosofien jo nærmere revolusjonen rykker folket inn på livet. De henviser isteden stadig til Amerika.

De franske Cahiers, dvs. klageskrifter, som ble oppsatt i anledning valgene til nasjonalforsamling, nevner også stadig menneskerettene. Således heter det i klageskriftet fra Paris at alle mennesker er født frie og har like rett til sikkerhet for person og eiendom. Derfor kan ingen borger bli fratatt frihet eller eiendom uten på ansvarlige dommeres bud. Videre at ingen kan straffes eller forfølges for sine meningers skyld når de ikke leder til forbrytelser. Det er vanskelig å forstå at disse tankene som er så lik de amerikanske, skulle dukke fram overalt uten at de hadde et forbilde.

Enda sterkere taler La Fayette's befatning med rettighetserklæringen for at avhengigheten er til stede. La Fayette hadde selv vært en begeistret deltaker i den amerikanske frihetskamp. Han hadde satt opp to tavler hjemme: På den ene sto Sambandsstatenes menneskerettserklæring. Den

andre var tom — den sto og ventet på den franske søstererklæring. La Fayette leverte selv et viktig forarbeid til rettighetserklæringen. Den amerikanske erklærings far, Thomas Jefferson, var akkurat disse årene Amerikas sendemann i Frankrike, og han var La Fayette's venn. Det ligger da nær å anta at den amerikanske erklæringen ble lagt til grunn — ja, det er dem som har ment at Jefferson har skrevet deler av La Fayette's framlegg til erklæring.

Vi har også en rekke uttalelser som direkte peker hen på den amerikanske deklarasjon som forbilde for den franske. Således uttalte Champions de Cice: «Vi har deltatt i de hendinger som har gitt Amerika friheten, og Amerika viser oss nå de prinsipper som vi må grunne vår frihet på.» En annen av Montmorency lyder: «La oss nå følge Sambandsstatenes eksempel. De har gitt Den nye verden et stort forbilde. La oss gi det til hele verden.»

Endelig kan nevnes at om en går til en direkte sammenligning av de to erklæringer, ser en at likheten er meget stor på temmelig mange punkter.

Alle disse grunner tvinger oss til å gå ut fra at de franske erklæringer bygger på de amerikanske. Fransk ånd og tenkning har nok preget formen, men innholdet er overtatt fra den unge republikk hinsides havet.

Dermed er vi nådd fram til den viktige slutning at også den franske deklarasjon som ble forbilledlig for Europa, bygger på kristne frihetstanker og kristen menneskeoppfatning. At franskmennene ikke var klar over denne sammenhengen, endrer ikke noe ved saken selv.

Når Nasjonalforsamlingen ønsket å stille menneskerettserklæringen i spissen for forfatningen, hang det sammen med at en ønsket å framheve at hele konstitusjonen skulle hvile på disse rettene. Klokskapshensyn spilte nok også inn. Når forsamlingen straks fikk fastslått disse prinsippene, hadde en dermed bestemt de bærende linjene i forfatningen.

Dette mente forsamlingen med rette var viktig i en så usikker atmosfære.

På den annen side viste det seg ofte vanskelig å få innpasset de enkelte ledd i forfatningen så de svarte til prinsippene, all den stund de siste var vedtatt først. Stort sett kan en si at forfatningen ikke holdt mål med prinsippene.

Når alle er født med like rett, skulle følgen bli alminnelig stemmerett. Men Nasjonalforsamlingen, som for det meste besto av de besittende klasser, bestemte at bare de som betalte skatt, hadde stemmerett. Bare 5 representanter, deriblant Robespierre, stemte for alminnelig stemmerett.

Når det heter at all makt utledes av folket, burde konsekvensen egentlig vært en republikansk statsform, men forsamlingen holdt på monarkiet.

Men dette er småting. Langt verre var det at revolusjonens forløp kom til å stå i den grelleste motsetning til erklæringen om menneskets og borgerens retter. Denne erklæringen hadde vært revolusjonens store manifest og lyste som en fakkell over hele Europa. Men revolusjonen kom til å få et forløp som spottet alle fundamentale menneskeretter.

Mirabeau sa ved begynnelsen av revolusjonen: «Historien har ofte fortalt om handlinger av ville dyr. Vi har lov til å håpe at vi begynner menneskenes historie.»

Dette håpet ble sørgelig skuffet. Revolusjonen kom tvert om i særlig grad til å fortelle om at når lidenskap og massesuggesjon tar makten over mennesket, blir det ikke bare som et dyr, men verre enn et dyr.

Erklæringen slo fast at frihet, eiendomsrett og sikkerhet er menneskets naturlige og uoppgivelige rett. Men disse rettene ble trampet under fot i revolusjonen. Alt to år etter erklæringen ble kunngjort, regner en at det satt 40 000 mennesker fengslet i Frankrike i strid med erklæringen. Og bare de 46 dagene i 1794 da Robespierre huserte, ble 1351 mennesker offer for guillotinen bare i Paris.

Også formene for ransaking, arrestasjon, forhør og dom stred avgjort mot revolusjonens egne prinsipper. Ja, somme tider, slik som i septembermyrderiene, besto domfellelsen i at en rasende mengde fór rundt i fengslene og myrdet ned for fote.

Selv da kongen ble dømt, skjedde det i dobbel strid med forfatningen. Den uttalte at kongens person var hellig og ukrenkelig. Likevel ble han tiltalt og dømt. Den uttalte videre at lovgivnings- og domsmakten skulle være atskilt. Likevel ble kongen dømt av konventet.

En må helt opp til vår egen tid for å finne en slik mangel på menneskelighet som i menneskerettens epoke.

En kulturhistoriker sier: «Aldri før, hverken under de tyrkiske sultaner, de arabiske kaliffer, de russiske storfyrster eller den spanske inkvisisjon, var det en slik ufrihet som under «frihetsvennenes forfatning». Aldri før hadde det vært dødsstraff for slike passive egenskaper som dannelsen, renslighet, toleranse, fåmæltighet, ja bare for det at en eksisterte.» En arrestprotokoll angir som grunn til arrestasjonen: «De har ånd og kan derfor virke skadelige.» Slik gikk det med friheten og sikkerheten.

Likheten gikk det samme veien med. En aristokrat hadde faktisk ingen retter, heller ikke retten til sitt eget liv.

Hva eiendomsretten angår, vet vi at både kirkens og adelens eiendommer i stor utstrekning ble tatt uten erstatning, selv om det her er mange unnskyldende momenter.

I rettighetserklæringen var det proklamert religionsfrihet, men en mengde prester ble henrettet og om lag 40 000 måtte forlate landet. Riktignok erklærte konventet høsten 1793 at alle voldsomme tiltak mot den frie gudsyndyrking er forbudt, men det ble bare en papirbestemmelse. Da orgiene omkring dyrkingen av «fornuften» hadde kulminert og konventet hadde vedtatt at det franske folk trodde på et høyeste vesen og sjelens udødelighet, kom turen til dem som hadde vært kristendomsforfølgere. Da ble de henrettet.

Da Camille Desmoulins i sitt blad våget å tale barmhjer-tighetens og mildhetens sak og foreslo at en burde oppnevne en «mildhetens komité», ble han fengslet og guillotinert. En stund etter gjorde de det samme med hans enke.

Det hjalp lite om grunnloven av 1791 gjentok menneske-rettserklæringen når masseveldet trampet den under fot.

En kan forstå at Cordelianernes klubb, midt i redselsvel-det, vedtok å henge sørgeflor rundt den tavlen som erklærin-gen om menneskets og borgerens retter var skrevet på.

Hva kommer det av at rettighetserklæringen ble respek-tert i Amerika, men ikke i Frankrike? Innholdet var jo stort set likt.

Her må en først og fremst nevne at den amerikanske ret-tighetserklæringen var et produkt av en naturlig utvikling som pekte mot en slik erklæring. Den betegnet ikke noe brudd med fortiden. Den var tvert om selv et resultat av det som hadde levd og vokset seg sterkt i menneskesinnene.

I Frankrike var det annerledes. Her kom erklæringen som et brudd med alt det gamle. Thomas Jefferson skrev i 1789 hjem fra Paris: «Jeg tror at denne nasjonen i løpet av året vil få tildelt så stor porsjon frihet som nasjonen kan tåle når en tenker på hvor lite opplyst folket er.» Resultatet viste at folket fikk tildelt så megen frihet på en gang at det ikke tålte en så stor dose.

Og dog: Det ville være urett å vurdere menneskerettene etter den måten de ble håndhevet på under revolusjonen. Både for Frankrike selv og for hele Europa ble de av uvur-derlig verd. Sammen med de amerikanske erklæringer la de grunnen til det nye syn på forholdet mellom menneske og samfunn som har vært herskende like opp til vår tid.

Vi ser snart verdien for Frankrike selv. Napoleons lov-givning nevnte nok ikke erklæringen selv, men også den holdt fast på prinsippene, slik som at alle er like for loven uten hensyn til fødsel, tro eller stilling. Men både det

«Charte» Ludvig 18. «konge av Guds nåde», og Ludvig Filip, «de franskes konge», ga, inneholder en rekke bestemmelser fra rettighetserklæringen. Republikkens forfatning av 1848 ga en klart ordnet liste over «borgerens retter garantert av forfatningen.» Det annet keiserdømmes forfatning garanterer de høytidelige prinsipper som var forkynt i 1789. I den nyere franske forfatning av 1874—75 finnes menneskerettene ikke uttrykkelig nevnt, men de anses for stilltiende anerkjent.

KAPITEL V

NORGES GRUNNLOV OG MENNESKERETTENE

*Lovene, ikke Menneskene skulle
regjere. Adler-Falsen.*

Det første land utenom Frankrike som, så vidt vites, innarbeidet menneskerettene i sin forfatning, var Norge i Grunnloven av 1814. De prinsipper som slo igjennom i 1776 og 1789, preger i høy grad vår egen forfatning. De bidrar til å gjøre den til en av de frieste forfatninger i Europa.

Når menneskerettstankene kom til å prege Grunnloven og som regel kom med i den uten debatt, skyldes det to strømdrag som begge fløt sammen hos fedrene på Eidsvoll.

Tanken om alminnelige menneskeretter var i utpreget grad tidens tanker rundt 1800-tallet. De fleste og mest innflytelsesrike menn i grunnlovsforsamlingen var embetsmenn. De hadde studert i København og var blitt grepet av disse tidstankene som levde så sterkt i sinnene. Det ble derfor et naturlig ønskemål hos dem at også i det nye, frie Norge måtte borgerne få samvittighetsfrihet, trykkefrihet og vern av uavhengige domstoler. Slik kom internasjonale tanker til å prege den nasjonale atterreisning.

Men samtidig kjente de ikke disse tankene bare som noe fremmed. Nei, det var Norges egne tanker. I Norge hadde jo mange av disse rettene overvintret fra gammel tid. Ute i Europa hadde folkene mistet sin menneskerett ved en ut-

vikling som stred både mot naturens og mot Guds lov. Her i Norge var det derimot en stand som alltid hadde vært bærer av friheten og som alltid hadde bevart sitt menneskeverd, den norske odelsbonden. Han hadde sittet på sin odelsgård. Han hadde beholdt retten til sin eiendom og retten til å tale og tenke fritt, mens folkene ellers ute i verden var kneblet. Et slikt syn på den norske bonden var levende både i Norge og i Danmark. Således sier den ultradanske Tyge Rothe: «Det vilde være daarligt at nægte Norge den Ypperlighed, at Folkefriheden der, længere end hos os, har bestaaet mod Lensmagten ... Priseligen stolt er Norges Søn. Hvo undres over at Bonden er det, naar denne ved, at blandt hans Lige var de, der nedstammer fra Konger. Og, naar han med hele den opstigende Rad af Forfædre har siddet paa sin Odelsgaard ... han i den lette Biergathmosphære: han med de Mindesagner fra Oldtiden: han med den sande Tanke, at altid var Landet et Borgerfrihedens, men aldrig et Adelsaristokratiets Land.» — Jonas Rein sier i et dikt til kong Fredrik at den norske bonde, «det er den sande norske Mand, I ham Du hædre bør vaart Land», og han kaller de norske bønder «naturens egen Slægt».

Denne romantiske idealiseringen av den norske odelsbonde gjorde at det kjentes naturlig at «gamle Norge» fikk den sikringen av individets frihet rettighetserklæringene inneholdt.

Denne kjenslen av å knytte til gamle, norske tradisjoner gjorde også at Grunnloven ikke ble noen død etterplapring etter fremmede forbilder. Henrik Wergeland sier at det norske folk ikke betraktet det å lage en konstitusjon som noe nytt og fremmed, men som en restaurasjon, en gjenreising av vår gamle folkefrihet. Når konstitusjonskomitéen legger fram sine grunnsetninger for forsamlingen, sier de at disse grunnsetningene er godtgjort ved den norske nasjons egen erfaring. De vil dermed ha sagt at de bygger på gammel, norsk grunn.

Da Eidsvollsmennene tok fatt på grunnlovsverket, forelå det alt flere utkast til forfatning. Begge de to viktigste forarbeider, Adler-Falsens og Nicolai Wergelands, hadde noen almene grunnsetninger med som innledning, i stil med rettighetserklæringene i Amerika og Frankrike, og sterkt avhengige av dem.

Riksforsamlingen sløyfet innledningen av flere grunner: Norge hadde ikke opplevd en slik undertrykkelse og en slik permanent rettsusikkerhet som Frankrike. Det er en alminnelig mening at det danske eneveldet hadde vært etter måten både rettferdig og human. Det var derfor ikke grunn til å framheve rettene i så høytidelige vendinger. Innledningen virker også sterkt filosofisk i sin form, og det har vært pekt på at nordmennene alltid har hatt mer sans for jus enn for filosofi. Endelig hadde forsamlingen rett og slett ikke tid til å forme disse abstrakte grunnsetningene, men måtte med en gang ta fatt på å utforme en konkret forfatning.

Dette betyr ikke at forsamlingen var uenig i grunnsetningene selv. Falsen sier således i et innlegg at landet må få en forfatning som «bygger på de naturlige og uavhengelige menneskerettigheters evig uforanderlige grunnvold, sikrer enhver nordmann borgerfrihet og borgersikkerhet». Dette var alle enige om. Da konstitusjonskomitéen oversendte sitt arbeid til forsamlingen, uttalte den også at den hadde arbeidet «med stadigt Hensyn til den borgerlige Friheds Betryggelse, Eiendommens Sikkerhed og Rettighedenes muligste Lighed». Derfor finner vi også at rettighetene er innarbeidet i hele Grunnloven og preger dens ånd.

Vi stanser først ved trosfriheten. Her har Grunnloven atskillige forbehold — ja, den gir i grunnen ikke full trosfrihet. I Grunnlovens § 2 heter det: «Den evangelisk-lutherske Religion forbliver Statens offentlige Religion. De Indvaanere, der bekjende sig til den, ere forpligtede til at opdrage sine Børn i samme. Jesuiter og Munkeordener maae ikke taaes. Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget.» Hvor-

dan paragrafen har fått denne formen, er et mysterium som ingen ennå helt har kunnet løse.

Konstitusjonskomitéens framlegg lød: «Den evangelisk-lutherske Religion forbliver Statens offentlige Religion. Alle Religions-Secter tilstedes fri Religions-Øvelse, dog ere Jøder fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget.»

Sorenskriver Christie foreslo at istedenfor «alle Religions-Secter» skulle det stå «alle christelige Religions-Secter», altså en innskrenkning i trosfriheten. Han begrunnet sitt framlegg med at en kunne frykte for at det ville bli til stor skade for landet om det ble gitt adgang for andre religioner. Folk kunne ha lett for å hoppe bort i det nye fordi det var nytt og bli forledet til laster og oppsetsighet. Da kunne jo menneskeofringer, bigami og slikt lovlig finne sted. Selv om det ikke var noen særlig grunn til å frykte for slikt i Norge, var det best å forebygge den blotte mulighet. — Hans framlegg ble også vedtatt.

Christie fikk også inn bestemmelsen om at jesuiter og munkeordener ikke må tåles, åpenbart av frykt for at slike folk nettopp kunne være en fare for åndsfriheten.

Prost Midelfart protesterte mot disse innskrenkningene av trosfriheten i toleransens navn, men de ble vedtatt.

Wedel talte også jødenes sak. Det ble da svart at det mer var politiske enn religiøse grunner som gjorde at en måtte utelukke dem.

Det var ellers vedtatt alt under debatten om de alminnelige grunnsetninger å nekte jødene adgang, forresten på en pussig og uformell måte. Da debatten om dette spørsmålet nemlig trakk i langdrag, ropte Theis Lundegaard plutselig: «Staae op Alle, som ingen Jøder ville have i Landet.» Alle spratt opp som ved et elektrisk støt. Henrik Wergeland sier: «En prægtig Rad hvide og brede Tænder kom tilsyne hos den fiirskaarne Lister-Bonde, da han grinende saa sig om til alle Kanter efter sin Sejer.»

Det kom altså på denne måten inn en del innskrenkninger

i trosfriheten. Men framleis sto det at «Alle christelige Religions-Secter tilstedes fri Religions-Øvelse». Det merkelige hendte imidlertid at da redaksjonskomitéen som skulle finpusse Grunnloven i språklig og formell henseende, behandlet § 2, falt setningen om trosfriheten vekk. Enda underligere var det at ingen synes å ha merket det og iallfall ikke har protestert da loven ble lest opp i sin endelige form. Faktum er iallfall at Grunnloven ikke har noen bestemmelse om religionsfrihet, ikke engang for kristne dissenter, enda en slik bestemmelse faktisk var vedtatt! Fedrene på Eidsvoll begynte altså med å proklamere full trosfrihet uten innskrenkning og endte med å vedta mange innskrenkninger, men utelate friheten!

Høyesterettsadvokat Sørensen gjorde i sin tid i Stortinget framlegg om at bestemmelsen om religionsfrihet skulle tas inn i Grunnloven idet han viste til at bestemmelsen faktisk var vedtatt på Eidsvoll, men framlegget ble henlagt.

Også den beryktede konventikkelplakat som Hans Nielsen Hauge ble dømt etter, ble først opphevet 1842. Når det skjedde så sent, skyldtes det riktignok at loven ble nektet sanksjon to ganger, slik at den måtte vedtas av tre Storting.

Også en annen viktig lov, loven om trykkefrihet, fikk mange innskrenkninger før den ble vedtatt. Trykkefriheten var nok den av de borgerlige rettigheter som folk var mest våkne for. Særlig oppsikt og forargelse hadde det vakt da Hans Nielsen Hauges skrifter var blitt beslaglagt ved plakat av 5. juli 1805. Derfor kom det fra mange kanter av landet brev til Riksforsamlingen med begjæring om at en måtte få trykkefrihet. I Riksforsamlingen satt det også flere haugeianske legpredikanter. Paragrafen kom til å lyde (§ 100):

«Trykkefrihed bør finne Sted. Ingen kan straffes for noget Skrift af hvad Indhold det end maatte være, som han har ladet trykke eller udgive, medmindre han forsetligen og aabenbar enten selv har viist, eller tilskyn-det andre til Ulydighed mod Lovene, Ringeagt mod Re-

ligionen, Sædelighed eller de constitutionelle Magter, Modstand mot dissas Befalinger, eller fremført falske eller ærekrenkende Beskyldninger mod Nogen. Frimodige Yttringer om Statsstyrelsen og hvilken som helst anden Gjenstand ere Enhver tilladte.»

Henrik Wergeland er i sin konstitusjonshistorie ikke blid på denne paragrafen eller på Diriks som forfattet den. Han sier: «Diriks' fine detaljerte Hoved har befundet sig i Forlegenhet mellem dets egen Mangel på Interesse for en reel Pressefrihed og Forsamlingens Overflod deraf.» Og om bestemmelsen selv sier Wergeland i sitt dikteriske språk: «Ordene: Trykkefrihed bør finde sted, staar vel pralende over Døren, og i Baggrunden lyser hiin glimrende Slutning . . men man maa vogte sig for at træde anderledes til end med Kattefjed, at ikke Gulvet skal synke under Foden og Taget briste over Hovedet . . Den mengde Presseforfølgelser, som fandt Sted i de første Frihedens Aar, viste, at der i denne § med den lovende Begyndelse og Ende og det troløse Indhold, var sat en blomsterdekket Kurv med levende Slangar på dens Alter.»

Alle andre bestemmelser som sikrer individets frihet og rett, ble vedtatt etter konstitusjonsnemndas utkast uten debatt, ja det heter om de siste av dem at de ble vedtatt enstemmig «med Glæde». Det viser hvor naturlige og selvfølgelig disse prinsippene kjentes for Eidsvoldsmennene. De paragrafene som handler om menneskerettene, bortsett fra de to vi har nevnt, er:

- § 96. Ingen kan dømmes uden efter Lov, eller straffes uden efter Dom. Pinlig Forhør maa ikke finde Sted.
- § 97. Ingen Lov maa gives tilbagevirkende Kraft.
- § 99. Ingen maa fengslig anholdes, uden i lovbestemte Tilfælde og paa den ved Loven foreskrevne Maade. For ubeføiet Arrest, eller ulovlig Ophold, staa Vedkommende den Fængslede til Ansvar.
- § 101. Nye og bestandige Indskrænkninger i Næringsfriheden bør ikke tilstedes Nogen i Fremtiden.

- § 102. Hus-Inkvisitioner maa ikke finde sted uden i kriminelle Tilfælde.
- § 104. Jord og Boslod maa i intet Tilfælde forbrydes.
- § 105. Fordrer Statens Tarv, at Nogen maa afgive sin rørlige eller urørlige Eiendom til offentlig Brug, saa bør han have fuld Erstatning af Statskassen.

Endelig må vi nevne § 110. Denne paragraf som inneholder bestemmelser om hvordan grunnlovsforandringer kan skje, ender slik: «Dog maa saadan Forandring aldrig modsiges denne Grundlovs Principer, men allene angaae Modificationer i enkelte Bestemmelser, der ikke forandre denne Constitutions Aand, og bør 2/3 af Stortinget være enig i saadan Forandring.»

Noe av det viktigste i denne «konstitusjonens ånd» var nettopp å trygge individet, så det kunne ha indre og ytre frihet og trygd for liv og eiendom.

Eidsvollsmennene ville således sikre sine etterkommere så det ble trukket slike grenser mellom individ og samfunn at den enkelte aldri ble utlevert til statens virkårlighet. Borgeren skulle ha visshet for at Grunnloven var uforanderlig når det gjaldt disse fundamentale frihetsrettene.

Det ble ikke bare Norge som fikk en forfatning med borgerlig frihet og med et høyverdig syn på mennesket. Stat etter stat fulgte etter. Holland fikk sin frie forfatning i 1815, med revisjoner i 1848, 1884 og 1887. Så fulgte Belgia og Sachsen i 1831, videre Italia og Det tyske rike 1848. Året etter kom Danmark. 1850 fikk Preussen en forfatning hvor rettene var innarbeidet. Østerrikes grunnlov om statsborgerenes alminnelige retter kom i 1867. Endelig må vi nevne den beste av alle, den tyske riksforfatning av 1919. Den skal vi siden se litt nærmere på.

De forskjellige forfatninger medtar ikke alle de samme retter. Det veksler en del i forhold til de politiske, økono-

miske og historiske forhold i de forskjellige land. Somme steder blir ikke bare borgerens retter, men også hans plikter fastsatt, slik som i den tyske riksforfatning. Andre steder blir somme av borgerrettene oppdelt i en rekke detaljbestemmelser. Særlig gjelder dette retten til å rå over egen person. Den enkelte har rett til å bestemme hvor han vil oppholde seg og vil bo og har rett til fritt å velge yrke og å utdanne seg til det han vil. Han har rett til fri forskning (Østerrike). Somme stater nevner retten til å emigrere blant borgerrettene. I Danmark blir næringsfriheten framhevet, i Belgia forsamlingsretten og rett til å danne foreninger. Videre heter det at ingen straff kan bestå i tap av formue eller eiendom.

En særstilling blant moderne stater inntar England. Der er menneskerettene framleis ikke innarbeidet i forfatningen. De gamle lovene som sikrer borgeren visse retter, er vanlige lover som Parlamentet uten videre kan oppheve. En rekke viktige borgerlige friheter er overhodet ikke fastslått ved lov, men gjelder i kraft av sedvane. Til gjengjeld har Englands århundregamle kamp for somme av menneskerettene skapt et vern om dem i selve folkebevisstheten, og det er, iallfall i England, et vel så solid fundament som en skreven forfatning.

Ser vi et øyeblikk tilbake over kampen om menneskerettene, ser vi hvordan renessansen og enda mer reformasjonen løser individet ut fra statens og kirkens grep. Det 16. og 17. århundre blir så en kamp for individets religiøse frihet, mens det 18. og 19. århundre blir en kamp for borgerens politiske og sosiale frigjøring.

Vi har før berørt spørsmålet om hvilke krefter det er som har virket sterkest i retning av å utforme disse frihetene. To syn står her mot hverandre: Det ene hevder at det er de religiøse frihetsbestrebelsene som har tvunget menneskerettene fram. Det andre hevder at erklæringene er en direkte frukt av opplysningstida og naturretten.

Skal en her prøve å ta standpunkt, må en for det første si at en neppe kan svare med et enten eller. Det rette er nok et både og.

Men spør en om den primære årsaken, synes svaret likevel å måtte bli at det er kristne åndsstrømninger som har ført til at menneskerettene arbeidet seg fram.

Kristendommens høye menneskeverdsetting er i det hele en forutsetning for at menneskerettstankene kunne bli levende. Historisk sett er samvittighetsfriheten den første menneskerett. Den er det de avgjørende kampene står om i Frankrike, Tyskland og England. Trangen til samvittighetsfrihet er det som driver nybyggerne til Amerika. Det er denne retten de vil verne om for seg selv, også når de ikke er villige til å vise toleranse mot andre. Det er kristne menn som først skaper samfunn med virkelig samvittighetsfrihet. Den respekten for personligheten som kommer til uttrykk i fastsettelse av trosfriheten, gjør det naturlig å utvide friheten også til andre områder av menneskets og borgerens liv. Dermed får vi til slutt, som vi har sett, en hel rekke friheter og retter.

Samvittighetsfriheten har også grepet dypest inn i menneskenes liv. Den har drevet dem til handling og fått dem til å skape samfunn hvor denne friheten ble respektert.

Opplysningstidens tanker om naturrett, folkesuverenitet og toleranse er derimot filosofiske tanker. De er født i hjernen, men ikke i hjertet. Opplysningsmennene var også i grunnen aristokrater slik som renessansens folk. Det de skapte, var for de få. De trodde ikke på, og ønsket i grunnen heller ikke at «opplysningen ville nå ut til forstedene». Vi ser også at når det hendte at en filosof fikk høve til å sette sine egne prinsipper ut i livet, vek han tilbake. Vi sikter her særlig til John Locke. Han hevdet jo i sine verker at menneskene er frie og like, men da han som ekspert ble bedt om å utarbeide framlegg til forfatning for New-Carolina, fastsatte han både livegenskap og slaveri.

Når John Locke så sterkt hevdet religionsfrihet, tanke- og ytringsfrihet, har det nok også sin grunn i at disse rettene nettopp var kjempet igjennom i den engelske revolusjon. Hans statslære er jo et forsvar for den nye ordning. Hans filosofi, som siden kom til å bety meget for utformingen av menneskerettene, er skapt ut fra hendingene. Til å begynne med er det altså hendingene som former prinsippene. Først senere blir det til en viss grad prinsippene som former hendingene. Alt dette peker hen på at det er kampen og ikke tankene om samvittighetsfriheten som har skapt menneskerettene.

På den annen side skal det ikke nektes at opplysningsfilosofien har virket sterkt inn på selve utformingen av grunnsetningene. Dette gjelder også Amerika. Også der vet en at de nye tankene var godt kjent. Enda mer gjelder det selv sagt Frankrike — det ser en også av erklæringene.

Den sterke optimismen som preger opplysningstiden, virket også sterkt i retning av å oppstille almene prinsipper. Troen på at slike erklæringer ville virke omformende på samfunnslivet og det borgerlige liv, er sterk. En tror mennesker og samfunn kan reformeres ved fornuftdoktriner i denne glade framskrittstroens tid.

Det er altså de religiøse frihetsbevegelser som har skapt menneskerettene, men den idealogiske underbygging og selve utformingen hentet en fra opplysningstidens menn.

KAPITEL VI

MENNESKERETTSTANKEN NÅR VIDERE UT

*Iustitia est perpetua et constans
voluntas ius suum cuique tri-
buendi. (Rettferd er den sta-
dige og faste vilje til å gi hver
mann hans rett.)*

Corpus Iuris.

Tanker er historiens surdeig. Når tanker virkelig griper menneskene, kan de ikke stanses før de har trengt igjennom overalt.

Vi har søkt å vise hvordan den kristne tanken om menneskeverdet virket gjennom tidene. Vi så hvordan de nedfelte seg i kravet om samvittighetsfrihet. Vi så hvordan denne grunnleggende menneskeretten førte til at også andre retter og friheter ble proklamert: retten til liv og sikkerhet, retten til det frie ord og dermed den frie tanke, i det hele retten for personligheten innenfor samfunnet.

Men disse rettene gjaldt i virkeligheten ikke alle. De gjaldt i grunnen bare de klassene som hadde proklamert dem. En så ikke, og ønsket heller ikke å se, hvor gjennomgripende disse tankene var.

En stor gruppe mennesker hadde framleis ikke en eneste menneskerett: Slavene. En annen gruppe var også ute av stand til å nyte dem. Det var den nye klassen av industriarbeidere som plutselig ble stampet opp av jorden. For dem var levelige kår en forutsetning for at de kunne nyte sine retter. Derfor ble kampen for slike kår den grunnleggende

kampen for dem. Enda hang det igjen et primitivt og i virkeligheten hedensk syn når det gjaldt kvinnen, og likeså når det gjaldt de forkomne i samfunnet.

Men tanker er surdeig. Menneskeverd og menneskerett lot seg ikke begrense. Det fant sted en stadig utvidelse og utdypelse av menneskerettstanken og av synet på mennesket som menneske. Det 18. århundre hadde nedfelt disse tankene. Det 19. århundre søkte å virkeliggjøre dem for alle.

A. KAMPEN MOT SLAVERIET

Først i april i frihetsåret 1848 sendte den amerikanske president et budskap til Kongressen. Han hyldet her det franske folk for dets reisning. Kongressen vedtok også flere resolusjoner, fulle av sympati for Frankrike og for friheten. En av representantene uttalte: «Tyranniets og slaveriets dager er det snart slutt med. Den lykkelige tidsalder som kjennetegnes av menneskehetens befrielse fra undertrykkelsen av borgerne, er nå kommet. Nå skal de store prinsipper som er anerkjent av alle folk, bli gjennomført: folkesuverenitet, likhet og brorskap.»

Samtidig med at denne talen ble holdt, gled det en skonnert nedover Potomac-floden mot havet. Skonnerten var lastet med tømmer, men det var gjemt 70 slaver ombord — de fleste var nesten hvite. De var på rømming for å nå frihetslandet Canada. Med det samme skonnerten skulle stikke ut i rom sjø, ble den knepet av et vaktfartøy. Slavenes ble ført tilbake, og så å si under Capitols vinduer ble de dømt til å selges til syden. Mange av de unge kvinner ble solgt til bordellene. Menn ble brutalt skilt fra sine koner, barn fra sine mødre. Da saken kom opp i form av en interpellasjon i Kongressen, ble det blant annet levert et kraftig innlegg for at mannskapet på kutteren også skulle straffes for medvirkning til rømmingen. Innlegget kom fra nettopp den samme

senatoren som like før hadde talt om hvor stort det var at tyranniets og slaveriets dager var til ende.

I denne tildragelsen ser vi i et skarpt glimt hele det tragiske svelget mellom prinsipp og virkelighet som skjemet Den nye verden. Dette landet, som først hadde proklamert borgerlig frihet og menneskerett, holdt millioner av mennesker i slaveri. I 90 år er Sambandsstatenes historie full av slike hendinger som den som nettopp er fortalt.

Slaveriet er kjent så langt vi kan følge historien. Overvunne folk og krigsfanger ble gjort til seierherrens eiendom. De mistet retten til å være menneske og ble behandlet som ting eller som dyr. Slik utviklet slaveriet seg. Fordi slaven ikke ble sett på som et virkelig menneske, ble han aldri avhørt i en sak uten at han samtidig ble torturert. Det var alminnelig mening at det nyttet ikke å vite om en slave sa sannheten på noen annen måte.

I de gamle samfunn var slaveriet en nødvendighet også av den grunn at kroppsarbeidet var ringeaktet. Selv Platon og Aristoteles forsvarer slaveriet. Aristoteles kaller slaven «levende verktøy». De har bare halv fornuft. Bare arten av arbeidet atskiller dem fra dyrene.

Da Athen sto på høyden av sin makt, regner en med at 2/3 av innbyggerne var slaver. Athenerne behandlet imidlertid slaven bra. I Roma derimot var behandlingen hard. Slaven var helt rettsløs. Herren kunne slå ham i hjel om han ville. Gladiatorene ble ofte rekruttert blant slaver. Da romerne ble et erobrersfolk, økte tallet på slaver voldsomt. På de store godsene kunne det være tusenvis. Først stoikerne innførte et mer menneskelig syn på slaven.

Heller ikke i Norden så en på trellene som fullverdige mennesker. De var noe midt mellom et menneske og et dyr. Slik ble de også behandlet i lovene. Trellen kan byttes bort som annen eiendom, han blir ofret til gudene, og straffen både over trellkvinnen og trellen er barbarisk.

Det er kristendommen som revolusjonerer synet på slave-

riet. Det skjedde ikke ved at evangeliet kom med ytre krav om at det skulle bort. Heller ikke i så måte kom kristendommen med noe ferdig sosialt program. Kristendommens ånd gjorde imidlertid at slaveriet litt etter hvert kjentes som noe som ikke burde være. De kristne opponerte ikke mot slaveriet, men handlet «som om det ikke eksisterte».

På to måter virket kristendommen slik: Evangeliet forkynte alles likhet for Gud: «I er alle brødre.» Det tok ikke hensyn til stilling, rase eller kjønn. «Her er ikke trell eller fri.» Og evangeliet trakk de praktiske konsekvenser av dette innen menigheten. Jakobs brev taler om at kristne ikke har lov til å gjøre forskjell på folk, og nevner at alle må behandles likt i menighetsforsamlingen. Her satt alle sammen, uten forskjell. Alle hadde også samme adgang til å bli menighetens tilsynsmenn — ja, flere av de første biskoper i Roma var tidligere slaver.

Vi kan derfor ikke undres over at menigheten i den første tid talte så mange slaver og kvinner. Her ble nemlig deres menneskeverd anerkjent.

Også på en annen måte virket evangeliet revolusjonerende når det gjaldt slaveriinstitusjonen. I samfunn som forakter kroppsarbeidet slik som antikken, blir slaveri noe av en nødvendighet. Det er den forbannelsen som henger ved et slikt syn. Ut av den forbannelsen kom antikken med all sin skjønnhet aldri. Kristendommen løste dette bannet ved i ord og gjerning å gjøre alvor av at kroppsarbeidet ikke er noe foraktelig. Jesus kalte sine fleste disipler blant kroppsarbeidere. Paulus drev sitt håndverk på sine misjonsreiser.

Etter hvert som dette nye synet på arbeidet slo igjennom, slo det samtidig føttene under slaveriet.

Det ble snart regnet som en god gjerning å gi en slave fri. Vi har endog eksempler på at kristne kunne selge seg selv som slaver for dermed å få frikjøpt andre. Også hos oss bestemte lovene at det skulle være slutt på å ofre mennesker. Isteden skulle en hvert år kjøpe fri en trell.

I middelalderens kirke, som var stivnet i tradisjon og i det hele var kommet lenger bort fra de kristne kilder, møter vi to strømdrag.

Det gamle synet på slaveriet holdt seg nok når det gjaldt kristne slaver. Det ble det helt slutt på. Til gjengjeld fikk Europa livegenskapet. Bøndene kunne ikke forlate det stedet de var født. De sto i et forhold til adelsmannen som etter vår oppfatning var uverdig. Herren hadde således både domsrett og strafferett over dem, og behandlet dem ofte helt vilkårlig.

Middelalderkirken avviste nok helt tanken om kristne slaver. Derimot begynte den å tolerere slaveriet når det gjaldt vantro. Ja, vi har eksempler på at paver har slaver og at pavelige galeier driver slavehandel, særlig med tyrkiske slaver. Samtidig med at slaveriet dør vekk i Europa, begynner handelen med slaver fra den nye verden. Alt rundt år 1500 ble det solgt svarte slaver i Lissabon. Portugiserne ble snart utkonkurrert av engelskmennene. I slutten av 1700-tallet skal tallet på engelske slaveskip ha utgjort om lag 200. Fra 1680—1786 førte bare engelskmennene over 2 millioner slaver i land i Amerika. Særlig Liverpool blomstret på slavehandelen. «Liverpools gater er dekket med negerskaller.»

Slavetransportene var helt umenneskelige. Først ble slaverne fanget i Afrika, ofte ved hjelp av sine egne landsmenn. Så ble de stuert ombord. Det var gjerne flere dekk, og det kunne være så trangt mellom dekkene at slaven bare kunne ligge, ikke engang sitte. Mange døde under transportene, og det var forferdelig å se dem når de ble ført i land, ofte innkapslet i sine egne ekskrementer, fulle av sår og hudsykdommer. Ble det vindstille slik at provianten slapp opp, ble de enten forgiftet og kastet overbord, eller man hev dem levende på sjøen.

Denne handelen med mennesker og behandling av mennesker lot i den første tida ikke til å ha vakt særlige betenkeligheter. Et rystende eksempel på det har vi i sjøhelten

John Hawkins som levde under dronning Elisabeth. Han ledet en ekspedisjon på 5 skip til Guinea for å fange slaver. De to største skipene kalte han henholdsvis «Jesus» og «Døperen Johannes». Mannskapet formante han til å føre en sann kristenandel. «Tjen Gud daglig og elsk hverandre innbrydes,» sa han til dem. En kan ikke godt forklare dette annerledes enn at de svarte ble sett på som dyr og ikke som mennesker. Det var på ingen måte noe nedverdiggende i å være slavehandler. Ja, samme Hawkins ble siden adlet og tok som våpenskjold en lenket slave!

Vi så før hvordan det var kristne utenom de store kirkesamfunn som bar tanken om samvittighetsfriheten fram. Det ble også representanter for sektene som kom til å lede i kampen mot slaveriet. De store kirkesamfunn tidde — og samtykket, bundet som de var til det bestående samfunn, uten evne og ofte også uten vilje til å ta disse ting opp til fordomsfri prøvning i lys av evangeliet. Sektene sto friere og så derfor klarere.

Det ble de kristne menneskevenner framfor noen andre, kvekerne, som gikk i brodden. Stifteren Georg Fox var imot slaveriet. Alt i 1718 kom det første skriftet mot uvesenet, forfattet av en kveker. De våpen kvekerne brukte mot slaveholdet, hentet de hovedsakelig fra evangeliet.

«Slaveemansipasjonens apostel» framfor noen annen var likevel ikke kveker, men William Wilberforce som levde rundt år 1800 og tilhørte den engelske kirke, men var metodistisk påvirket. Han var ikke mer enn 15 år da han første gang skrev om slaveriet. 21 år gammel kom han inn i Parlamentet og viet hele livet til bekjempelse av slaveriet. Denne «Parlamentets nattergal» tok knapt nok ordet uten at han nevnte sin livssak. «Wilberforce,» sa et parlamentsmedlem, «er en liten, ubetydelig figur og dertil en stygg, liten kar, men se inn i ansiktet på ham og hør når han taler, og De skal glemme alt dette, for han er inkarnasjonen av kjærlighet.» Denne hans brennende kjærlighet virket. Den åpnet

etter hvert øynene på engelskmennene. Tross de meget store økonomiske interesser som knyttet seg til slavehandelen, vendte stemningen seg.

I 1807 ble *handel* med slaver forbudt. Ingen slaveskip hadde lov å anløpe noen havn i riket eller koloniene. Og natten til 26. juli 1833, kort tid etter at Wilberforce var død, vedtok underhuset at slaveriet, «denne flekk på Englands ære», skulle oppheves. Alle slaver ble fri. Slaveeierne fikk erstatning.

De forskjellige nasjoner i Europa fulgte nå Englands eksempel. Danmark-Norge hadde forresten forbudt slavehandel i Trankebar så tidlig som i 1803, som det første landet i verden. 1819 sendte England ut en eskadre av krigsskip for å hindre slavetrafikken. Resultatet svarte dog ikke til forventningene. Fra 1819—1847 regner en at det ble smuglet over 2 750 000 slaver ut fra Afrika. Herav omkom det under overfarten om lag 700 000. Transporten ble i denne tiden enda forferdeligere. På grunn av bevoktningen måtte en bruke mindre skip og stuve slavene enda tettere sammen og spare enda mer på mat og drikke. Dødssifrene taler jo sitt eget dystre språk.

Hvor uhyggelig slavehandelen var, går fram av at en regner at det i alt ble ført ut fra Afrika mellom 15 og 30 millioner negrer i de om lag 300 år trafikken varte.

De aller fleste av disse negrene kom til Amerika. Slaveriet hadde fulgt den nye verden som en mørk skygge. Da «Mayflower» landet i Amerika 1620 og «pilgrimsfedrene» dannet det første frie samfunn, var de første negerslaver nylig blitt landsatt lenger sør. Frihet og slaveri ble født samtidig.

Det viste seg snart stor skilnad mellom Nord- og Sørstatene i synet på slaveriet. Nordstatene ble for det meste befolket med fattige, strenge puritanere. De var selv vant til kroppsarbeid. På de små farmene og i forretningslivet var det ikke bruk for mange slaver. De som var, ble godt be-

handlet. De ble nærmest sett på som tjenere. Da de senere ble frie, fortsatte de ofte hos sine gamle herrer.

Syden hadde alt fra begynnelsen et aristokratisk preg, og fikk det stadig mer. Kavallerene i Sør, som etter hvert ble storgodseiere, så på seg selv som bærere av gamle adelige tradisjoner. De mente om seg selv at de hadde edlere blod, og det ble om å gjøre å føre sin ætt tilbake til normannerne. En trenger ikke i vår tid å peke på de uheldige virkningene av en slik rasemytologi.

I Sør trengtes det stadig flere slaver på de store eiendommene. Herrefolkstankene, og det at godseierne ikke arbeidet selv, gjorde begge sitt til at slaven ble langt verre behandlet her enn lenger nord.

Verst var det i Sør-Carolina. Slaven hadde her ikke rett til fritid, ja, herrene hadde ikke lov å gi dem fri av hensyn til eksemplet. De hadde ingen sjanse til å bli fri, men måtte, slik som indianere og mulatter, regne med alltid å bli slaver. De hadde ingen eiendomsrett. Slavebarnet fulgte morens stand. Selv om godseieren var barnets far, ble barnet slave når moren var det. Dette affiserte ikke herren som på ingen måte følte det som om slike barn var hans barn. Et drastisk eksempel gir uavhengighetserklæringens far, Thomas Jefferson, som senere ble president. Denne mann, som hadde utformet erklæringen om alle menneskers likhet og frihet, hadde selv barn med en slavinne. Barna fortsatte som slaver, mens faren var Sambandsstatenes president!

Det var streng straff for å gifte seg med en negerkvinne. En hvit kvinne som giftet seg med en neger, ble etter lovene i Virginia selv slave i 5 år, og barna i et slikt ekteskap ble ikke fri før de var 30 år.

Slaven kunne selges akkurat som et husdyr. Familiebånd eksisterte ikke. Man rev mannen fra hustruen og barna fra moren. Den eneste retten negrene hadde, var retten til å bli døpt, men en hadde ikke lov til å lære dem å lese eller skrive, «da dette bare tjener til å vekke misnøye i deres sjeler og

kalle fram opprørsånd». — Straffene var umenneskelige. Etter Sør-Carolinas «svarte lover» skulle en slave som rømte og var borte i 20 dager, bli strengt og offentlig pisket. Rømte han én gang til, skulle han brennemerkes med bokstaven R på høyre kinn. (Runaway = rømling.) Gjorde ikke eieren dette, måtte han selv betale bot. Rømte slaven for tredje gang, skulle han bli offentlig pisket og få det ene øret skåret av. Fjerde gang skulle han kastreres. Døde han under operasjonen, skulle eieren få erstatning. Var det en kvinne, skulle hun brennemerkes, piskes strengt og miste et øre. En har beskrivelser av slike straffescener som er av den art at de ikke kan gjengis. Traff noen en rømt slave, skulle han prøve å gripe ham. Om slaven ble drept under jakten, skulle ingen bli straffet for det, men narret en hvit mann en slave til å rømme, var det dødsstraff for en slik forbrytelse. For å hindre rømning gikk en snart over til å anskaffe blodhunder som var vel skikket for jakt etter rømlinger.

En slave var således fratatt alle tenkelige menneskeretter omtrent i samme utstrekning som en fange i en tysk konsentrasjonsleir. Forskjellen i slavens favør var at herren hadde interesse av å holde ham i live og gi ham så meget mat at han var fullt arbeidsfør. Dette blir imidlertid mer enn oppveid av at slaven var uten et hvert håp for framtiden både for seg selv og for sine barn.

Slaveriet vakte tidlig visse betenkeligheter i somme av Sørstatene, ikke av moralske grunner, men fordi slavene tok til å bli så mange at en var redd farlige oppstander blant dem. Sør-Carolina vedtok i 1760 en lov som forbød videre slaveimport. England, som den gang tjente store beløp på slavehandelen, forbød imidlertid loven og varslet de andre koloniene om at de ikke måtte finne på å gi lignende lover.

Så kom frihetskampen og uavhengighetserklæringen med sine grunnleggende setninger om at alle er skapt like og har fått visse uavhengelige retter, slik som liv, frihet og streben etter lykke. Jefferson selv var klar over erklæringens kon-

sekvenser for slaveriet. I erklæringen anklager han da også den engelske konge for at han har krenket livets og frihetens helligste rettigheter ved å bringe uskyldige mennesker i fangenskap, ført dem til en annen del av kloden og gjort dem til slaver. Videre anklager han kongen for «å holde åpent marked der en kjøper og selger mennesker», og endelig for å ha skjemt ut sin vetorett ved å «oppheve alle de vedtak av våre forsamlinger som hadde til hensikt å forby eller å innskrenke denne avskyelige handelen». Slavestatene likte ikke denne passus, og den måtte til slutt strykes.

Flere stater gjorde derimot alvor av rettighetserklæringen når det gjaldt slavene. De opphevet slaveriet med den begrunnelse at alle var født frie og like. Dette skjedde i Massachusetts, New Hampshire, Rhode Island, Connecticut, Pennsylvania, New-York og New-Jersey. Sørstatene fikk imidlertid rett til å beholde slaveriet. Ja, endog slavehandel ble tillatt til 1808: «Innvandring eller innførsel av slike personer som noen av de nå bestående stater kanskje anser formålstjenlig, skal ikke hindres av Kongressen før i 1808 . . .» Bestemmelsen unngikk å nytte ordet «slave». Forfatningen inneholdt også en bestemmelse om at dersom slaver rømte til en fri stat, skulle de utleveres. Også de slavefrie stater ble derfor vitne til opprørende slavejakter.

I 1792 ble rensemaskinen for bomull oppfunnet. Den unge studenten som var far for oppfinnelsen, ante nok ikke hvilken revolusjonerende betydning denne maskinen skulle få for industri og handel. Enda mindre kunne han ane hva maskinen kom til å bety for slaveriinstitusjonen. På grunn av denne maskinen ble bomullen snart Sydens viktigste eksportartikkel. På bomullsplantasjene ble det en enorm etterspørsel etter slaver. Prisene på slaver steg voldsomt. Det lønte seg derfor, tross den store risiko, å drive slavehandel fra Afrika, også etter 1808. En sterk slave kunne bli betalt med opp til 1500 dollars.

Etterspørselen ble etter hvert langt større enn importen.

Dermed vokste det fram en ny «næringsvei», nemlig slaveavl. Særlig Virginia ble slaveavls-stat. Denne avlen, som neppe atskilte seg særlig meget fra husdyravl, betegner det absolutte lavpunkt i synet på negerens menneskeverd. Hvor var friheten, likheten og de uavhengelige rettigheter?

Unge kvinner ble kjøpt opp til barneavl. Barna ble gjødd opp til sterke slaver som så ble solgt. Gjennom kryssninger prøvde en å få rasen så hvit som mulig, for da var prisen høyere. En regner at det bare fra Virginia ble solgt om lag 40 000 slaver om året. Det var et rystende syn å se toget av bundne unge slaver dra sydover til livsvarig slaveri, bokstavelig talt under pisken. Den amerikanske staten var bygd opp «med idealer uten bomull», men ble snart for Sydens vedkommende en stat med «bomull uten idealer». Samvittigheten ble kvalt av bomullspakkene og dollaren. Slik gikk det med prinsipp og praksis.

Slik gikk det forresten i Frankrike også. Da franskmennene i 1789 vendte seg til hele verden med proklamasjonen om menneskerettene, kom det alt samme året noen mulatter og gjorde sin rases retter gjeldende i henhold til proklamasjonen. Enden ble at erklæringen som var tenkt å skulle gjelde all verden, ikke skulle gjelde i koloniene.

Men tilbake til Amerika. I Nordstatene ble det flere og flere som så det forferdelige og skammelige i handelen med mennesker. Det var framleis kvekerne som gikk i brodden. Alt før uavhengighetserklæringen utelukket kvekerne alle dem fra sitt samfunn som drev slavehandel. Stadig flere sluttet seg til bevegelsen mot slaveriet. Det grodde opp anti-slaveriforeninger, og i 1833, det året slaveriet ble avskaffet i England, ble det amerikanske selskap mot slaveri dannet i Philadelphia.

Sjelen i motstanden mot slaveriet ble boktrykker og redaktør William Lloyd Garrison. Han spilte henimot den samme rollen i Amerika som Wilberforce i England. Det ble ikke minst advokater og prester som sluttet opp om arbeidet

med å bli kvitt slaveriet. Første gang Garrison ble fengslet for sin agitasjon, skrev han i fengslet et åpent brev hvor det heter: «Så lenge et godt forsyn gir meg helse og forstand, skal jeg ikke opphøre med å erklære at slaveriet her i landet er en skamfleck på Amerikas navn . . . Det er en skam for meg at jeg har gjort så lite for den fargete rasen. Ja, Gud vet hvor ydmyket jeg kjenner meg over at mine følelser er så kalde og mine ord så svake. En fri, hvit mann må ofres for å åpne nasjonens øyne så den kan se tyranniet i lovene våre. Jeg venter og er villig til å bli forfulgt, fengslet, belagt med jern fordi jeg forsvarer mine landsmenns rett. Og jeg fortjener selv å gjøres til slave om jeg bøyer unna.»

Han hadde ellers ingen grunn til å klage over at ordene hans var kalde. Både han og hans venner åpnet en veldig agitasjon med en kritikk av slaveriet så skarp og flengende som det i det hele gikk an. Slaveeierne gikk til gjengjeld ofte til direkte aksjon. Slavevennene ble bombardert med råtne egg og stein når de talte, husene deres ble stormet og brent, trykkeriene deres ødelagt, men det nyttet ikke å få dem til å tie. Tvert om: Hver voldshandling mot dem skapte nye tilhengere.

Hovedvåpnene i kampen mot slaveriet var Bibelen og selvstendighetserklæringen. Selskapet mot slaveri kunngjorde på sitt første møte en «slavenes selvstendighetserklæring». Her heter det: «Dette er våre hensikter og prinsipper — dette er våre ønsker og forslag. Med urokkelig fortrøstning til Guds allmektige rettferdighet har vi til grunnvoll valgt selvstendighetserklæringen og den guddommelige åpenbaring som en evig klippe.» Derpå kommer programpostene, og så heter det til slutt: «Vår tillit står til den levende Gud. Om vi personlig blir tilintetgjort, skal våre prinsipper aldri bli det. Sannhet, rettferd, fornuft og humanitet må og skal seire med ære.»

Hva skulle nå slaveeierne sette opp imot både Bibel, fornuft og selvstendighetserklæring? Også de prøvde å skaffe

seg et teoretisk grunnlag for sin kamp for slaveriet. I et av disse arbeider heter det: «Fatter vi ordet frihet i sin sanne mening, står slaveriet ikke i noen motsetning til friheten. Gjennom slaveri-institusjonen blir tøylesløshet utelukket og frihet innført. Den blir innført for slavene selv. For de har en naturlig rett til dette styresettet, til oppsikt og kontroll som i de hele er best for dem ... Derfor trygger slaveriet dem i deres naturlige rettigheter og gir dem sann frihet i den utstrekning de er skikket til å få den. Om slaveriinstitusjonen oppheves, får de ikke lenger høve til å nyte sine naturlige rettigheter.» (Bledsoe.) Ved hjelp av misbruk av Hegels frihetsbegrep blir her alt snudd på hodet presis slik som i fascismen og nazismen. Der ble det også på lignende måte hevdet at den autoritære tvangsstat realiserte menneskenes «sanne frihet».

Ellers het det i denne slaveideologien at slaveriet ikke stred mot Bibelen, for Noah hadde forbannet Kam som var de svartes stamfar. På denne måten fikk slaveeierne bevist at slaveriet stemte både med uavhengighetserklæringen og med Bibelen.

Striden ble, ettersom tida gikk, stadig hetere, og hatet steg. Kampen ble ført med munn og penn og med ytre voldsmidler. Garrison fikk rett i at en hvit mann måtte ofre seg for at saken skulle seire. I 1836 hadde en neger drept en hvit mann under selvforsvar. Pøbelen stormet fengslet hvor negeren satt, bandt ham til et tre og brente ham levende. Domstolen erklærte at «hver enkelt deltager er uten skyld og kan således ikke straffes». En prest, dr. Lovejoy, som protesterte kraftig mot denne historien, ble mengden så rasende på at det kom til uroligheter. Det endte med at presten ble skutt.

Et særskilt røre vakte det da også kvinner begynte å agiterte mot slavehandelen. At kvinner overhodet opptrådte offentlig som talere, kalte fram en voldsom debatt. En tid glemte en nesten slavene i striden for og mot kvinner som talere. Slaveeierne fant at en slik opptreden var umoralsk

og at veien ved dette ble åpnet for «degenerasjon og ruin». «Den naturlige kvinnelighets fine duft vil forsvinne.» Røret rundt kvinnene forplantet seg til Europa da noen amerikanske kvinner forlangte ordet på en kongress mot slavehandel i England i 1840 og ble nektet ordet fordi de var kvinner.

Tross motstanden kom kvinnene til å gjøre en avgjørende innsats i retning av å vekke verdensopinionen. Vi sikter her til Harriet Beecher-Stowe og hennes bok: Onkel Toms hytte. Denne boka mot slaveriet slo igjennom på en måte som var helt uhørt. Den spredtes med fabelaktig hurtighet over verden. Bare i London kom det ut 30 opplag på 6 måneder.

Det var ikke bare i pressen, i kirken og på gaten at striden pågikk, men også i Kongressen. Også der satte saken gemyttene slik i kok at det hendte at sørstatsmennene bykste ut av stolene og for løs på slavevenntaleren bevæpnet med kniv — ja, endog med revolver.

Til å begynne med var det Sørstatene som fikk sitt tvunget igjennom. De begynte nemlig tidlig å true med å gå ut av unionen dersom Kongressen rørte ved slavespørsmålet. Dette virket. Slavestatene fikk således igjennom at petisjonsretten (dvs. retten til å legge fram ønsker eller klager) ble nektet når det gjaldt slavespørsmål. Forgjeves sa den gamle, tidligere president John Adams at dette var et brudd på Statenes forfatning: «Denne retten ga Gud hele menneskeheten alt ved skapelsen. Petisjonsretten er retten til å be, og denne retten er uavhengig av den bedendes stilling i samfunnet og av hans rase.» Slavespørsmålet ble særlig brennende hver gang en ny stat eller et nytt territorium skulle innlemmes.

Etter hvert som tallet på slaver økte, ble rømning stadig mer alminnelig. Det hørte til dagens orden å lese annonser i Sørstatsaviser slik som denne: «100 dollars i belønning for min neger Glasgow og hans kone Kate. Hans rygg er kraftig merket av pisken, hun har et sår på kinnet og mange merker etter pisking.» (Macon Messenger 25/5—1837.)

Hadde så rømlingene noen sjanser når de kunne gripes og føres tilbake overalt i statene? Kunne det da være utsikt til å komme fra Sørstatene og helt nord til Canada? Her kom den såkalte «underjordiske jernbanen» slavene til hjelp. Når slavene rømte, var det folk som tok seg av dem, gjemte dem og ga dem mat og sendte dem videre til andre pålidelige folk. Transporten av negrer med den underjordiske jernbane minner i mangt om de hemmelige organisasjoner for transport av flyktninger fra Norge til Sverige under okkupasjonen. Det dannet seg av seg selv et slags uorganisert forbund av stille folk, særlig kvekere og andre kristne, som satte samvittighetsforpliktelsen høyere enn statens lover. Tusenvis av slaver ble ved hjelp av den underjordiske jernbanen transportert gjennom stat etter stat til de til slutt sto trygge på Canadas jord. Det var ikke noe ufarlig arbeid disse folkene utførte. En prest, Torrey, ble f. eks. dømt til 6 års hardt straffarbeid for å ha deltatt. Han bukket under i fengslet.

Anden hos disse menneskevenner ser en hos kvekeren Thomas Garret fra Delaware. I løpet av 50 år hadde han hjulpet tusenvis av slaver, men det var vanskelig å få bevis på ham. Endelig knep de ham under forsøket på å smugle ut to negerbarn. Han fikk så høye bøter at alt han eide måtte selges. Da alt var solgt, sa dommeren til ham at han håpet at Garret nå ikke måtte finne på å gjøre slike forbrytelser mer, men fikk til svar av den gamle: «Min venn, jeg eier ikke noe i denne verden, ikke én dollar, men vet De noen flyktning som trenger frokost, så send ham til meg.»

Forbitrelsen mellom de to partiene i Nord og Sør vokste stadig. Utlevering av slaver som hadde rømt, vakte stadig større forbitrelse i Nord og måtte ofte skje ved hjelp av militær og politi.

En prinsippavgjørelse i Amerikas høyesterett brakte det hele på kokepunktet. En slaveeier hadde flyttet til den frie staten Illinois. Han hadde med seg noen slaver. To av dem

giftet seg og fikk to barn. Oppholdet varte så lenge at de fikk borgerrett i Illinois. Eieren flyttet imidlertid tilbake til slavestaten Missouri og tok slavefamilien med seg. Her solgte han slavens kone og barn. Slaven klaget til statens domstol, men den avviste klagen fordi mannen var neger og derfor ikke var borger av staten og fordi både han og familien var sin herres lovlige eiendom. Slaven klaget så til høyesterett i Washington. Høyesterett felte den dom at «ingen svart mann har rettigheter som en hvit mann er forpliktet til å respektere». En slave kunne således tas med til en fri stat uten å bli fri om han var der aldri så lenge. Videre kunne heller ikke frie negrer bli borgere av statene.

På den striden som kom opp om denne saken, var det en mann som ble kjent for sitt forsvar for negrenes rettigheter. Det var Abraham Lincoln, mannen som med om lag et års skolegang skulle bli en av Amerikas største presidenter.

I 1859, da unionen alt var begynt å ryste i sine sammenføyninger, hendte det noe som skaket sinnene enda mer opp. En gammel fanatisk puritaner, John Brown, mente han var kalt av Gud til å befri negrene. Han gjorde et fullstendig vanvittig innfall i Virginia med en styrke på 22 mann, deriblant 2 sønner. Under kampen falt begge sønnene, og selv ble han hengt. Han gikk rolig i døden. Under borgerkrigen ble han en helt og et symbol for Nordstatene. John Brown-sangene ble kjent over hele verden.

Så kom presidentvalget 1860. Da det ble kjent at Lincoln var blitt president, meldte Sørstatene seg ut av unionen med Sør-Carolina i spissen. De valgte sin egen president og antok eget flagg. Nordstatene ble grepet av forvirring. De prøvde å hindre katastrofen ved en rekke vidtgående innrømmelser i slavespørsmålet, men forgjeves. I morgendemringen 12. april 1860 løsnet Sørstats-troppene den første salven mot fort Sumter, og dermed var krigen i gang. Den ble lang, hard, blodig og grusom.

En mengde slaver rømte under krigen nordover. Sørsta-

tene prøvde å hindre rømningene med alle midler, blant annet ved å underkaste slavenes hustruer en forferdelig tortur, men forgjeves. Lincoln betonte nok helt fra begynnelsen at det var for unionens og ikke for slavenes skyld at krigen ble ført, men alle visste jo at kampens utfall ville avgjøre slave-spørsmålet.

Midt under krigen, den 1. januar 1863, kom loven om negrenes frigivelse som en vidunderlig nyårgave til den fargede verden: «Den første dag i det Herrens år 1863 skal alle personer som holdes som slaver i en stat eller del av en stat hvis befolkning da står i opprør mot Sambandsstatene, være frie, da, siden og for alltid. Sambandsstatenes regjering, innbefattet dens krigs- og sjømakt, skal ikke foreta noe for å hindre slike personer i noe forsøk som gjøres av dem for å komme i besittelse av sin frihet.» Det anbefales videre at negrene avholder seg fra alle voldsomheter som ikke skjer i selvforsvar. De blir også bedt om å arbeide slik at eieren kan få erstatning. Videre får de rett til å bli opptatt i hæren. «Og over denne, som jeg fullt og fast tror, rettferdige ordning, som er berettiget av konstitusjonen og av militær nødvendighet, påkaller jeg menneskehetens upartiske dom.»

Men enda fortsatte krigen, og det med stigende grusomhet fra Sørstatenes side. 1864 ble Lincoln gjenvalgt som president. Han uttalte da bl. a.: «Jeg finner ingen glede i å triumfere over noe, men jeg takker den Allmektige fordi folket så tydelig har besluttet å holde fast ved en fri regjering og ved menneskerettene.»

I Sør var kreftene nå ved å ebbe ut. 9. april 1865 kapitulerte general Lee. Denne morgen ble innledningen til en ny dag for Amerikas negrer. De kristne frihetsprinsippene fra uavhengighetserklæringen hadde seiret.

Da gamle Garrison ble hyldet av de svarte etter frigjøringen, sa han: «Jeg hater slaveriet slik som jeg ikke har hatet noe annet i verden. Det er ikke bare en forbrytelse, men det er summen av alle forbrytelser. Det er ikke bare synd, men

syndenes synd mot den allmektige Gud ... Det var ikke på grunn av deres hudfarge jeg forsvarte deres sak, men fordi dere var barn av samme Far, skapt etter samme guddommelige bilde — like berettiget til frihet som den stolteste slaveeier som noen sinne har vandret på jorden.»

Som en kunne vente, ble ikke alle problemer løst. De spørsmål som slaveriet hadde framkalt, var kompliserte og vanskelige. Det manglet ennå atskillig på at negrene hadde fulle menneskeretter. Ennå er det så at rasespørsmålet skaper mange vansker i den store republikken. Men slaveriet var det for alltid slutt med.

I Afrika fortsatte derimot uvesenet. Muhammedanske slavehandlere drev framleis den umenneskelige trafikken. Misjonen har energisk bekjempet dette forferdelige onde like fra Livingstones dager, men det er ikke lett å utrydde det helt. Ennå så sent som i 1929 oppga Folkeforbundet i en rapport at det ble solgt om lag 2000 slaver i Afrika.

En ser klart i Sørstatene, som en har sett det i vår tid, at herrementalitet og rasefordommer kan brutalisere og barbarisere et folk. Det vistes også godt under krigen. Fangne negrer ble ofte torturert til døde, og selv de hvite fanger ble behandlet umenneskelig. Sørstatene utferdiget også et dekret om at alle fargete soldater som ble fanget og alle hvite offiserer som kommanderte dem, ville bli skutt. Lincoln utstedte da en lov om at det skulle skytes en sørstatfange for hver mann som ble drept mot krigslovene, men han tenkte aldri på å gjøre alvor av loven. «Selv om de i Sør vil handle barbarisk, må vi som et sivilisert folk ikke følge deres eksempel.»

De overvunne ble ved freden behandlet overordentlig mildt, noe som bidro meget til å slå bru mellom de tidligere fiender.

Det var på høy tid slaveriet ble opphevet. Så lenge det besto, virket det hemmende på all human tenkemåte og på all fri livsutfoldelse. Alt i Virginias barndom uttalte guvernør Berkeley: «Jeg takker Gud at ikke Virginia har frie skoler eller boktrykkerier, for slikt bringer bare med seg ulydighet

og oppsetsighet.» 200 år senere sto Virginia akkurat der den før hadde stått. Det var ingen utvikling å merke. Da sto det i en avis: «Vi hater alt som står i forbindelse med ordet fri, fra den frie neger til fritt arbeid, frie farmer, fri vilje, fri tenkning, frie barn og frie skoler — mest av alt frie skoler.» Undertrykking av mennesker og hat mot all frihet fulgtes at, da som siden.

For statene selv fikk borgerkrigen mellom annet den betydning at den prentet inn konstitusjonens høye menneskevurdering slik at det ikke ble glemt. Forfatningens vern om borgerens frihet ble en ledestjerne for det nye Amerika. Det skal vi høre mer om siden.

Opphevelsen av slaveriet viste at menneskerettstanken for alvor holdt på å slå rot i sinnene. Vi skal se det samme når det gjelder de fattige, de forkomne og hjelpeløse. Det er kristen humanisme som baner seg vei. Selv det skrøpeligste og dypest sunkne menneske har en sjel som ikke må trampes ned, men vernes og hjelpes opp mot lyset.

B. DEMOKRATI OG STEMMERETT — SOSIAL VOKSTER OG BARMHJERTIGHETSARBEID

Da Luther slo opp de 95 setningene mot avlaten, var det hammerslag som vekket store deler av den kristne verden. Det som begynte med ordene mot avlaten og med ordene i Worms, vokste til en rørsle som fikk menneskene til å tenke på en ny måte og fikk store religiøse og sosiale følger. En av følgene var, som vi har sett, en ny frihetstrang. Den fløt sammen med andre strømdrag, og etter 250 års kamp fikk den sin form i rettighetserklæringen.

Det gikk med disse erklæringene som med Luthers setninger. Menneskene kunne ikke glemme dem. Når ordene engang var uttalt, festet de seg i sinnene.

Det varte ikke lenge før de styrende gikk til angrep på de nye tankene. Da Napoleon var slått, prøvde den sterke reaksjon, støttet av en statsbundet kirke, å få menneskene til å glemme at de hadde hørt frihetsfuglen synge. Vi får Den hellige allianse som av all kraft prøvde å skru utviklingen tilbake til tida før 1789.

Men alt var forgjeves. I revolusjonene i 1830 og 1848 brøt frihetslengten fram på ny. Det var ikke lenger bare et lite fåtall som bar de nye tankene fram. En opplever for første gang i historien at alle klasser etter hvert kom med. De nederste klassene i samfunnet hadde før alltid måttet tie. Av og til hadde de prøvd å tale gjennom opprøret, men etterpå ble tausheten gjerne enda sterkere. Nå får bl. a. gjennom rettighetserklæringene alle klasser munn og mæle, selv om det tar sin tid.

Julirevolusjonen ledet bl. a. til at et nytt, fritt demokrati ble født. Det var Belgia som i 1831 fikk en fri forfatning.

Vi har før hørt om disse forfatningene som etter hvert vokste fram, og som alle var preget av menneskerettstanken og av respekten for den enkeltes personlighet og menneskeverd. Det tok nok tid før disse tankene virkelig trengte konsekvent igjennom. Også de mest liberale forfatninger hadde således til å begynne med svært trange grenser om stemmeretten.

I Frankrike fikk bare borgere og bønder valgrett, skjønt revolusjonen hadde proklamert alminnelig valgrett for menn. I Amerika hadde bare 65 % av innbyggerne stemmerett i den første tida, og i England var det før 1832 bare noen tusen valgmenn som valgte parlamentsmedlemmer. Selv etter valgreformene hadde bare vel 800 000 stemmerett av 6 millioner menn. I vår egen grunnlov, en av de aller frieste, var det heller ikke alminnelig stemmerett for menn. Stemmerettsalderen var 25 år. Stemmerett hadde de som var eller hadde vært embetsmenn og de som eide, eller for mer enn 5 år bygslet matrikulert jord. I byene var det de som

eide borgerskap eller som eide gard eller grunn til en verdi av minst 300 rbdl. sølvverdi. Forpaktere og arbeidere i byene fikk således ikke stemmerett. Og enda var disse bestemmelsene radikale i sammenligning med det øvrige Europa.

Men de nye tankene hadde livets rett. Vi kan ikke undres over at folk spurte: Er vi frie og like når vi ikke har stemmerett og dermed ikke har noen rett til å være med å forme det samfunnet vi tilhører? Så lenge ikke alle har den retten, er vi hverken frie eller like og har på ingen måte samme rett. Reisningene i 1830 og 1848 førte derfor begge ganger til at stemmeretten ble utvidet. Senere har utviklingen gått samme vei. Norge fikk alminnelig stemmerett for menn i 1898, mens mange andre land først fikk den etter forrige krig.

På denne måten tvang rettighetstankene fram et virkelig demokrati hvor hele folket hadde frihet og rett til å delta i landets styre. Menneskerettstanken overført i politikken vil nemlig si demokrati.

Når vi ovenfor har talt om politiske retter, bør vi erindre at de lenge var forbeholdt menn. Kvinnene, det vil si godt og vel halvparten av menneskene, var satt utenfor. Men da den gamle tanken om alle menneskers likhet først ble klart formulert, presset spørsmålet om kvinnens rett seg naturlig fram. Hvis alle mennesker har samme rett, måtte vel også kvinnen ha det. Kvinnen er jo nemlig også et menneske.

Dermed står vi overfor kampen om kvinnens frigjøring til et fullverdig menneske med full menneskerett.

Vi har før berørt kvinnens stilling i det antikke samfunn. Den var ikke bare underordnet, men helt rettsløs.

I Østerland var kvinnen helt i mannens vold. Han kunne forstøte henne som hustru, ta medhustruer og gjøre med henne omtrent som han ville. Når han fikk voksne døtre, solgte han dem til brudgommen. I praksis ble vel det oftest til høystbydende.

I Hellas var det ikke stort bedre. Kvinnene levde et skyg-

geliv i heimen, uten noen utdanning, uten aktelse og uten mulighet for å kunne gjøre seg gjeldende som menneske. Forskjellen i dannelse, og mannens forakt for kvinnen, gjorde at det sjelden ble noe samfunn mellom kjønnene. Følgen av denne kvinneforakten var at homoseksualitet var helt alminnelig. Det er typisk at de kvinner som av og til hevet seg opp over det vanlige og skaffet seg utdanning, var skjøger. Kvinnens mindreverd kom også fram i lovgivningen. Hun hadde bare arverett når det ikke fantes sønner.

I Roma ble kvinnens stilling etter hvert noe bedre. Det samme var tilfelle i de germanske samfunn. At kvinnen ble sett på som noe ringere, går dog fram av at det var mer vanlig å sette ut jenter enn gutter.

Som vi før har sett, setter evangeliet menn og kvinner helt like for Gud. «Her er ikke mann eller kvinne ... alle er ett i Kristus Jesus.» Jesus har kvinner i sitt følge og tar seg av kvinner i akkurat samme utstrekning som menn. Han taler med den samaritanske kvinne ved brønnen uten å bry seg om fordom og skikk. Det er ikke å undres over at kvinnene ble grepet av dette nye budskapet som gjorde alvor av deres menneskeverd. Motstanderne kalte spottende kristendommen en «religion for fattige og kvinner» (*religio pauperum et mulierum*).

En uhyre praktisk høynelse av kvinnens verd skjedde ved at kristendommen avskaffet mangegiftet og fikk fastslått det livsvarige monogami. Dermed fikk kvinnen en helt annen stilling i heimen, og aktelsen for henne vokste.

Somme av kirkefedrene som Clemens av Aleksandria, Ambrosius og Chrysostomus hadde et evangelisk syn på kvinnen og satte henne høyt. Men etter hvert som kristendommen mer og mer opptok den gamle kulturen i seg, ble den påvirket av det årtusen-gamle synet på kvinnen som noe mindreverdig. I middelalderen kunne en oppleve at det for fullt alvor ble drøftet om kvinnen egentlig kunne kalles et menneske.

Så kom rettighetserklæringene. Den gamle genuint kristne tanken om alle menneskers fullverdighet og likeverdighet slo dermed igjennom. Det var dem som straks så at dette også måtte ha følger for kvinnene. En fransk tenker uttrykte det slik: «Enten har ingen menneskelige vesener borgerlige retter eller også har alle det.» En fransk dame, Olympe De Gouges, satte også fram krav om en erklæring om «Kvinnens rettigheter», men de ledende revolusjonsmenn ville ikke dra slike konsekvenser av rettighetserklæringen.» Menneskene fødes frie og forblir frie og like i retter,» gjaldt framleis bare for menn. Revolusjonsforfatningen viste likevel forståelse for kvinnene ved å gi døtre like arverett med sønner og næringsfrihet til ugifte kvinner. Napoleon derimot var kvinneforakter. Hans lovbok, Code Napoléon, som øvde stor innflytelse også på andre lands lovgivning, var kvinnefiendtlig. Hustruen ble igjen helt avhengig av mannen. Hun hadde ikke engang råderett over den formue som hun selv hadde hatt før hun ble gift. Ekteskapsbrudd fra hennes side var skilsmissegrunn og medførte ofte straff. Begikk mannen samme forbrytelse, var det bare i sjeldne tilfelle skilsmissegrunn. Vi har altså her en legalisert dobbeltmoral i kvinnens disfavør.

Vi har før hørt at Sambandsstatene var det land hvor forfatningens vern om personlighetens frihet og rett hadde slått dypest rot. Alt i frihetsåret 1848 møttes amerikanske kvinner og vedtok en «kvinnenes uavhengighetserklæring». Den samlet seg om fire krav: 1. Adgang til utdanning. 2. Adgang til erverv. 3. Rettsbeskyttelse og en friere stilling i ekteskapet. 4. Stemmerett og rett til å delta i det offentlige liv. Men selv den amerikanske kvinnen med sin høye opplysning måtte vente nesten 60 år etter at de uvitende negrer hadde fått borgerlige retter før hun fikk de samme. Det skjedde nemlig ikke før i 1920. I det hele var det først etter forrige krig at en rekke land ga kvinnene stemmerett.

Det gikk ikke alle steds like lett å kjempe kvinnens ret-

tigheter igjennom. I England, hvor respekten for individet er så sterk, støtte kravet om borgerlige retter for kvinnen på en mur av fordommer. Her ble John Stuart Mill med sin bok, «Kvinnens underordning», en veltalende talsmann for kvinnens rett. Alt så tidlig som i 1832 kom det en petisjon til Parlamentet om stemmerett for kvinner, men den ble avvist. Sterkest var motstanden, eiendommelig nok, hos de liberale. De var, når det gjaldt kvinnene, ytterst konservative, mens de konservative derimot var liberale! Da det gikk så tregt, prøvde en del ytterliggående kvinner seg endog med ytre voldsmidler for å få sin rett. Det var de såkalte suffragetter. Først i 1918 fikk de engelske kvinner begrenset, og i 1924 full stemmerett.

Det første land i verden som ga kvinnene denne retten, var Finnland i 1906. Norge fulgte året etter. Det lyder som en vits at Frankrike, menneskerettens land, først ga kvinnen stemmerett i 1945. Også østens kvinner kommer etter hvert med. De japanske kvinner gikk således for første gang til valgurnene i 1946.

Når det gjelder kvinnenens politiske retter, bryter den nye kinesiske grunnloven virkelig nytt land. Den ble vedtatt juledag 1946 og betyr en milepel i kvinnens kamp for likestilling. Her er ikke bare kvinnene sikret stemmerett og likhet for loven, men det er vedtatt bestemmelser om at et visst antall kvinner skal sitte både i Nasjonalforsamlingen og i det lovgivende kammer.

I tråd med den politiske likestilling kom også den sosiale. Kvinner har nå samme rett til stillinger som menn i de fleste kulturland (unntatt er som oftest militære og geistlige embeter).

Alt i 1848 møter vi den første kvinnelige læge i Amerika. 1884 fikk Norges kvinner adgang til universitetsstudiet.

I dag, 170 år etter at den første deklarasjon om menneskerettene så lyset, kan en si at disse rettene er sikret for kvinnene i de fleste kulturstater på jorden.

Når det gjelder kirkens stilling til kvinnens kamp for sitt menneskeverd og sin menneskerett, må en si at stort sett har den ikke stått på høyde med kristendommens eget prinsipielle budskap. I noen grad gjelder dette også industriarbeiderens kamp for menneskelige kår.

Ser vi inn hos en engelsk håndverkerfamilie først på 1700-tallet, møter vi en liten småkårsheim som nok er fattig, men likevel har noenlunde trygge kår. Håndverkeren arbeider 8—9 timer om dagen. Blir han syk, blir det nok vanskelig, men da kommer gjerne kirken og hans standsfeller ham til hjelp.

Men så kommer maskinen. Den arbeider langt hurtigere. Håndverkeren prøver å følge med ved å øke arbeidstid og tempo, men det nytter ikke. En 15-åring som ingenting har lært, vever 9 st. bomullstøy på sin maskin, mens en øvet hjemmevever på samme tid bare greier 2 st. Håndverkeren rykkes helt ut av sin gamle tilværelse og ser bare nød og fortvilelse for seg selv og sine kjære. Skal en undres på at han blir besatt av et blindt hat til maskinen, at han taler med andre vevere som er like fortvilet, og at mange av dem slår seg i lag, går inn til byen, trenger inn i den nye fabrikk og knuser alle maskinene.

Og dog nytter det ikke. Nye maskiner kommer. 15-åringen leverer snart 18 st. bomullstøy, for nå er «Kong Damp» kommet og setter sitt «sotete nyttestempel» på det hele. Så må håndverkeren bryte opp fra sin gamle heim og dra inn til byen. Den var før bare en liten flekk. Nå er den vokset voldsomt. «Kong Damp» sender sin svarte pust ut gjennom en mengde skorsteiner under arbeidet med å dra et utall av maskiner. Vår håndverker er ikke alene om å søke arbeid. En hel del folk fra alle kanter er ute i samme ærend. Der ser han en irlender med familie. Det er en fillet flokk, men de har sin uunnværlige gris med. Ja, der ser han en hel flokk småbarn som et fattighus i London har sendt ut. Somme av barna er ikke mer enn om lag 6 år.

Alle får arbeid. Fabrikkerherren har tenkt på bolig og. I et stort hus som er satt opp i all hast og bærer preg av det, får håndverkeren bo med alle sine i et rom. Ved siden bor irlenderen med en enda større familie og med grisen på kjøpet. Lønnen er liten, og husleien er stor. Fabrikkerherren har også tenkt på at arbeiderne må ha et sted å gjøre sine innkjøp. Det er få butikker fordi byen har vokset så hurtig. Derfor har han også ført opp ei handelsbu. Arbeideren får lønnen i blikkmerker som han får byttet med varer i bua, men varene er dyre, og merkene er få. Arbeidstiden er 16—18 timer i døgnet eller mer. Stadig strømmer det nye folk til fra landet og søker arbeid. Mange er irlendere. Jo flere som kommer, jo lavere blir lønnen. For at vår håndverker kan ernære seg og sine, har han måttet sende både kona og barna til fabrikk. Eldste sønnen gifter seg, men da kona hans skal ha barn, arbeider hun helt til siste dagen og tar fatt igjen 2—3 dager etter fødselen. Slik lever vår håndverker som nå er blitt industriarbeider, og slik dør han, dersom han da ikke havner på fattighuset de siste årene av livet. Det er han forresten mer redd for enn noe annet.

Før maskinen kom, hadde han hatt både aktelse og selvaktelse. Nå kjenner han seg bare som et nummer, og slik ser også fabrikkerherren på ham. Han og hans kamerater blir gjerne kalt «hender» (hands). Det er bare det de greier å produsere som teller. Alt annet er likegyldig.

Vår arbeider er uten rettigheter. Han deler forresten skjebne med hele den byen han arbeider i. Selv om den nå er blitt en stor by, har den ikke rett til å få en eneste mann inn i Parlamentet, mens en liten «råttan flekk» nær ved velger 2 parlamentsmedlemmer.

Slik skaper maskinen, de nye markeder og den sterke økning av befolkningen en stor forskyvning i samfunnet. Det vokser plutselig fram et proletariat uten rettigheter, ned-sunket i armod og elendighet.

Da menneskerettene ble proklamert i Frankrike, kjente borgere og bønder seg kuert ned av konge og adel. Menneskerettene skaffet dem rom i samfunnet. Nå sto plutselig en ny stor fortrykt klasse og krevde sin rett. Den var undertrykt av det rike borgerskap som hadde like liten lyst til å gi dem deres retter som konge og adel hadde hatt når det gjaldt å heve borgerskapet til et menneskeverdig liv. Menneskerettserklæringene hadde engang vært borgerskapets manifest. Nå ble de arbeidernes.

I 1838 ble det offentliggjort et dokument som het «folkets fribrev» (The People's Charter). Dette fribrevet krevde bl. a. alminnelig valgrett, like inndeling av valgkretser og hemmelig avstemning. I 1839 la chartistene, som de gjerne ble kalt, fram en petisjon for Parlamentet med 1,2 millioner underskrifter hvor de ba om en slik reform. Under den første store streiken i England i 1842 møttes arbeiderne og la fram krav også om sosiale reformer. «Vi er av den mening at så lenge klasselovene ikke er brakt av veien og det ikke er avpasset et samarbeidets prinsipp, vil det være uråd å nyte den fulle inntekt av arbeidet. Dette møtet er av den oppfatning at «Folkets fribrev» inneholder elementer til rettferd og almen velferd, og vi forplikter oss til å fortsette agitasjonen for våre krav til dette dokumentet blir lov i landet.» De la fram en ny petisjon som denne gang samlet over 3,3 mill. underskrifter, men Parlamentet svarte nei, og chartistrørsla tapte seg.

Men ut av denne rørsla vokste den engelske sosialisme fram. Chartistrørsla var også årsak til de første sosiale tiltak fra statens side. En fikk den første arbeidervernlov 1842 og 1844, og en fikk fastsatt 10-timersdagen 1847. Men de store valgreformene kom først i 1867 og 1884.

Hvordan stilte nå kirkens menn seg til kravet fra arbeiderne om menneskeverd og menneskerett?

Først på 1800-tallet vokste det i England fram en bredkirkelig rørsle. Den var kulturåpen og ville at kristendom-

mens tanker skulle prege hele det moderne liv. Det sto snart klart for en del av disse bredkirkefolkene at arbeiderne hadde rett i sine krav. Samtidig så de at sosialistene truet med å vende kristendommen ryggen dersom kirken forholdt seg likegyldig til deres rimelige krav. Denne sosialt innstilte del av vekkelsesrørsla fikk som leder professor F. D. Maurice, en dyp tenker og fin kristen personlighet. En av Maurice's beste venner sa engang om ham at han aldri hadde merket noen positiv synd hos ham, bare en altfor stor ydmykhet. Maurice, dikterpresten Kingsley og advokaten J. M. Ludlow sendte ut et opprop til arbeiderne om at «Folkets fribrev» var rett og at arbeiderne hadde mange venner blant de kristne. Men oppropet betonte at arbeiderne måtte grunne sin rørsle på Jesus og på en moralsk fornyelse. Den nye kristne retningen kalte seg kristne sosialister og begynte å gi ut et kristelig sosialistisk tidsskrift. De kom gjennom sitt arbeid både i kristelig og sosial kontakt med arbeiderne, holdt skole for dem og fikk i stand en del kooperative foreninger. Kingsley slo også ned på uretten i samfunnet med romaner som vant verdensberømmelse. Dette gjelder også om dikteren og tenkeren Th. Carlyle, som sto denne kretsen nær. Han hevdet utrettelig at uretten og elendigheten i samfunnet kom av tilbedelsen av pengene. En måtte gi arbeideren hans sjel og hans menneskeverd igjen.

Denne vekkelsen til sosialt ansvar grep etter hvert større deler av kirken. Også frikirker og sekter kom med. En ble etter hvert mer villig til å ta opp de sosiale spørsmål til fordomsfri drøfting i lys av evangeliet selv.

Følgen av alt dette ble at en ikke fikk en slik kløft mellom arbeiderne og kristendommen som en fikk på fastlandet. Arbeiderpartiet avviste også marxismen og bygde isteden sine krav på menneskerettene. Mange av partiets ledende menn var og er kristne. En av arbeidernes store ledere, Keir Hardie, uttalte således: «Det som først av alt dro meg inn i arbeiderbevegelsen og den inspirasjon som har drevet

meg dit, stammer mer fra Kristi lære enn fra alle andre kilder til sammen. Arbeidets menn har ikke råd til ... å skyve kristendommen til side.»

Slik ble menneskerettstanken i England gjort gjeldende av den nye klassen som storindustrien hadde skapt. Den måtte langsomt tilkjempe seg sin rett slik som borgere og bønder før hadde måttet gjøre. Men før vi hører mer om hvordan dette utviklet seg, må vi stanse et øyeblikk ved en annen gruppe mennesker som enda mindre eide noe menneskeverd eller noen menneskerett. Det var de foreldreløse og forvilleda barn, de syke og nødlidende og de som var kommet på kant med samfunnet. Det blir her bare tale om å gi noen spredte glimt over den storslagne verden som heter det menneskelige barmhjertighetsarbeid: Filantropien. En gjør det best ved noen få eksempler:

I 1815 sto det i Harrow i England en 14-års gutt og så ut på gaten. Da fikk han se et par fulle fyrer som kom bærende med en uhøvlet kiste mellom seg. I kisten lå det et lik. Med det samme de skulle svinge rundt hjørnet, mistet de kisten og brukte en voldsom kjeft på hverandre til de til slutt fikk løftet kisten og ravet videre. Gutten som så på, var den vordende jarl av Shaftesbury. Selv var han blitt strengt oppdratt i en kostskole og var vant både med «sult og grusomhet», men det han nå så, åpnet øynene på ham for en verden av legemlig og sjelelig nød som han før ikke hadde visst om. Fra nå av kom han til å vie hele sitt liv for de fattige og ulykkelige. Det som bar hans arbeid oppe, var hans dype kristentro. Han virket på to måter: Dels ved å tale de undertryktes sak i Parlamentet hvor han tok plass da han var 25 år, dels som privat velgjører.

I Parlamentet var han en av dem som fikk satt igjennom at det ble forbudt å brenne enker i India. Snart kjempet han fram en stor sak som gjaldt hans eget land. Den gjaldt

barne- og kvinnearbeidet i fabrikkene. 1832 holdt Shaftesbury en tale i Parlamentet. Han kunne legge fram en rekke rystende detaljer og fakta. Rundt 1800 er behandlingen av barna i de engelske fabrikker et dystert kapitel. Dels ble de sendt dit i store flokker fra fattighusene, dels fra fattige foreldre. De arbeidet på bomullsspinneriene fra 6-årsalderen opp til 15 timer i døgnet. Straffene var helt umenneskelige. En besto i å binde dem i stokker over maskinene, slik at de måtte trekke bena opp og ned i takt med maskinen hvis de ikke skulle få dem knust. I gruvene foretrakk man somme steder barn fordi mange av gruvegangene var for lave og trange til at voksne kunne passere. Der lå barna på alle fire og trakk kullvognene, i vann og skitt. I kniplingsfabrikkene har en eksempler på at barn like ned til 2-årsalderen måtte arbeide som løpere.

Mange barn døde under dette slitet, og mange ble krøp-linger for livet. Det hadde nok vært prøvd å hindre en del av de verste misbrukene ved lov i begynnelsen av århundret, men det ble bare papirbestemmelser. Nå fikk Shaftesbury satt igjennom at ingen barn under 9 år fikk være i fabrikkene, og ingen under 13 år i gruvene. Barn under 13 år måtte ikke arbeide mer enn 8 timer og skulle ha minst 2 timers undervisning om dagen.

På samme måte fikk Shaftesbury satt igjennom regulerende bestemmelser for kvinnearbeidet.

For at lovene virkelig skulle bli gjennomført ble det ansatt fabrikkinspektører.

Slik ble de første arbeidervernlovene til. 1878 fikk han satt igjennom en ny og mer omfattende arbeidervernlov. En kan forstå at det ble sagt i Parlamentet: «De egentlige framskritt i dette århundre skyldes ikke først og fremst det liberale parti — de skyldes i hovedsaken én manns innflytelse, karakter og utholdenhet. Denne mannen er lord Shaftesbury.» Og det kunne vært tilføyd: Og denne mannen er ikke liberal, men konservativ!

Også som privatmann var Shaftesbury uavlatelig virksom. Han fikk fart i sinnssykepleien ved å samle inn og bygge en rekke hospitaler. Han var rystet over hvordan folk kunne bo i arbeiderstrøkene — bare lukten var slik at en kunne bli svimeslått — og slo til lyd for ordentlig boligbygging. Han gikk omkring mellom gatens utskudd og ble kjent og avholdt. En gang holdt han et møte med 400 forbrytere. Halvparten av dem tilsto under møtet at de levde av tyveri og svære forbrytelser. Han fikk hjulpet en hel del av dem til å utvandre og begynne et nytt liv i Den nye verden. Han virket for skoler for fattige barn, hjalp krøplinger, arbeidet kraftig mot alkoholmisbruket og var i det hele overalt hvor det gjaldt å hjelpe.

Når vi har stanset så lenge ved lord Shaftesbury, er det både fordi han fikk utrettet så meget, fordi hans innsats viste veien framover og fordi han på en sjelden måte bandt statens lovgivning og privat barmhjertighetsarbeid sammen. Den kjente predikant Spurgeon sa ved hans grav: «Jeg vet ikke blant min tids mennesker hvem jeg skal sette som nr. 2, men jeg vil sikkert sette lord Shaftesbury som nr. 1.»

Det er et særkjenne ved meget av elendigheten i det 19. århundre at den måtte oppdages. De fleste ante ikke hvordan det virkelig var. Den industrielle revolusjon hadde skapt så brå forandringer at mange eldre trodde at de framleis levde i den fredelige idyll som hersket da de var barn.

En av dem som mest bidro til å åpne øynene på folk for de virkelige forhold, var en av Shaftesburys varme beundrere, Charles Dickens. Hans skildringer, preget som de er av fin humor og dyp menneskelighet, er slik at de ikke kan glemmes når en først har lest dem.

En varm menneskevenn som oppdaget nøden og ofret all sin kraft for å avhjelpe den, var lægen Th. J. Bernardo. Han var en dag i middag hos Shaftesbury. Her begynte han å fortelle om alle de guttene i London som ikke eide noen heim, men sov under åpen himmel. Selskapet trakk på skuldrene

og mente at han overdrev. Shaftesbury ba ham bevise det, og dermed dro hele selskapet sent på kvelden ut til fattigkvarterene. Etter å ha lett en stund, kom de til en masse tomtønner og kasser. Bernardo ropte, og ut kom det kravlende 73 små gutter.

Før vi forlater England må vi stanse et øyeblikk ved dr. Bernardo's arbeid for disse heimløse og forvillede barn. Som medisinsk student var han blitt en kristen og hadde egentlig tenkt å dra til China som misjonslæge, men fikk isteden et kall heime: De foreldreløse barn. «Den unge mann med løkta», som han ble kalt, streifet rundt i de uhyggeligste strøk og sporet opp slike barn. Han hadde som prinsipp å ta seg av alle, selv om de var kommet så langt ned at det kunne synes håpløst. Han innrettet heimer for dem. Inngangen til den store heimen i London sto alltid åpen. Over inngangsdøren sto det også: En alltid åpen dør (ever open door). For pikene bygde Bernardo en nydelig hageby i utkanten av London. I hver heim var det en «mor» og om lag 20 barn. Her fikk de undervisning, og her lærte de husholdning. For at barna ikke skulle falle tilbake til det gamle miljø når de kom ut fra heimene, kjøpte Bernardo svære eiendommer i Canada. Her fikk så de unge grunnlegge sin framtid. Bernardo fikk i løpet av sitt liv tatt seg av nesten 60 000 barn, og hans livsverk har virket inspirerende over hele verden. Da han døde i 1905, skrev en av dem han hadde reddet: «Jeg ville villig og glad ha gitt mitt liv ... om det kunne ha frelst ham, men isteden ga han livet sitt for oss.»

Når det gjelder fangene, må vi nevne kvekeren Elisabeth Frey med hennes grunnleggende arbeid for dem som var kommet på kant med samfunnet. Selv hadde hun 11 barn, og likevel fikk hun tid til å grunnlegge et arbeid for fangene som har vært epokegjørende.

Vi nevner også banebryteren for den kvinnelige sykepleie, Florence Nightingale, også en varm kristen. Hun dro fra et engelsk herregårdsliv og midt inn i Krim-krigens redsler.

En kan ikke forlate engelsk filantropi uten å nevne William Booth med sitt lange, bølgende skjegg, omgitt av sine uniformerte offiserer og menige. De virket nok eiendommelige når de avfyrte bøttesalver og ropte halleluja, men de gjorde en innsats både rent kristelig og i form av hjelp til ulykkelige, som har vakt beundring over hele verden.

Går vi så over til fastlandet, stanses vi av presten Th. Flidner. Han prøvde å ta seg av løslatte kvinnelige fanger som oftest hadde en fortvilet framtid foran seg. Arbeidet begynte meget beskjedent ved at han egenhendig satte i stand et lite hagehus og ba Gud at en ulykkelig kvinne måtte finne veien dit. Hun kom, og flere til. Nå står det rundt dette vesle hagehuset en hel by, bygd for slike ulykkelige kvinner. Men for å kunne betjene alle disse kvinnene måtte Flidner ha sykesøstre. Slik begynte utdannelsen av diakonisser, et arbeid som har bredt seg til hele den protestantiske verden og har vært banebrytende i den kvinnelige sykepleie.

Dr. Bernardo har sin parallell i Tyskland i J. H. Wichern med hans arbeid for barn og ungdom.

Vi nevner til slutt presten Friedrich v. Bodelschwingh med hans store heim for epileptikere og hans arbeidskolonier.

Dette veldige barmhjertighetsarbeidet som vi her bare så vidt kan streife, bredte seg etter hvert til alle kulturland. Det var omtrent utelukkende båret fram av kristne. Betydningen av arbeidet utenom den direkte hjelpen det gav til de ulykkelige, er at det har bidratt til å åpne blikket for at alle, også de mest forkomne, har sitt menneskeverd. Om sorgen for barn og gamle, for sinnssyke, abnorme og hjelpelese er med rette kommet til å stå som kjennetegn på et lands kultur. At dette arbeidet er inspirert av kristendommen, også der hvor samfunnet har overtatt det, er klart for enhver som kjenner dets historie.

Så vender vi et øyeblikk tilbake til arbeidernes organiserte kamp for sin rett.

På fastlandet kjempet også arbeidernes sammenslutninger til å begynne med ut fra menneskerettstanken. Slik borgerskapet før hadde kjempet for sine retter, slik kjempet arbeiderne nå. Den første arbeiderinternasjonale uttalte i 1864 til Karl Marx' ergrelse at «den betraktet det som hvert menneskes plikt å kreve de menneskelige og borgerlige rettigheter, ikke bare for seg selv, men for hver og en som gjør sin plikt». I det tyske Erfurt-program som alt er sterkt marxistisk preget, heter det likevel: «Det sosialdemokratiske parti kjemper ikke for nye klasseprivilegier og særretter, men for å fjerne klasseherredømmet og klassene selv, og for like rett og like plikt for alle uten hensyn til kjønn eller avstamning.» Og i Internasjonalen som ble sunget med begeistring av arbeidere i alle land, het det: «Internasjonalen kjemper fram menneskeretten» (die Internationale erkämpft das Menschenrecht).

Så langt sluttet altså arbeiderne seg til vestens store åndskamp for menneskerettene. Arbeideren ville ikke oppheve rettene for andre, men ville eie dem på like linje med andre.

Mer og mer kom imidlertid arbeiderbevegelsen på kontinentet under innflytelse av Karl Marx. Vi skal snart høre mer om hans tanker. Her er det nok å nevne at Marx forkastet troen på alle objektive verdier. Han brøt derfor også over tvert med den gamle menneskelige kulturlinjen når det gjaldt alles hellige og ukrenkelige rettigheter. For ham var historien kampen mellom klassene. En klasse undertrykket alltid andre. Nå hadde borgerskapet lenge nok undertrykket arbeiderne. Nå var snart arbeidernes tur kommet. Marx' nærmeste mål var derfor at arbeiderne skulle ta makten og undertrykke borgerskapet. Dette nærmeste kampmål sto således stikk i strid med den kristne tanken om alles likhet. Ja, Marx forkastet kristendommen selv sammen med alle andre objektive verdier. Dette gjør at det blir en dyp kløft mellom de kristne livsidealer og det arbeiderne stridde for. Også i Tyskland prøvde en nok å skape en kristen sosialisme.

Særlig må presten Adolf Stöcker nevnes. Han dannet i 1870-årene et kristent arbeiderparti. Da Bismarck slo inn på sin radikale sosiale lovgivning og på den måten ville knekke sosialismen ved å oppfylle arbeidernes krav, fikk Stöcker en tid stor innflytelse. Men det viste seg, tross ærlige forsøk, umulig å bygge bru over kløften. Forskjellen i livssyn var for stor.

Samtidig fortsatte sosiallovgivningen overalt. Det fant sted en jevn bedring av arbeidernes kår. England ble snart forbiseilt av andre land. Arbeidstiden sank. På 1900-tallet var den kommet ned i 10 timer, og i vårt århundre er den ytterligere sunket til 8 timer. Samtidig steg lønningene. Fra om lag 1850 til 1890 regner en at lønnen steg reelt med om lag 85 %. Etter hvert kom lover som trygget arbeiderne ved sykdom og alderdom og ved ulykker under arbeidet. En fikk i mange land syketrygd, alderstrygd og invalidetrygd. Norge har vært et foregangsland i sosiallovgivningen. President Roosevelt kalte det et sosialt laboratorium.

Gjennom hele denne sosiale lovgivningen fikk staten etter hvert et nytt syn på sin oppgave. Statens mål ble mer og mer å sørge for borgernes velferd i videst mulig utstrekning. Den ble en velferdsstat som søkte å hjelpe alle fram til en menneskeverdig tilværelse.

TILBAKEBLIKK

*Vi ser klarere på avstand, vi ser
nåtiden bedre når vi gjenkjenner
den i fortiden som er dens mor.*

H. Berggrav.

Før den franske revolusjon hadde samfunnet hatt atskillig likhet med damenes klær. Drakten damene bar, var så kunstig, stiv og innsnørt at den nesten klemte livet ut av dem. Slik var det også med samfunnet. Det var så knuget av enevelde og klassevelde og så innsnørt av restriksjoner at det nesten holdt på å kvele menneskene.

Men så kom den glade og optimistiske liberalismes tidsalder. Da menneskerettstanken var proklamert og folk hadde fått både personlig frihet og ervervsfrihet, gjaldt det bare om å slippe disse frihetene løs, så ville alt ordne seg, også i samfunnslivet og i det sosiale liv. Frihet på alle områder ble tryllenøkkelen som skulle åpne for en ny og rik verden. Individene måtte få innrette seg fritt og arbeide fritt. Inn-grep fra statens side var av det onde. Jo friere menneskene ble stilt, desto mer ville de kjenne sitt ansvar. Jo mer alle kunne få utfolde seg helt fritt i fredelige og rettslig trygge kår, desto mer ville samfunnet blomstre opp i velstand og lykke. Selve kilden til velstanden lå i arbeidet. Forsynet hadde lagt ned ervervsdrift og virketrang i menneskene. Når den bare fikk fritt løp under fri konkurranse, ville

det økonomiske liv best styre seg selv. Staten burde derfor oppheve alle kunstige skranker og gi næringsfrihet, kontraktfrihet og tollfrihet, så ville alt blomstre.

Ja, ikke bare økonomisk ville dette være best, men også sosialt og moralsk. Når hver fritt fikk sørge for seg i sunn og klok egeninteresse, ville alle disse interesser bli smeltet sammen i harmoni og skape den beste grobunn for alt menneskelig liv og samliv. Manchester-liberalismen skapte tidens slagord: Fri handel, frie priser, fri konkurranse.

Det så også ut som liberalismens og individualismens talsmenn skulle få rett. Det kom en tid så full av nye tiltak, så rik på oppfinnelser og med en slik fantastisk ekspansjon på alle områder at historien aldri har oppvist maken. Og folkemengden steg i samme forhold som nye livsmuligheter ble skapt.

Staten satt som en snill bestefar og så hvordan barna vokste og trivdes, og tenkte: Det hele ordner seg best av seg selv. Jo mindre jeg blander meg i leken, desto bedre.

Men midt under denne utviklingen sto det plutselig en veldig skare i arbeidsklær, merket av slit og fattigdom og nød. De sa: Hvor er det blitt av friheten? Friheten er brukt av noen til å slå under seg all rikdom og makt. Vi har bare friheten på papiret, men har mistet den i virkeligheten. Hvor er det blitt av likheten? Aldri har den økonomiske skilnaden vært så stor som nå. Hvor er det blitt av retten til eiendom? Det meste av verdien ved vårt arbeid går jo til dem som har så altfor meget fra før. Hvor er det blitt av de ufortapelige rettigheter? Vi har ingen mulighet for å nytte de fleste av dem. Hvor er det blitt av det som bar alt oppe: respekten for menneskeverdet? Vi blir jo bare regnet som menneske-materiell, som levende maskiner.

Og samfunnet ble motstrebende nødt til å gi dem rett. Så kom den sosiale lovgivningen som vi alt har skildret. Og så begynte samfunnet mer og mer å blande seg inn i alt som angikk det økonomiske liv.

Det er klart at hvert inngrep fra samfunnets side betydde et inngrep i friheten for noen. Det fastsatte lønninger og grep dermed inn i arbeidsherrens frihet. Det fastsatte arbeidstid og visse regler for hvordan fabrikkene skulle bygges og grep atter inn i hans frihet. Det prøvde å hindre streik og lockout og blandet seg dermed inn i begge parter frihet. Ja, i dag sier somme samfunn, bl. a. vårt eget: Vi er best tjent med at somme bedrifter ikke er private. Det er best vi overtar dem. Alt dette er jo dyptgående inngrep i den enkeltes og vedkommende stands frihet. Må vi ikke da si at det etter hvert er gått slik at menneskerettene holder på å bli opphevet på viktige punkter?

Vi må da minnes at også i rettighetserklæringene het det at utøvingen av hver enkelts naturlige retter blir begrenset av det som sikrer de andre i samfunnet de samme retter. Når det nå viste seg at full frihet begrenset andres rett eller fratok dem de retter de naturlig hadde krav på, måtte samfunnet gripe inn.

Kan så historien lære oss å finne en formel for hvilke inngrep som er berettigede og nødvendige?

La oss se et øyeblikk tilbake. I middelalderen møter vi et ensartet, lite differensiert åndsliv. Kirken satte sitt preg på alt og grep inn overalt, ikke bare på det rent religiøse område, men når det gjaldt alt åndsliv, så vel vitenskap som kunst og filosofi. Ville noen bryte de grensene som kirken hadde trukket, ble den verdslige makt påkalt, og opprøreren ble uskadeliggjort.

Med reformasjonen er det slutt på dette. Gjennom svære kamper bryter den erkjennelsen igjennom at staten ikke har rett til å tvinge en religiøs overbevisning inn på noen.

Da troslivet brøt en åpning i den mektige muren som kirken hadde bygd, smatt også kunst, vitenskap og tenking ut og begynte smått om senn å leve sitt eget liv. Etter hvert som åndslivet ble forgrenet og mangfoldig, kjente en hvor unaturlig og uverdigg det var at staten ville sperre det inne

i bestemte baner. Mer og mer falt tvangsinngrepene vekk. Bevegelsen på åndslivets område går altså stort sett mot stadig større frihet for individet.

Ser vi derimot på det materielle liv, har vi den stikk motsatte bevegelsen. I liberalismens tideverv blir et hvert inngrep fra statens side i det økonomiske liv sett på som uriktig. Men etter hvert som det økonomiske liv differensieres og industrialismen, kapitalen og verdenshandelen blir en makt, skjer det stadig flere og flere regulerende inngrep fra statens side.

Vi ser denne utviklingen ganske tydelig hos oss bare siden 1814. De skrankene Grunnloven ennå satte for åndsfriheten, særlig for religionsfrihet og det frie ord, er mer og mer falt bort. Omvendt er det ikke stort igjen av den absolutte næringsfrihet som foreskrives i Grunnloven. Her er det skjedd så store inngrep at en ikke lenger kan si at det hersker virkelig næringsfrihet.

Historien legger det derfor nær å stille opp den regelen at et rikt og mangeartet materielt liv krever store innskrenkninger i friheten. Historieutviklingen synes altså å peke mot stadig større åndsfrihet og stadig mindre økonomisk frihet. Denne utviklingen synes også å være mest i tråd med rettighetserklæringene.

Det hele vises best i Sambandsstatene hvor utviklingsstrømmen har flytt mer jevnt uten de store bakevjer som i de gamle kulturland.

Til å begynne med var det smått med åndsfrihet i statene. Det var således ikke tale om tros- og samvittighetsfrihet. Folk som hevdet avvikende oppfatninger, ble jaget ut av staten. Ja, det hendte at de ble henrettet. Utviklingen gikk imidlertid jevnt mot større åndsfrihet. I Uavhengighetserklæringen ble trosfrihet og ytringsfrihet fastslått.

Når det derimot gjaldt de materielle frihetsretter, gikk strømmen den omvendte vei. Til å begynne med var de mer ubegrenset enn i noe land. Folket elsket denne friheten, og

den førte også til en helt eventyrlig ekspansjon. Her skaptes uhyre bedrifter og uhyre kapitalansamlinger. Her utfoldet trustvesenet seg som intet annet sted. Men det ble også etter hånden klart at denne ubegrensede friheten i det økonomiske liv gikk ut over andres frihet. De få kom etter hvert til å beherske de mange — i frihetens navn.

Da Wilson ble president, sa han bent ut at nå hadde samfunnet etter hvert fått en struktur som ikke stemte med fedrenes rettighetserklæringer. Derfor måtte en samordne de individuelle og sosiale interesser på en ny måte så de kom i samsvar med selvstendighetserklæringens idé. Ut fra et slikt syn tok Wilson fatt på å forme et nytt samfunnsprogram. Men verdenskrigen satte en stopper for det hele.

Det ble Franklin D. Roosevelt som førte tanken ut i livet. Alt i sin første tale som president sa han: «Jeg tror at hvert individ må ha full frihet til å gjøre det best mulige ut av livet. Men jeg tror ikke at det i den hellige individualismes navn bør være tillatt for noen store interessegrupper å gjøre industriell hakkemat av halvparten av det amerikanske folk. Vi må søke tilbake til de fundamentale prinsipper. Vi må gjøre den amerikanske individualismen til det den var tenkt å skulle være: Like sjanser for alle, og ikke rett for noen til å nytte ut andre.»

Resultatet av disse tankene var New Deal, som grep dypt inn i amerikanernes hevdvunne økonomiske friheter i frihetens og menneskerettens navn. Samtidig ble de åndelige frihetsretter desto sterkere hevdet. «Vi vet,» sa Roosevelt, «at en må verne om de gamle personlige rettene, retten til å lese, tenke, tale og velge sin måte å leve på. Men vi vet at konstitusjonen ikke holder sin hånd over en rett til fritt å gjøre alt som røver fra andre deres elementære rett. Å styre et land er å hevde rettvis balanse i samfunnslivet.»

Her ser vi altså klart at det nettopp er menneskerettstanken som fører til en utvidet åndsfrihet og en innskrenket materiell frihet.

Problemet blir: Når kan en si at det er nødvendig at staten griper regulerende inn? Når er inngrepene så berettigede at frihetsinnskrenkningen kan forsvares? På hvilke områder i livet kan staten gripe inn uten å krenke selve personligheten?

Her vil forskjellige syn gjøre seg gjeldende. Noen vil legge vekten på friheten og noen på retten. Å avpasse forholdet mellom frihet og rett, slik at det blir i samsvar med utviklingen i hver tidsbolk, blir demokratiets oppgave. Så sant alle vil både personlig frihet og sosial rett, står de på menneskerettens grunn. Da blir interesse motsetningene nettopp fruktbare som ledd i å skaffe rett balanse.

Det var en lang og buktet vei menneskene vandret for å nå fram til retten til å tro, tenke og tale fritt og retten til liv og trygd. Ofte søkte slektene halvt ubevisst og uklart. Det de selv stridde for, var de ofte lite villige til å gi til andre når de selv hadde fått det. Undertiden kom slekten fram til bratte stup som det syntes umulig å komme over. Men med de store rettighetsdeklarasjoner syntes en å være vel framme. Disse deklarasjonene er det 18. århundres store appell til menneskene. De vant gjenklang overalt og kom med i omtrent alle lands forfatninger. De sannhetene som der ble forkynt, syntes å være innlysende for alle og derfor «evige».

De statene som lengst hadde fått nyte godt av disse rettighetene, glemte undertiden rent hvilke goder de eide. Disse godene hørte med til de selvsagte ting som ingen ofret en tanke. Hvem var det vel her hjemme som tenkte over hvilken gave vi hadde fått på Eidsvoll da vi ble sikret personlig og borgerlig frihet? Hvor mange kjente, bortsett fra juristene, i det hele til at Grunloven satte slike vern om mennesket? En kan si om alle frihetsbestemmelsene i Grunloven det Henrik Wergeland sa om § 101: «Paragraffen er Nordmændenes Habeas Corpus, men det er uden Tvivl endnu

fremdeles en Hemmelighed for mangfoldige af dem at de besidde et saadant Palladium for den personlige Frihed, eller at det lader sig bruge til Noget.»

Det fantes nok dem som kritiserte rettighetserklæringene. En fant at de var for individualistiske, og at læren om motstand mot undertrykkelse undergrov all statsautoritet og virket samfunnsoppløsende. En slik kritikk var ikke riktig. Tenker vi på vår egen grunnlov, er den ikke bare opptatt med å verne individets rett, men avgrenser den også under hensyntaken til de andre. Og den yngste og beste av de nyere forfatninger, Weimarforfatningen, har som overskrift over et avsnitt: Om tyskernes grunnretter og grunnplikter.

Mer alminnelig var det å trekke på skuldrene til alle disse høytidelige erklæringene. De var blitt til i en høystemt og pompøs tid og var i grunnen noen selvfølgelige deklamasjonsnummer. Slikt passet ikke for en nøktern og realistisk nåtid.

Et land holdt, som vi har hørt, disse rettene høyt. Det var Sambandsstatene. For dette landet var Uavhengighetserklæringen og de prinsipper som bar den oppe, selve arvesølv, og det holdt de alltid blankt. Hvilken betydning det skulle få, vil vi siden se.

Stort sett var disse sannhetene, som nevnt, blitt rent selvfølgelige. Men når en sannhet blir så selvfølgelig at en ikke lenger ser hva den er verd, er det fare på ferde. Da må den vinnes tilbake på ny. Sannheten om menneskets verd og menneskets rett måtte vinnes tilbake på en måte ingen hadde tenkt mulig. Menneskene trodde de var nådd fram til sikring av individet, men plutselig gapte det en avgrunn mellom mennesket og friheten som var større og dypere enn noen gang i vestens historie.

MOTSTRØMNINGER

*The taking away of God
dissolves all. (Tar en Gud
bort, oppløses alt.)*

John Locke.

I Nordfjord vet vi at det i vår tid har vært noen alvorlige naturkatastrofer. Deler av Ravnefjellet løsnet og styrtet ut i Loenvatnet, og flodbølgen som fulgte, la en fager bygd i grus. Selve ulykken var gjort i et nå, men katastrofen var forberedt uten at menneskene hadde merket det. Vatn og is hadde gjort sitt stille arbeid i lange tider og langsomt løsnet fjellstykkene, og så kom katastrofen.

På lignende måte er det også ofte i menneskeslektens historie. Når katastrofene plutselig er der, er de gjerne forberedt, men ofte ser ikke menneskene det før etterpå.

Slik var det også med de skred som i vår tid gikk over verden og bl. a. tok de gamle personlighetsverdier og frihetsretter fra menneskene. De var også forberedt i historien.

Alle de ideologier som setter makt istedenfor rett, stat istedenfor mennesker, har sine røtter i fortiden. Dette gjelder i særlig grad nazismen, som ikke eier en virkelig original tanke, men støper sammen gammelt gods til et system hvor det eneste nye er den ubønnhørlige konsekvens det blir gjennomført med. Det er selvsagt lett å si at Hitler har skylden for det hele, men det er for lettvint. Han er bare en general-

nevner for strømdrag som lever i tida og har røtter i fortida.

Det vil nok bli et yndet felt for framtidens idéhistorikere å avdekke kildene til de totalitære ideologier. Her vil vi bare ta med noen hovedtanker og hovedretninger som brøt med det kristne og humane synet på mennesket som vi har prøvd å følge.

Det er nemlig to tankestrømninger som er merkbare i Europas historie. Den ene er tanken om menneskets evige og ukrenkelige verd. Politisk har denne tanken fått sitt uttrykk i demokratiet, sosialt i arbeidet for å løfte alle opp til en menneskeverdig tilværelse, individuelt i arbeidet for å frigjøre personligheten fra staten.

Men vi har også strømdrag som i staten, i overmennesket, i arten eller i klassen ser den store mening. Her blir enkeltmennesket noe tilfeldig og likegyldig. Disse strømdragene er prinsipielt ukristelige også i de tilfelle da de oppriktig ønsker å være kristendommens beskyttere.

Vi vil nå ta fram disse siste hovedretningene og stanser først ved

A. STATSMENNESKET

I 1925 utkom det en bok i Tyskland som het «Machiavelli». Forfatteren sier at den skal være «en lærebok for den diktator som vi snart må få hos oss».

Machiavelli har nemlig alltid vært en lærer for sterke menn. På portrettene ser vi ham undertiden med et gåtefullt smil å la den samtidige Mona Lisa. Machiavelli begynte sin løpebane som hjelpesmann for «de ti rådsherrer for friheten og freden» i Firenze. Siden prøvde han å holde seg inne med dem som hadde makten, selv med mediceerne som hadde arrestert og endog torturert ham.

I sin bok «Fyrsten» (*Il Principe*), som kom ut i 1532,

stilte han opp visse prinsipper for en statsleder. Prinsippene var i og for seg ikke nye. Det var slike prinsipper de italienske soldatoppgomlinger, kondottierene, lot seg lede av når de med brutal vold og uten hemninger rev makten til seg. Det nye var at det ikke bare ble gjort, men ble sagt — ja, at det endog ble sagt at slik burde det gjøres.

Machiavelli er pessimist i sitt syn på menneskene. Menneskene er enten skurker eller feige folk, og de er lik seg selv støtt. Den som vil herske over dem, må derfor ikke være så nøye med midlene. Han bør samtidig være en løve, en rev og nå og da også et lam. Staten, det vil si fyrsten, er det alt overordnede. Alt skal tjene ham, også religion og moral. Borgeren må holde fast på disse makter, men føreren må være hevet over begge deler. Derimot bør han si at forsynet leder ham.

Det er ikke retten som gjør en mann til fører, det er makten. Derfor må føreren rydde seg vei med alle midler og rydde vekk alle dem som truer den, også motstandernes sønner. Derfor var det rett av Romas grunnlegger Romulus å drepe sin bror. Rett har nemlig den som seirer.

Dersom føreren kan fremme sine hensikter ved moralske midler, skal han nytte slike midler. Men kan han ikke det, skal han, når han nøye har tenkt over saken, slå til og nytte alle midler, brutalitet, løgn og svik. Og det er best å gjøre så meget som mulig på en gang. Da merkes det nemlig ikke så godt. Velgjerningene må en derimot gjøre en om en, for da merkes de bedre:

«Her oppstår det spørsmål om det er bedre å bli fryktet enn elsket. Svaret er at en må være både fryktet og elsket, men da det er vanskelig å forene begge deler, er det tryggere å bli fryktet enn elsket når en først må gi avkall på en av delene.» Slik taler Machiavelli. Og han fortsetter:

«En fyrste må, når en ser ham og hører ham, synes å være den rene fromhet, troskap, menneskelighet, redelighet og gudsfrykt. Og det er ikke noe som trenges bedre enn å

synes å eie den siste egenskap, for menneskene regner i allminnelighet mer etter øynene enn etter hendene.»

Det er Machiavellis pessimisme som gjør ham så kynisk: «En klok fyrste kan og bør ikke holde et løfte når det blir til skade for ham å oppfylle det, og når grunnen som fikk ham til å love det, ikke lenger er til stede. Hvis alle mennesker var gode, ville dette rådet ikke være godt, men da de er slette og ikke vil holde sitt ord mot deg, behøver du heller ikke å holde ditt ord mot dem. En fyrste vil heller aldri mangle gyldige grunner til å besmykke brudd på gitt ord ... Det er nødvendig å være en mester i hykleri og forstillelse. Menneskene er nemlig så enfoldige og retter seg så helt etter øyeblikkets behov at den som vil narre, alltid finner en som lar seg narre ... Hver mann ser hva du synes å være. Hva du er, blir bare gjennomskuet av noen få, og disse få hverken tør eller kan si noe.» Har fyrsten brutt sitt ord, må han prøve å få det til at andre har gjort det.

Det er her for første gang oppstilt en konsekvent dobbeltmoral. Eller rettere: Moralen gjelder bare for undersåttene, ikke for staten og føreren. Han skal bare late som han har en moral.

Machiavelli er selvsagt blitt voldsomt angrepet ned gjennom tidene. Han er enda oftere blitt fulgt, men sjelden så konsekvent som i vår tid.

Italieneren med det gåtefulle smilet var en oppriktig patriot. *Il Principe* var skrevet for å lette Italias samling og for å skape et sterkt Italia. Ingen greidde den gang å skape et slikt kraftig rike, men 400 år senere kom det en som gjorde det etter Machiavellis oppskrift: Benito Mussolini. Snart fulgte en ny og like lærvillig elev nord for Alperne: Adolf Hitler.

Etter de voldsomme kriser og kamper i reformasjonstiden faller samfunnet til ro og bygger seg opp omkring en sterk kongemakt. Slottet i Versailles hvor alle veiene peker inn

mot kongens slott, blir et forminsket bilde av hele fastlandet. I Danmark-Norges enevoldsforfatning heter det om kongen at han skal «stå over alle menneskelige lover og uten noen annen dommer over seg enn Gud alene». Stort sett er det smått bevendt med samvittighetsfrihet og rettsbeskyttelse, og politiske retter finnes ikke. Vi har ikke frie borgere, men undersåtter som allerunderdanigst så vidt tør be, men aldri tør kreve, selv når det gjelder deres mest soleklare rett.

En av de mest kjente teoretiske talsmenn for et slikt enevoldsstyre møter vi i engelskmannen *Thomas Hobbes*, som levde om lag 100 år etter Machiavelli.

Hobbes' statslære synes å ha en viss sammenheng med hans fryktsomme natur. Selv mener han at hans frykt henger sammen med at hans mor, en engelsk prestekone, fødte ham for tidlig ved det sjokket hun fikk da den forferdelige nyheten kom at den uovervinnelige armada var i ferd med å stikke til sjøs mot England! Fred og trygghet sto iallfall for den fryktsomme Hobbes som noen av de høyeste goder.

Hobbes har som Machiavelli et mørkt syn på menneskene. «Menneskene har et uavbrutt og absolutt begjær etter makt og atter makt, og dette begjæret stanser ikke før i døden.» Fordi menneskene har et slikt voldsomt maktbegjær var samlivet opprinnelig en «alles krig mot alle» (*bellum omnium contra omnes*). Mennesket er som en ulv mot sine medmennesker. Når det går inn i samfunn, er det en nødvendighet for å få fred. Men da ingen ønsker å holde fred lenger enn det passer dem selv, må samfunnet være utstyrt med slike maktmidler at det kan tvinge individene. De fraskriver seg også alle sine retter når de går inn i samfunnet. Slik får staten all makt. Det som staten har avgjort, er avgjort. Der har den enkelte intet han skulle ha sagt. «Statens avgjørelser kan ikke bli appellert.» Dette gjelder ikke bare ytre ting, men også moral og religion. «Det er ikke noe som ut fra naturen er godt eller ondt, rett eller urett.» Staten bestemmer derfor hva som er godt og ondt, rett og

urett. Det er bare de områder av livet hvor lovene ikke sier noe at mennesket kan bestemme over seg selv. Dette gjelder som nevnt også religionen. Det staten befaler, er riktig religion, alt annet er overtro. Hobbes er for øvrig sikker på at det ikke kan bli noen konflikt om troen i en kristen stat. Det måtte da være hvis en hadde en vantro (infidel) hersker. Det eneste staten ikke bør forby undersåttene, er å bekjenne at Jesus er Kristus, for dette er nødvendig til frelse. Men skulle en vantro hersker forby dette, må heller ikke da den kristne gjøre motstand, men «gå til Kristus ved martyriet».

Herskeren står over de lover han selv gir. Dersom han misbruker sin veldige makt, står han nok til ansvar for sin egen samvittighet, men ikke for loven, for han er selv høyeste lov.

Til statens absolutte makt svarer undersåttenes absolutte lydighet. Den staten Hobbes tegner for oss, har således individene helt i sin makt. Staten er blitt alt. Den er blitt gud for menneskene. Hobbes kaller også likefram et sted staten for «en dødelig gud som vi, nest den udødelige Gud, skylder vår fred og vårt vern» (a mortal God, to which we owe, under the immortal God, our peace and defence). Staten er alt, mennesket intet. Staten er således blitt Guds visegud på jorden, og slik må det være til Kristus kommer igjen, sier Hobbes.

I denne staten er lydighet borgernes eneste dyd. Samvittighetsfrihet, pressefrihet og tankefrihet har mennesket ofret til gjengjeld for at det får leve i fred.

Hobbes deler skjebne med mange tenkere i at hans eget liv protesterer mot hans lære. Selv nytter han i høy grad den tanke- og ytringsfrihet som han sier ikke bør finnes. Da boka om staten kom ut (den het karakteristisk nok «Leviatan» etter det havuhyret som er omtalt i Jobs bok og som var uten frykt!), ble den forbudt i England. Etter sin egen lære burde Hobbes ha tiet og bøyd seg, men han sendte denne boka, som hevder at trykkefrihet ikke bør finne sted,

til Holland og lot den trykke der! Hobbess hevder statens absolutte autoritet som er hevet over fornuften, men han bruker fornuften til å begrunne statsautoriteten.

Det er ikke bare i teorien hos en og annen tenker at staten tar all makten over individet, men også i virkeligheten. Eneveldet her hos oss var nok kanskje det som ga borgeren det videste spillerom.

Men det viste seg jo at menneskene ikke fulgte Hobbess teorier når det gjaldt å finne seg i alt fra statens side. Vi har før skildret de forbitrede strider som oppsto når menneskene ikke fikk tilbe Gud som de selv ville. Når staten ville bestemme over det innerste hos menneskene, reiste de seg til kamp for sin frihet.

Mens reformasjonen skapte et religiøst jordskjelv, fikk den franske revolusjon de sosiale forhold til å vakle. Også denne gang prøvde samfunnet etterpå å legge seg i de gamle, vante folder. På den strålende Wienerkongress oppsto eneveldet på ny. Denne «fyrstenes fagforening» er i formen en forsikring om at fyrstene skal styre etter Den hellige skriffs forbilde som sanne brødre. I virkeligheten fratok den borgerne alle retter, også retten til å tilbe Gud i overensstemmelse med ens egen samvittighet.

De prinsipper Den hellige allianse bygde på, fikk sin teoretiker i en av Europas store tenkere: *Friedrich Hegel*. Han ble Preussens statsfilosof og spilte en lignende rolle for Preussen som Rosenberg gjorde for nazismen, uten all sammenligning for øvrig.

Hegel var ikke noe for øyet der han satt med snusdåsen foran seg og med det rynkede tenkeransiktet dypt bøyd over sine manuskripter. Han var ikke noe for ørene heller. Han formelig slet ordene ut av seg og harket og hostet for hver setning. Og dog er det gått ut en innflytelse fra ham som skulle sette sitt preg på hele verden, og det på en måte som Hegel ikke hadde drømt om og enda mindre hadde ønsket.

Hegels statsfilosofi (Philosophie des Rechts 1821) sto gjennom hele århundret som uttrykk for hvordan tyskerne så på forholdet mellom stat og individ.

Hegel ser også staten som det høyeste. I forhold til statens folkeånd trer individet helt tilbake og forstummer.

Staten er selve bæreren av moralen. Menneskene var opprinnelig bundet til staten ved sed og skikk helt selvsagt uten at de tenkte over det. Når de selv begynte å tenke over slikt som rett og urett, godt og ondt, og samvittighetslivet våknet, betydde det en oppløsningsprosess, idet den enkelte da ble løst ut fra staten som noe for seg. Menneskene må derfor bevisst finne tilbake til staten igjen. Det skjer når de frivillig underordner seg under statsautoriteten og innser at de selv bare er ganske små mennesker, småpartikler av helheten. Selv forstår de ingen ting sammenliknet med staten. Bare ved å være en lovydig borger som ydmykt bøyer sin fornuft, sine meninger og sin samvittighet inn under staten, får enkeltmennesket noe verd. Tilspisset kan en si at mennesket bare får verd ved å oppgi sitt verd. Det høyeste individet kan gjøre, er å gå opp i staten. Dersom borgerens private samvittighet kommer i konflikt med den objektive sedelighet slik som den kommer til uttrykk i statsviljen, er samvittigheten ond, ja, den er kilden til det onde.

Hvor blir det så av friheten? Jo, sier Hegel. Et menneskes frihet består nettopp i at det frivillig hengir seg til staten og gir den all sin vilje og all sin kraft. Et slikt menneske forstår at staten er selve fornuften. Om det selv av og til kan mene noe annet, må det lydig bøye seg under denne fornuften og erkjenne sin egen ringhet i sammenlikning med staten, som er blitt som den er ved historiens tusenårige gjerning.

Disse tre tenkerne som vi her har møtt, tegner alle maktstaten for oss. Etter Machiavelli er det en stat hinsides godt og ondt. Etter Hobbes er det en totalitær stat som må gripe inn i alle livsforhold, også de mest personlige. Etter

Hegel har individet bare rett *med* staten. *Mot* staten har det alltid urett.

Disse statsidealene ble delvis virkeliggjort i enevoldstiden, men også bare delvis. Det kristne syn på et menneskes verd var ennå for sterkt, og de objektive moralnormer sto ennå for fast. Staten kunne ikke fullt ut sette makten mot mennesket og mot retten. Først måtte synet på mennesket og på retten endres. Først når mennesket var berøvet sin adel og retten var berøvet sin absolutthet, var tiden moden for den totalitære stat i all sin brutale virkelighet og med alle sine forferdelige konsekvenser.

På to veier mistet mennesket sin adel og retten sin helighet: Ved overmennesketanken som førte til menneskeforakt, og ved undermennesketanken som oppsto som følge av det nye naturvitenskapelige livssyn.

B. OVERMENNESKET

Da Mussolini feiret sin 60-årsdag som flyktning i Tyskland etter at han var styrtet fra maktens tinde, forærte der Führer ham Nietzsche's samlede verker i praktbind. Det virket nok en smule komisk på det daværende tidspunkt. Men ellers var det forståelig nok. Nietzsche er nemlig de nyere diktatorers store profet.

Friedrich Nietzsche er en av slektens store opprørere. Han vil, som han selv sier, snu opp ned på alle verdier. Særlig går han til angrep på moralen, på menneskeoppfatningen og på kristendommen.

Hans eget liv er en dyp tragedie. Mer og mer ensom ble han, og kaldere og kaldere ble det rundt ham. I ensomhet og i indre lidelse slynger han ut sine verker. Han skaper dem under presset av en stadig større lidenskap og et stadig større hat, til han fortærer seg selv og ender sitt liv i sinnssykdommens mørke.

Få leste hva han skrev mens han ennå hadde sin forstand. Sine verker måtte han gi ut på egen kostnad og i små opplag, men da vanviddet stanset hans penn, ble det annerledes. Før han døde, var han blitt berømt uten å kunne nyte sin berømmelse.

Nietzsche skrev i 1887, året før han ble gal, en bok om moralens oppståen (*Zur Genealogie der Moral*). Her lærer han at opprinnelig var det adelen, heltene, de herskende, som skapte de moralske lovene. Det gode var de krigerske instinktene: Styrken, motet, gavmildheten, men også grusomheten. Det onde var det ukrigerske: Mildhet, feighet, medlidenhet, svakhet. Slik skapte adelen en herremoral.

Men dette tålte ikke alle de små, feige sjelene. De skjøt sine giftige piler mot denne stolte og sterke moralen som ikke passet for slike puslete sjeler. De fikk menneskene til å tro at det gode var det samme som svakhet, forsakelse og medlidenhet. De skapte dermed en slavemoral som avløste herremoralen. Denne nye slavemoralen nådde sitt høydepunkt i kristendommen. Denne religionen lot synd, skyld og samvittighet slå seg ned «som svarte fugler på livets tre». Slik seiret jødene over det romerske imperium.

Nietzsche kjemper nå for at herremoralen igjen skal bli den rådende. Historiens mål må være å frambringe overmennesket. «Alle guder er døde. Nå vil vi at overmennesket skal leve.» Dette overmennesket skifter trekk etter hvert som tenkerens lidenskap og hat vokser. I hans første tenkerperiode taler han om en ny type som skal stå like langt over det vanlige menneske som dette står over dyret. På et senere trin blir overmennesket nærmest identifisert med bestemte historiske personligheter: Menn som Alexander, Cæsar og Napoleon. I siste periode at Nietzsches liv får overmennesket ville, nesten dyriske trekk. Da blir det framstilt med trekk som er hentet fra Cesare Borgia, et av de forferdeligste mennesker som noensinne har levd. Han taler i

denne perioden om arieren, «det blonde dyr». Overmennesket nærmer seg umennesket.

«Overmennesket er jordens mening. Til eder vil jeg si: Overmennesket skal være jordens mening,» heter det i «Zarathustra». Overmennesket gjør seg selv til diktator. Dets vilje blir lov. Hjordmennesket har bare gjennom disiplin å lære seg til å lyde og atter lyde. Den som ikke kan herske, skal lyde. Overmennesket sier til masse mennesket: «Jeg vil at dette skal være verdifullt. Derfor skal du ville det og arbeide for det.»

Nietzsches forakt for det vanlige menneske er grenseløs. Det hører med til «de altfor mange» som uten videre kan kastes i smelteovnen. Når overmennesket tar makten, blir det slutt på det fredelige, feige, foraktelige liv: «Jeg ønsker at vi lever mindre forsiktig og mer krigersk.»

Livets mål består for Nietzsche ikke i lykke eller velbefinnende, ikke i «buskapens lykke på kløvermarken», men i viljen til makt. «Frihet vil si at en blir stadig mer likegyldig overfor besvær, hardhet, savn — ja, overfor livet selv. Det vil si at de mandige, de strids- og seiersglade instinkter får herredømmet over andre, f. eks. over lykkeinstinktet. Det frie menneske tramper med føttene på den foraktelige art av velbefinnende som kremmere, kristne, kreaturer, kvinner og engelskmenn drømmer om.» Derfor priser Nietzsche krigen. «Mannen skal oppdras til krig, kvinnen til å føde soldater. Alt annet er vanvidd.»

Som vi ser, reiser denne ensomme mannen seg til kamp mot kristendommen på alle vis. Selv var han prestesønn. Han æret også sine foreldre, og dog trampet han på deres tro.

Det han hater mest av alt hos de kristne, er medlidenheten. Han hater også den kristne lære at alle er like for Gud. «Sjelens likhet for Gud er kristen dynamitt,» sier han i «Antichrist».

Slik vil Nietzsche lære mennesket å «leve hinsides ondt og godt». «Hva er godt?» spør han i «Antichrist». «Jo,» svarer

han, «alt som øker følelsen av makt, viljen til makt, makten selv, i mennesket. Hva er ondt? Alt som kommer av svakhet ... Hva er lykke? Kjenslen av at makten vokser, at en motstand overvinnes. Ikke tilfredsstillelse, men mer makt; ikke fred i det hele, men krig; ikke dyd, men dyktighet.»

Slik slynger Nietzsche ut sine uhyggelig geniale og borende satser. De er formelig fylt med mothaker de pilene han slynger ut. Når de engang har fått inngang i et sinn, er de ikke lett å dra ut igjen.

Og verdens ungdom stanser og lytter, gripes og begeistres. Her har vi det nye evangelium.

Nietzsche var en tid faktisk den tenkeren som var mest lest og hadde den avgjort største innflytelse på akademisk ungdom, og først og fremst på tysk ungdom.

Det er ofte underlig og undertiden forferdelig å tenke på den uhyre innflytelse tenkerne har på verdensutviklingen. Når vi ovenfor har møtt en kort ekstrakt av Nietzsches tanker, blir vi slått av hvordan disse tankene, én for én, går igjen i nazismen. Det kan neppe være tvil om at denne tenkeren har vært med på å skape den mentale innstilling i Tyskland som gjorde nazismen mulig.

Overmenneskemorale og overmennesketanken finner vi igjen i herremorale og herrefolket. Forakten for massen blir forakten for andre raser, først og fremst jødene som Nietzsche også hatet. Brutaliteten og maktrusen, krigsbegeistring og tilbedelsen av den sterke, hardheten og hensynsløsheten, disiplinen og lydigheten — alt blir til virkelighet i nazismen, for ikke å tale om hatet til kristendommen. Ja, om det så var Nietzsches ord om at de altfor mange bare kunne kastes i ildovnen, så fikk de en så bokstavelig og rystende oppfyllelse i Det tredje rike at selv Nietzsche ikke kunne ha drømt om noe slikt.

At denne ensomme tenkeren ble med på å forberede en totalitær stat er ellers en ironi. Selv var han nemlig en

ekstrem individualist som hatet staten: «Staten kalles det kaldeste av alle kalde udyr. Kaldt lyver det også, og denne løgnen kryper ut av dets munn: Jeg, staten er folket.» (Zarathustra.)

Av alle mennesker vi kjenner, er Nietzsche den som mest radikalt og konsekvent har bekjempet tanken om alles menneskeverd og menneskerett.

Under arbeidet med sitt siste verk, som betegnende nok het «Viljen til makt», sprengtes Nietzsche. Under forsøket på å sette denne viljen til makt ut i livet sprengtes hans folk.

Selv sto han engang på en bergtopp og så vidt utover. Da ropte han: «Jeg ser nihilismens flodbølge stige.» De tankene han kastet ut i menneskehavet, var selv med på å fremkalle denne flodbølgen.

C. UNDERMENNESKET

Nietzsche hadde brukt darwinismen og den nye naturvitenskap til å utvikle en aristokratisk overmennesketanke. Men i virkeligheten førte det naturvitenskapelige livssyn til undermennesketanken, til en devaluering av mennesket overhodet.

Utviklingslæren førte med seg at synet på mennesket ble totalt forandret.

Kristendommen og idealismen hadde i forening løftet mennesket opp til et åndsvesen. Personligheten var blitt noe hellig, suverent og uangripelig.

Nå kom Darwin og hans populære ettersnakkere. De viste at mennesket slett ikke hadde noe «høyere» utspring, men sto i den mest direkte sammenheng med dyreverdenen. Og menneskets naturlige rettigheter var ikke noen opphøyede prinsipper som ikke måtte røres. De besto tvert om i retten for den sterke til å trampe den svake ned. Menneskerettene forvandles fra å være noe som gir alle deres rett, til

å bli retten for den sterke mot den svake. Utviklingen skjedde jo gjennom kampen for tilværelsen. Det naturlige utvalg besto i at de sterkere raser og individer seiret og at de svakere gikk under.

Denne teorien syntes å bli bekreftet når en så på livet. Økonomisk så en jo kampen for tilværelsen stadig tydeligere. En så for seg hvordan de sterkere og dyktigere trampet de svakere og mindre dyktige ned. En så dragkampen mellom klassene innad og mellom statene utad. Det ble ikke meget igjen av menneskelivets hellighet i all denne brutale realismen.

Også andre grener av naturvitenskapen var opptatt med å avkle mennesket alt høyt og hellig. Den biologiske materialismen oppløste mennesket i muskelbunter og kjertler og kjemiske prosesser. En ventet snart å kunne forklare hele menneskelivet ved hjelp av formler.

Interessen for disseksjon istedenfor syntese viste seg også i psykologien. Den hadde lenge sin oppmerksomhet vendt mot detaljene, men glemte det hele menneske.

Nedvurderingen av mennesket viste seg klart i litteraturen. Den skulle være realistisk. I praksis kom det til å bety at det vesentlig ble undermennesket som ble skildret. Det hele ble en fortegnet realisme som fornektet at det også er en realitet som heter ånd som kan seire over blinde drifter.

Også kunsten glemte menneskeånden og fordypet seg til gjengjeld i kroppen. Slik i malerkunsten. Slik i skulpturen. En spasertur gjennom Vigelands-anlegget er i så måte illustrerende. Her er det undermennesket vi møter nesten overalt — det høyere dyr. Det er kjøttet som er levendegjort i stein, med massive kropp, tykke, brutale nakker og lave panner: Det instinkt- og driftsbetonte menneske uten ånd. Disse figurene kjemper i høyden en forgjeves kamp for å sprengte den biologiske slektsringen, men kulturskapende er de ikke, for de eier ikke ånd og ikke tro.

Så underlig det kan høres, blir en fristet til å si at selv.

teologien er preget av nedvurderingstendensen. Den Barthske teologi er i sin kamp med all idealisme opptatt med å redusere mennesket og berøve det enhver guddomsgnist. Guds tale blir lynet som slår ned loddrett ovenfra, uten noen tilknytning i mennesket selv.

Den undermenneskeepoken som ble skapt som et resultat av visse strømninger i naturvitenskapen, fornektet således alle objektive verdier. Derfor blir all tale om at personligheten er ukrenkelig og eier hellige og ufortapelige retter noe sludder.

Denne teoretiske fornektelse av personligheten møtes med en praktisk utforming av livet som også er personlighetsfiendtlig.

D. MASSEMENNESKET

Det har i grunnen ikke eksistert noen «masse» i Vest-Europa før i den nyeste tid, fordi befolkningen var for spredt. Det var simpelthen for lite folk til at det kunne bli noen masse. I over tusen år holdt folkemengden i Europa seg nokså konstant rundt 180 millioner. Men fra om lag år 1800 til 1914 steg folketallet til om lag 450 millioner. Enda viktigere er det å minnes at for hundre år siden levde over 80 % av befolkningen på landet. Nå er tallet sunket til 36 %.

Storbyen oppsto. Målet ble å presse flest mulige mennesker sammen på et minst mulig område. Menneskene måtte leve klemmt helt inn på hverandre. Dette førte til at personligheten fikk det like trangt om plassen som familiene fikk det i de små leilighetene.

En bodde sammen i leiegårder som så likedan ut, en hadde det samme mekaniske arbeidet ved maskinen, en hadde de samme fornøyer, en hadde de samme kilder som formet livssyn og tankegang. En ble mer og mer ved det samme

miljø og den samme påvirkning formet over samme lest. Slik oppsto massen.

Da en tok til å gjøre massens reaksjoner til gjenstand for studium, viste det seg at en slik masse kan reagere nesten som et selvstendig vesen. Reaksjonen kan være helt forskjellig fra den måten storparten ville reagere på i en lignende situasjon om de var alene. Det viste seg at førere som hadde evne til å lede massen, kunne bruke den omtrent som kunstneren bruker sitt instrument.

Storbyen er en følge av industrialiseringen. Maskinen holder sitt inntog. Den erstatter mennesket og beseirer det. Det er ikke nok at mennesket arbeider pr. maskin, det morer seg også pr. maskin i menneskenes nye templer: kinoene. Mer og mer blir også mennesket vurdert på samme måte som maskinen: etter sin arbeidsytelse og sin effektivitet. En spør sjelden om noe annet. For arbeidsherren blir arbeideren menneske-*materiell*. Illustrerende er beretningen fra den amerikanske fabrikken hvor en sjef sier til en arbeider: «Sjelen kan De henge igjen i garderoben.» Og sjelen blir faktisk hengende igjen. Mennesket beveger seg så hurtig i fartens tidsalder at sjelen formelig blir liggende etter et sted på veien. Og jo mer mekanisert og sjel-løst mennesket blir, desto mer er forutsetningen skapt for masse-mennesket.

Den nye sterke klassebevissthet er også delvis et massepsykologisk fenomen. Klassens slagord leverer alle meninger hver gang det er nødvendig å ha en mening. Der klassens ledere peker ut veien, der går menneskene. Sammen med de andre som er lik en selv, kjenner en seg sterk; alene blir en liten og usikker. Usikkerheten ved og motviljen mot å være alene er typisk for masse-mennesket. Er det nødt til å være alene, griper det avisen og slår på radioen. Begge steder får det alt fintygget servert og trenger ikke selv å tenke.

Det klassen lar bli igjen av det menneskelige, tar staten. Den blander seg inn i flere og flere av menneskets person-

lige livsområder. Den skyver sine stengende gjerder nærmere og nærmere på alle kanter. Til slutt kommer så den totalitære stat og vipper lynsnart fangeburet over mennesket, og så er det intet smutthull mer.

I de store internasjonale krisene vår tid har gjennomlevd, blir hele folket en masse. Individet gjemmer seg skjellvende bak statskjempens brede rygg, eller det beruser seg i kjenslen av kjempens våpen og styrke. En kjenner seg dobbelt svak i seg selv og dobbelt sterk ved å identifisere seg med hele sitt folk.

Massen er utpreget personlighetsfiendtlig. Personligheten er fast og konstant, men massen lever i øyeblikket. Den interesserer seg ikke for den enkeltes frihet og rett og lar seg i det hele ikke lede av moralske prinsipper. Avgjørende er bare viljen hos den som har forstått å gjøre seg til fører for massen.

E. MENNESKET UTEN TRO

Både statsmennesket, overmennesket, undermennesket og masse-mennesket er personlighetsfiendtlig, hver på sin måte. Alt det vi her har nevnt, har vært med på å kalle fram den flodbølgen som truet med å ødelegge det beste i hele vår åndsarv.

Men ennå har vi ikke nevnt den dypeste årsak. Den ligger i at det moderne menneske er blitt Gud-løst. Det har mistet sin tro.

Fra renessansetiden kan vi iaktta en alminnelig løsrivnings- og frigjøringsprosess i vestens historie. Staten løser seg fra kirkens formynderskap, og individet løser seg fra både stat og kirke. Og stat og individ løser seg ikke bare fra kirken, men fra Gud.

Det er nok så at personligheten blir mer og mer klar over seg selv, over sitt verd og sin rett, og det er nok så at dette

skjer under sterk innflytelse av kristne tanker. Men det triste er at mennesket under denne prosessen mer og mer mister forestillingen om at Gud er alle tings grunn. Derfor fører frigjøringen av personligheten til at mennesket mer og mer setter seg i Guds sted som midtpunkt i tilværet. Vi får den selvforgudende individualisme som ikke kjenner seg forpliktet av noe.

Vi har en lignende utvikling i Hellas. Da troen på gudene forsvant, ble den greske individualismen som før hadde skapt en vidunderlig kultur, til sitt eget vrengebilde. Den blir til krass egoisme og hensynsløs selvutfoldelse. Vi får en slekt som fostrer en Alkibiades. Men den gamle kulturen går under.

I Hellas var det sofistene som oppløste den gamle troen uten å sette noe isteden. Alt begynte å flyte. Intet sto fast mer i menneskenes sinn.

Slik ble det også i den epoken vi har gjennomlevd. Viten-skap, tenkning og kunst brøt etter hvert ned troens livs-grunn. Den åndsbygning menneskene hadde levd livet sitt i, sank i grus. Gudstroen var nemlig i vår kultur den «gotiske spissbuen» som samlet alt og ga alt reisning og mening.

Det sies at Leonardo da Vinci måtte stå og se på at hans vidunderlige Sforza-statue som han hadde arbeidet på nesten et helt liv, ble gjennomhullet og ødelagt av franske bueskyt-tere som skjøt til måls mot den for moro skyld. Menneskene har de siste 150 år vært vitne til at kritikkens piler har skutt vestens åndsbygning ned. Det har til dels vært en ren sport å delta i dette arbeidet. Men mens Leonardo sørget over sitt ødelagte verk, har mange mennesker jublet når de så trosbygningen bli gjennomhullet og ukjennelig. De så ikke det monstrum som skulle erstatte troens hvite tempel. De så ikke at et fellesskap i tro, idealer og livssyn er nød-vendig dersom et fritt og høyverdige kultursamfunn skal eksistere. Uten at en kulturkrets har visse bærende tanker og prinsipper som felleseie, kan det ikke holdes oppe i leng-

den. Uten et visst «etisk minimum» kan det ikke skapes samfunn, iallfall ikke frie samfunn. Da er det ikke andre samlende krefter igjen enn terror og vold og kald og naken makt.

Klarest og mest skjebnesvangert ser vi i dag oppløsningen på moralens og rettens område.

Vi har før prøvd å vise hvordan naturrettstanken oppsto. I 1500 år dannet den det fundamentet som rettsordningen hvilte på her i vesten. Disse rettstankene gikk ut fra gudstroen som noe selvfølgelig. Den kristne åpenbaring var overhodet ikke gjenstand for diskusjon. Fra opplysningstiden begynte tvilen å gnage på fundamentene til disse rettstankene. Først kom fornuften inn ved siden av Gud. Etter hvert ble fornuften større og Gud mindre. Til slutt kom positivismen og fjernet Gud helt. Men samtidig fjernet den også troen på at det finnes noen objektiv rett, gyldig for alle. Sant eller usant, rett eller urett er noe helt subjektivt. Det er egentlig meningsløst å spørre etter slikt som ikke kan fastslås ved iakttagelse.

Positivismens tanker ble grepet av juristene og fikk betydning for rettsteorien i den rettshistoriske skole. Retten ble ikke lenger noe guddommelig og objektivt. Den ble et produkt av historie, sosiale forhold og folkekarakter og ble en foranderlig størrelse. Rett og urett, godt og ondt ble relative begreper. Retten kunne bare forstås som et produkt av historien og av andre foranderlige faktorer. Ut fra dette synet ble det f. eks. vanskelig å bevise at den «rett» nazistene skapte, var noe mindreverdig i forhold til det man vanligvis forsto med rett og rettssamfunn. Den var jo et produkt av historien, og nazistene hevdet at den ga et sant uttrykk for germansk rettsoppfatning og karakter.

Vi har et internasjonalt fastslått lengdemål som bygger på meteren. I det internasjonale justérkammer utenfor Paris finner vi bl. a. en gylden meterstav. Den erkjennes av alle å være en rett måleenhet, og alle metriske mål legger den til

grunn. Skulle enhver lage en meterstav etter sitt eget hode, ville det med en gang bli kaotiske tilstander fordi en ikke hadde en enhet som alle bøyde seg for.

Guds vilje, uttrykt i den kristne åpenbaring, var lenge den gyldne målestokken som ble brukt av alle når det gjaldt rett og moral. Så lenge alle bøyde seg for den, visste alle hva som var sant og rett, usant og urett. Men når målestokken forsvant, og alle begynte å hevde sine subjektive oppfatninger om dette vitale spørsmål, måtte tilstanden i lengden bli kaotisk.

Det var i denne tiden slagordet oppsto at religionen er en privatsak. Det man ikke tenkte over, men som vi nå klart har fått se og føle, er at blir religionen en privatsak, blir moralen det samme. Jeg kan anlegge den moral som passer meg. Og kan jeg og alle andre gjøre det, kan samfunnet gjøre det samme. Ja, staten kan gjøre det med langt større effektivitet fordi den samtidig har makten. Konsekvensen av en slik rettsrelativisme er at Nietzsche får rett når han lar makten diktere retten.

Nøyaktig den samme relativiseringen av retten møter vi i det gamle Hellas etter at gudstroen var blitt uthult.

Et eksempel er illustrerende: Thukydides beretter om den tiden da demagogene styrte i Athen. Byen sendte et ultimatum til Melos som lød slik: «Vi gider ikke utvikle for dere hvor rettferdig det er at vi, persernes overvinnere, bør ha herredømmet. Vi gider ikke påstå at om vi nå går løs på dere, så skjer det fordi dere har fornærmet oss. Likeså frarber vi oss pen tale av dere. For å gi den beste sving på våre underhandlinger, så la oss heller gå ut fra et prinsipp som begge parter er overbevist om er en realitet ... nemlig at menneskelige forhold bare kan ordnes etter rettferdige lover så lenge nødvendigheten tvinger begge parter til å underordne seg dem, men at de som overgår andre i makt, gjør alt de kan, og at de svakere har å gi seg.»

Melos var ikke enig i den tankegangen, men svarte: «Dere setter rettferdigheten til side og baserer deres prinsipp på

egennytte ... Skulle Athen ikke likevel stå seg bedre på å opptre rettferdig overfor andre stater?» Melos vil heller ikke bøye seg selv om stillingen er fortvilet. «Når vi i rettferdighetens navn gjør motstand mot urettferdige menns angrep, stoler vi på at guddommen ikke tillater skjebnen å ydmyke oss.» Athen: «Vi er ikke redde for å møte den guddommelige bistand. I våre prinsipper, som i våre handlinger, viker vi hverken fra den oppfatning folk har av gudene, eller fra den handlemåte gudene følger seg imellom. Vi deler den alminnelige mening at gudene, slik som vi med sikkerhet vet det om menneskene, naturnødvendig hersker der hvor de har makten til det.»

Er ikke dette som talt ut av våre egne opplevelser av hvordan retten trampes ned? Vi møter det samme hovmotet, den samme identifikasjonen av makt og rett og dermed den samme forakten for de svakes rett. Den eneste forskjellen måtte være at nå ble de svake overfalt først, etter at den sterke hadde forsikret like før at den ikke hadde slike hensikter, og så kom et ultimatum en stund etter, hvis det i det hele kom.

I en verden hvor troen på objektive verdier er forsvunnet, vil også respekten for samvittigheten forsvinne, fordi samvittighetslivet, som en hellig og autoritær makt i menneskelivet, blir fornektet. Samvittighetslivet bestemmes normalt av et menneskes grunninnstilling til verdiene. Men når alle verdier blir relative og åndslivet bare blir en refleks av materien, forsvinner selve grunnlaget for samvittighetslivet. Samvittigheten blir derfor avskrevet og forsvinner mer og mer fra de klokes ordbok. Men ingen er interessert i å verne om noe en ikke høyakter og tror på — noe som ikke har noen realitet for en selv. Dermed oppløses den grunnleggende menneskerett: Samvittighetsfriheten. Slik som de andre menneskeretter utviklet seg fra samvittighetsfriheten, slik forfaller de nå med den. Hele menneskerettstanken blir av positivismen betraktet som noe tilbakelagt — noe som

ble til i en uvitenskapelig tid da metafysikken ennå hadde tak på menneskene. Denne tanken må forsvinne fordi alle «absolutter» og alle «hellige og ufortapelige retter» har mistet enhver mening.

Aristoteles sa engang at en barbar er en mann som ikke vil innordne seg under almengyldige lover. I vår kultur var det etter hvert blitt slik at alt var kommet i drift. Det fantes ingen samlende tro og derfor heller ingen almengyldige lover som alle bøyde seg for.

Derfor skyllet også barbariets flodbølge inn over verden.

KAPITEL IX

STATEN ER ALT — MENNESKET INTET

*Men must be governed by God,
or they will be ruled by tyrants.
(Mennesker må bli styrt av Gud,
ellers blir de regjert av tyranner.)*
William Penn.

I oldtiden var det en selvsagt og naturlig ting at borgeren var til for statens skyld. Selv i det frie greske bysamfunnet levde borgeren helt i ly av staten. I arbeidet for staten fant han en naturlig tilfredsstillelse og utløsning for hele sin personlighet.

Kulturhistorien viste imidlertid, som vi har sett, en stadig tendens til å løse individet ut fra staten, ikke på alle områder, for det ville bety anarki, men slik at borgeren fikk områder av livet som var hans egne. I disse områdene ble mennesket sin egen lovgiver og styrer. De helligste og mest personlige sfærer i livet ble etter hvert sikret mot inngrep og overgrep fra statens side.

Problemet ble å gå opp grensen mellom stat og individ slik at den enkelte fikk det størst mulige frihetsområde og at samfunnet samtidig kunne løse sin oppgave fullt ut. Hvordan denne grensen skulle trekkes, var det nok delte meninger om, men alle mente at en kulturstat som ikke ville respektere et visst frihetsområde for den enkelte, var en umulighet. En mente at det var umulig å skruke utviklingen tilbake. Utviklingen fra oldtidsstaten hvor mennesket var til for statens skyld, til nåtidsstaten hvor staten var til for men-

nesket, var ikke til å ta feil av. Her sto en overfor en av historiens lange linjer, og den linjen kunne ikke endres.

Og dog har vi fått se at den kulturvognen som heter menneskets frigjøring, og som folkene hadde skjøvet langsomt oppover i nær sagt årtusener, den rutsjet plutselig tilbake til utgangspunktet med et brak som rystet verden. Med uhyggelig fart fór den tilbake gjennom århundrene og stanste til slutt ved utgangspunktet: Staten er alt, mennesket intet.

Og likevel var det en avgjørende forskjell. I oldtidsstaten var det på sett og vis noe selvsagt at mennesket forsvant i staten. Individualiteten og trangen til selvstendighet var lite utviklet. I vår tid kjentes derimot denne voldsomme tilbakeskruing av historien som noe naturstridig.

Oldtidsstaten hadde ikke trengt å stille opp teorier eller gjøre bruk av propaganda for å få menneskene til å skjønne at de ikke måtte tre fram med krav om et personlig frihetsområde. De nye totalitære stater måtte derimot stille opp teorier og ideologier, lage et voldsomt propagandaapparat og trylle fram drømmer om menneskelige tusenårsriker for å få folk til å forstå at dette var det beste. Og når det ennå var mange som ikke kunne innse det, satte en i gang en terror som søker sin like i historien. De som ikke kunne få «den nye tid» inn i hodet, mistet i stor utstrekning hodet.

I tiden mellom de to verdenskriger får vi mange slike statsdannelser i verden. Vi stanser her ved de viktigste.

A. RUSSLAND OG MARXISMEN

Etter forrige krig så det ut som demokratiet og det moderne synet på forholdet mellom stat og individ skulle seire for godt. Nye forfatninger hvor de individuelle retter var innarbeidet, så lyset i mange land, således i Tyskland, Finland, Tsjekkoslovakia, Polen og Romania.

Men samtidig hadde Europa fått et diktatur. Da Kerenski hadde tatt makten i Russland, så det framleis ikke ut som landet ville gi seg i kampen mot Tyskland, enda det var kommet så på knærne. Dette foruroliget den tyske generalstab, som snart kunne vente et alliert storangrep i vest. Den lurte derfor på hvordan den kunne få satt Russland ut av spillet.

Da fikk den uventet hjelp. Den tyske legasjon i Sveits meddelte nemlig at en del bolsjeviker, bl. a. Lenin, søkte om gjennomfart gjennom Tyskland for å komme til Russland. Tyskerne slo til selv om det var imot alle regler. Her var kanskje midlet til å sette fienden i øst ut av spillet. «Derfor besluttet de seg til å innpode landet med noen få bolsjevikbasiller.» I en lukket vogn ble selskapet sendt gjennom Tyskland til Sverige, og derfra gikk veien til heimlandet. Den tyske generalstab ble altså en av fadderne til den russiske kommunisme!

Den 8. november 1917 rev bolsjevikene makten ut av hendene på den svake Kerenski, som hadde ment at han kunne styre Russland med taler, men hadde glemt å handle. De følgende årene ble en blodig kamptid i strid med borgerskapet innad, og med de hvite generalene som fra mange kanter rykket mot det indre av landet for å fjerne de røde. Samtidig med disse kampene ble den sovjetrussiske republikk organisert. Den bygde helt og holdent på marxismen.

Blant alle høye preussiske embetsmenn, generalstabsoffiserer og studenter som i sin tid hørte på Hegels forelesninger, var det også en mann med helskjegg og noen mektige barter. Hadde Hegel visst hvordan denne mannen ville utnytte hans tanker og hvilke resultater denne tenkningen ville få, hadde han sikkert sendt en allerunderdanigst søknad til kongen av Preussen og bedt om at mannen måtte bli sperret inne på livstid og at det framfor alt måtte bli passet på at hans tanker ikke måtte komme utenom fengselsmuren. Denne eleven het *Heinrich Karl Marx*.

Det er ganske underlig at Marx' ufullendte hovedverk

«Kapitalen» har fått en slik uhyre betydning. Verket er utpreget filosofisk og så vanskelig tilgjengelig at en vittig kulturhistoriker har sagt at en marxist er en mann som ikke har lest Marx. Likevel er det ingen bok i nåtiden som har hatt slike veldige virkninger.

Marx har lært av Hegel å se på historien som epoker hvor den ene både avløser og samtidig bygger på den foregående. Han har også lært å ringeakte individet i forhold til helheten, og han har endelig lært å utvikle et omspennende helhetssyn av et enkelt grunnprinsipp. Men, mens Hegel var stakk-konservativ, er Marx ultra-radikal.

Han har ikke bare lært av Hegel, men også av den nye naturvitenskap, og hans system blir gjennomført materialistisk.

Mens Hobbes tok sitt utgangspunkt i individenes kamp, tar Marx sitt i klassenes kamp. Historien er en uavbrutt rekke klassekamper. Det har alltid vært og må alltid være slik at den herskende klasse undertrykker de andre. Imidlertid har historien i sin strengt årsaksbestemte og ubønnhørlige utvikling ført til at kapitalen blir konsentrert på stadig færre hender. Samtidig vil arbeidernes nød stige. Dermed vil også spenningen mellom klassene stige helt til arbeiderne slår seg sammen i alle land, tar kapital og produksjonsmidler fra de fåtallige kapitalister og gjennomfører proletariats diktatur. Også proletariatet vil undertrykke noen, for så lenge det er klasser, må det være undertrykkelse. Men mens det før var få som undertrykte mange, blir det nå mange som undertrykker få. Marx mener imidlertid at denne undertrykkelsestid bare er en nødvendig gjennomgang. Han ser fram til et slags menneskelig tusenårsrike. Da er det ingen klasser mer og derfor heller ingen undertrykkelse. Da har alle lært frivillig å tjene og bruke etter sine behov. Det blir da ikke lenger bruk for noen statsinngrep, og staten vil langsomt dø bort av seg selv.

Marx interesserer seg ikke for individene. Det er, iallfall

i første omgang, bare klassene det gjelder. Klassekampen utvikler seg etter de ubønnhørlige årsakslover, og historien har ikke plass for tilfeldigheter. Andskulturen eller «ideologiene» som Marx kaller dem, er bare reflekser av materielle årsaker, først og fremst produksjonsvilkårene. Andslivet er derfor også strengt årsaksbestemt og kan ikke få noen selvstendig og uavhengig eksistens. Det blir derfor heller ikke noen plass for personligheten og dens innsats. Heller ikke blir det plass for tanken om hellige og ukrenkelige mennesker. Marx er en direkte motstander av slike tanker. De passer på ingen måte inn i hans historiesyn og hans klassekampteorier.

Marx er, i likhet med Hobbes, inkonsekvent når det gjelder lære og liv. Han lærer at historieforløpet er ubønnhørlig i sin gang og ikke kan endres. Likevel oppfordrer han ved det kommunistiske manifest arbeiderne til å gripe inn og rive makten til seg. Det konsekvente ville vært å vente til historieutviklingen likefram hadde lagt makten i hendene på arbeiderne. Han fører et viljemoment inn i sin praksis som er fremmed for hans teori.

Hans etterfølgere og elever likner ham. De er ikke bare verdensfjerne teoretikere, men samtidig i høy grad handlingens menn. De lærer at individet ikke kan gripe tilfeldig inn i historien og griper dog selv makten gjennom en rekke «tilfeldigheter». Transporttillatelsen gjennom Tyskland er bare en i en hel rekke.

De russiske kommunister mener som sin lærer at der hvor det er stat, er det alltid undertrykkelse. Staten oppstår fordi det er uforenlige klassemotsetninger til stede. Stat betyr derfor alltid at den herskende klassen undertrykker de andre. I de borgerlige land, også i demokratiene, er det borgerskapet i alminnelighet, og kapitalistene i særdeleshet, som undertrykker og utsuger det arbeidende folk. Det gjelder også de demokratier som er styrt av sosialdemokratiske regjeringer. Slike regjeringer blir nemlig, når de får makten, påvirket

av de virkelige makthavere, kapitalistene, som også har makten over kirke, skole og presse og dermed behersker folket også om det ikke ser slik ut. Stalin sier om de sosialdemokratiske regjeringer at «kapitalen behøver dem som skjerm Brett når det er vanskelig, ubekvent og lite fordelaktig å undertrykke massene uten et slikt skjerm Brett».

Følgen av dette synet er at kommunistene ikke kan overta makten ved parlamentariske midler, for intet borgerskap ville finne seg i å gi avkall på produksjonsmidlene uten kamp. I denne kampen må borgerskapet ikke bare overvinnes, men utslettes. For å nå dette må det anvendes terror. «Den røde terror er verktøyet mot en klasse som er viet til undergang, men som ikke vil gå under. Terror er et mektig middel i politikken» (Trotskij). Denne undertrykkelsen rettferdiggjøres som hos Marx med at arbeiderne utgjør en veldig masse, mens borgerskap og kapitalister bare består av noen ganske få. Derfor er det kommunistiske diktatur det «sanne» demokrati, fordi det er et flertallsvelde, mens det vanlige demokrati etter kommunistisk oppfatning bare er et mindretallsvelde. «Proletariatets diktatur er tusen ganger mer demokratisk enn den demokratiske republikk» (Lenin). I den kommunistiske teori er det bare borgere og arbeidere som spilles ut imot hverandre. Bonden betraktes nærmest som ikke eksisterende, eller han blir identifisert med arbeideren.

Imidlertid er den kommunistiske stat, eller var iallfall, ikke styrt av de store arbeidermasser heller, men av det kommunistiske parti som selv utgjorde bare en liten brøkdel av arbeiderne. Partiet var det som hadde makten, og denne makten var sikret ved konstitusjonelle garantier. Partiet var etter Lenin å betrakte som proletariates støttrupp. Når dette mindretallet tok makten, ble det grunnlagt med at bare få var klar over hva det dreide seg om. Den store masse arbeidere var ikke nådd langt nok i utvikling til å kunne styre. «Proletariatets herredømme forutsetter at det innen-

for proletariatet selv er et parti som har det politiske herredømme — et parti som har et klart handlingsprogram og en urokkelig indre disiplin» (Trotskij). Proletariatets diktatur blir således ikke bare et diktatur av proletarer, men også et diktatur over proletarer.

Den tanken som rettferdiggjør dette mindretallsdiktaturet, er Marx' framtidsdrøm: Det klasseløse samfunn. All undertrykkelse er bare en overgangstilstand. Til slutt skal hele statsmaskinen «sendes dit hvor den med rette hører heime: Til antikvitetsmuséet ved siden av rokken og bronseøkse» (Lenin etter Engels). Når menneskene lærer seg å arbeide hver etter sine gaver og frivillig lar hver og en få det han trenger, slik som de selv får det de trenger, da dør staten bort — da er en nådd det fullkomne kommunistiske samfunn. Denne utopiske drømmen, som i høy grad må sies å være gjenstand for tro, rettferdiggjør de særlig harde inngrep staten må gjøre i borgernes frihet. Den store hensikt helliger midlene. «Likesom en lampe flammer opp før den slukner, slik får staten, før den slukner, karakteren av et proletariatets diktatur, det vil si den mest skånselsløse stat som på alle måter griper befalende inn i sine borgeres liv» (Trotskij).

Denne halvt religiøse framtidsdrømmen som flytter Gudsriket ned på jorden, men riktignok uten Gud, ble etter hvert blekere og blekere. Staten, som før bare var et middel til å nå dette målet, ble etter hvert opphøyd til mål i seg selv. Midlet, som i teorien sto som en nødvendig, men ond motsetning til målet, ble selv mål. Mens klasseveldet først bare var en ond overgangsform, ble det nå målet.

Samtidig foregikk det, slik som i de fleste revolusjoner, en forskyvning i mer konservativ lei. Den foregikk under store indre brytninger, med blodige indre oppgjør og utrenskninger.

Den nye republikken startet med et rent kommunistisk program. Bøndene mistet jorden og ble en tjenerstand under

arbeiderne. Alle bedrifter ble nasjonalisert. Byttehandel ble forbudt, og staten overtok utlevering av levnetsmidler til befolkningen etter tre klassetrin slik at pengene ble overflødig.

Da produksjonen imidlertid sank faretruende til henimot 50 %, gjennomførte Lenin det såkalte N.E.P.-system i 1921. Staten overlot en rekke bedrifter til private, storparten av folket fikk penger istedenfor varer. Banker ble opprettet, rubelen ble stabilisert, og det ble opprettet handelsoverenskomster med en rekke land. Samtidig ble partidisiplinen strammet, idet en del av de doktrinære kommunister hevdet at disse bestemmelsene forrådte kommunismen. 70 000 parti-medlemmer ble ekskludert. I 1921 talte partiet 485 000 medlemmer.

Da Lenin døde i 1924, overtok Stalin makten. Han hadde å kjempe både mot en opposisjon fra venstre (Trotskij) og fra høyregruppen som støttet seg på bøndene (Bucharin—Rykov).

Stalin fortsatte Lenins politikk. Industrien gikk til dels over til kapitalistiske former og sluttet seg i noen grad til vesteuropeiske truster. Produksjonen steg meget raskt. Samtidig foregikk det en sterk opprustning, og Sovjet begynte å føre en nasjonal utenrikspolitikk.

Som vi forstår både av kommunismens teori og praksis, hadde denne staten ikke noe til overs for tanken om menneskerett, samvittighetsfrihet eller toleranse. Vi har jo før sett at Marx inntok samme standpunkt. Menneskerettene var for Marx bare noe som borgerskapet hadde konstruert for selv å kunne bli ved makten. Disse rettene tok bare hensyn til mennesket som egoistisk vesen, og de skilte det fra fellesskapet. Trotskij sa også uttrykkelig i revolusjonsårene: «Kommunistene har ingen respekt for snakket om menneskelivets hellighet.»

I januar 1918 vedtok riktignok den tredje sovjetkongress en rettighetserklæring som ble innarbeidet i forfatningen,

men det er en erklæring som ikke gjelder alles, men bare noens retter, idet andre utelukkes. Erklæringens navn gir klart nok bevis for det. Den heter nemlig: «Erklæring om det arbeidende og utbyttede folks rettigheter.»

Tar vi for oss de enkelte menneskeretter i lys av forfatningen av 1918, stanser vi først ved tros- og samvittighetsfriheten. Dekret av 23. januar 1918 sier at enhver borger har rett til utøvelse av religiøse seremonier. Prinsipielt får altså borgerne trosfrihet. Religionen blir i prinsippet betraktet som en privatsak. Den nærmere utformingen av dekretet viser imidlertid at det blir smått bevendt med denne friheten i praksis. Kirken blir ikke bare løst fra staten, men all eiendom blir tatt fra den. Geistlige som satte seg opp imot disse bestemmelsene, ble blodig forfulgt. Til høsten 1923 regner en med at 28 biskoper og 1215 prester mistet livet.

Det blir også forbudt kirkene å erverve eiendom i framtiden. De må heller ikke kreve skatt eller andre faste bidrag av sine menighetslemmer og er således henvist bare til frivillige gaver for å holde arbeidet oppe. Kirkebygningene kan de få utlånt gratis, men hvis en mangler boliger eller rom for institusjoner eller hvis arbeiderbefolkningen på stedet ønsker det, kan kirken overtas til andre formål.

Skolen er skilt fra kirken. All religionsundervisning i alle skoler, også privatskolene, er forbudt. Blir barna undervist i religion, blir det straffet med inntil 1 års tvangsarbeid. Prestene har ikke stemmerett, ikke rett til å undervise og ikke rett til en rekke embeter. Dersom de får noe å gjøre innenfor samfunnet, må de ikke lønnes over en bestemt minstesats. Staten understøtter på forskjellig vis den anti-religiøse propaganda og stiller seg bak den med sin autoritet.

Disse forholdsreglene mot religionen kommer av at det kommunistiske samfunn opprinnelig så på all religion som skadelig og farlig. Religion er «opium for folket» (Lenin).

Den forespeiler håp om salighet for å få de undertvungne klasser til å holde seg i ro. Religionen er med på «å danne arbeiderklassen til et husdyr som skal arbeide som en hest, produsere stadig mer og ellers holde seg helt rolig» (Bucharin). Derfor erklærte staten krig mot kristendommen. Slik fikk tros- og samvittighetsfriheten så trange kår.

Det eksisterer i Samveldet ingen tale- eller trykkefrihet eller åndsfrihet overhodet.

Materialismen er det eneste tillatte vitenskapelige forklaringsprinsipp. Alle statens embets- og tjenestemenn må bekjenne seg til en materialistisk verdensoppfatning. Litteratur og presse må propagandere for dette livssynet og intet annet. Det er gjennomført streng sensur. Tilgangen til uønskede tanker blir gjort umulig. Dette gjelder like opp til universitetene. Akkurat som paven har også Lenin, eller rettere Lenins enke, utarbeidet en liste over forbudte bøker. Av filosofer er både Platon, Kant og Nietzsche forbudt. Det er ikke idealisten Platon, men materialisten Demokrit som ifølge de russiske marxister er det store navn i den greske tenkning. All vitenskap, endog naturvitenskapene, er under sensur.

Når det gjelder rettsbeskyttelsen, blir det ingen plass for slike bestemmelser som at ingen skal straffes uten etterdom eller dømmes uten etter lov. I henhold til Lenins tanker om at arbeiderne ikke er bundet til noen lover når det gjelder å bekjempe bourgeoisiet, blir det i et dekret av 1918 bestemt at dersom straffen ikke kan idømmes på grunn av sovjetdekreter (som det da var få av), skal dommeren felle dom på grunnlag av sin sosialistiske rettsbevissthet. Etter straffeloven av 1926 kan også handlinger bli pådømt om de ikke er anført som straffbare i lovboken, bare de er analoge med de forbudte handlinger.

Når det gjelder den borgerlige frihet, merker vi oss at bare en del borgere opprinnelig hadde stemmerett. Det var «de som får sitt livsopphold ved produktivt eller almen-

nyttig arbeid». Videre var det soldater og matroser i den røde hær og flåte.

De som ikke har stemmerett og dermed heller ikke adgang til en rekke privilegier og embeter, er: Folk som har arbeidere i sin tjeneste for selv å tjene på det, folk som lever av formue og renter, private handelsmenn, prester og munkes og endelig tilhengere av det tidligere regime.

Valget er ikke direkte og ikke hemmelig. Byvelgerne har store fortrin framfor landsvelgerne. Valgretten er dog stadig blitt utvidet.

Ellers merker vi oss at borgerne ikke er like. De har ikke like krav på rettsbeskyttelse, de har ikke ytrings- eller pressefrihet, ikke forsamlingsfrihet og ikke rett til å danne politiske partier. De har heller ikke rett til å danne opposisjon innenfor partiet.

I den kommunistiske teori eksisterer det ingen privatrett. Til å begynne med ble all privateiendom når det gjaldt jord og skog opphevet. Arveretten ble avskaffet.

Som en ser eksisterte det knapt noen menneskeretter innenfor det store riket etter revolusjonen. En bør dog minnes at det hadde vært like smått stell med den personlige og borgerlige frihet under tsardømmet. Det kommunistiske G.P.U. som overvåket borgerne, hadde også sitt forbilde i tsartiden.

Rundt år 1935 skjer det i Sovjetsamveldet en viss tilnærming til den øvrige verden. 1934 gikk Samveldet inn i Folkeforbundet og sluttet en allianse med Frankrike.

Den nye forfatningen av 1936 innførte en rekke bestemmelser i forholdet mellom individ og samfunn som svarer til dem en kjenner fra Vest-Europa. Vi tar her med de viktigste bestemmelsene i kap. X som bærer overskriften: Borgernes grunnleggende rettigheter og plikter.

§ 118. Sovjet-Samveldets borgere har rett til arbeid, dvs. de er sikret rett til beskjeftigelse og betaling for arbeidet sitt i forhold til dets mengde og kvalitet.

- § 119. Sovjet-Samveldets borgere har rett til hvile (ved 7 timers dag, ved ferier, ved sanatorier, hvilehjem og klubber).
- § 120. Sovjet-Samveldets borgere har rett til underhold i sin alderdom og likedan i tilfelle av sykdom og tap av arbeidsevnen.
- § 121. Sovjet-Samveldets borgere har rett til utdanning.
- § 122. Kvinner har i Sovjet-Samveldet like rett med menn på alle områder av det økonomiske, statlige, kulturelle, sosiale og politiske liv.
- § 123. Like rett for Sovjet-Samveldets borgere, uansett nasjonalitet eller rase på alle områder av næringslivet og i staten, i det kulturelle, sosiale og politiske livet, skal være en urokkelig lov.
- § 124. For å sikre borgerne i Sovjet-Samveldet samvittighetsfrihet, skal kirken i Sovjet-Samveldet være skilt fra staten, og skolen fra kirken. Fri religionsøvelse og frihet til å drive antireligiøs propaganda er sikret alle borgere.
- § 125. I samsvar med det arbeidende folks interesser og for å styrke det sosialistiske system er Sovjet-Samveldets borgere sikret:
 - Talefrihet.
 - Trykkefrihet.
 - Forsamlings- og møtefrihet.
 - Frihet til gateopptog og demonstrasjoner.

Disse borgerretter er sikret ved at trykkerier, papir, offentlige bygninger, gater, samferdselsmidler og andre forutsetninger for å utøve dem står til fri rådighet for det arbeidende folk og dets organisasjoner.

I § 126 sikres borgerne rett til å stifte foreninger hvor det kommunistiske parti blir nevnt som det arbeidende folks fortropp i kampen for å sikre og utvikle det sosialistiske system.

- § 127. Sovjet-Samveldets borgere er sikret personlig ukrenkelighet. Ingen kan fengsles uten rettsforfølgning eller uten statsadvokatens godkjenning.

§ 128. Loven beskytter mot krenking av borgernes boliger og verner om brevvekslingens hemmelighet.

Av borgerplikter nevner avsnittet plikten til å overholde grunnloven og lovene, å iaktta arbeidsdisiplin, ærlig utføre offentlige plikter og akte reglene for sosialistisk samliv.

Det innskjerpes at borgerne må verne om den offentlige eiendom. De som ikke gjør det, er folkets fiender. Videre har borgerne plikt til å gjøre militærtjeneste. Det er en æresplikt.

Når det gjelder borgerlige retter, blir det innført alminnelig stemmerett for alle over 18 år, by og land blir stilt likt, og det blir direkte valg med hemmelig avstemning.

Denne nye grunnloven synes således å vise at Samveldet har oppgitt kommunismens gamle motvilje mot menneskerettstanken. Den er i forfatningen tvert om utvidet til også å gjelde de sosiale retter, slikt som rett til arbeid, rett til hvile, rett til trygd i sykdom og alderdom.

En må imidlertid merke seg at alle disse frihetene bare gjelder innenfor rammen av en kommunistisk statsoppfatning. Det er bare ett parti som er tillatt. Å arbeide for andre partier er forbudt. Kandidater ved valgene kan også bare foreslås av «det kommunistiske partis organisasjoner, fagforeningene og de kooperative sammenslutninger, ungdomsforbund og kulturelle organisasjoner». Også ved det siste valget i 1946 var valgfriheten rent illusorisk. Når det sikres borgerne en rekke frihetsretter, er det «for å styrke det sosialistiske system». Når samfunnet stiller sine midler til rådvelde, er det for «det arbeidende folk og dets organisasjoner». Ytrings- og pressefrihet, forsamlings- og møtefrihet er således bare en frihet *med*, aldri en frihet *mot* det herskende regime. Dermed blir disse frihetene, etter vesteuropeisk oppfatning, nærmest illusoriske. Stalin sa da også på partikongressen i 1936: «Jeg kan si at framlegget til ny

forfatning i virkeligheten opprettholder arbeiderklassens diktatur på samme måte som den uten endring bevarer det nåværende kommunistpartis stilling.»

Hvordan de ymse bestemmelser i Grunnlovens art. X blir håndhevet i dag, er det ikke godt å ha noen begrunnet mening om. Det kan iallfall nevnes at sensuren overfor litteraturen synes å være like stram som før. I august 1946 ble et litterært tidsskrift forbudt og et annet fikk en kommissar fra propaganda-avdelingen som leder. Samtidig ble formannen i Leningsrads forfatterforening avsatt. Forfatterne bøyde seg lojalt og lovet å «konsentrere hele sin skapende evne for å skrive ideologisk verdifulle verker». Disse inngrepene i åndsfriheten har gjennom Arnulf Øverland og Sigurd Hoel også satt bølger i de nordiske land.

Når det gjelder trosfriheten som altså formelt er sikret, kan en peke på at også etter 1936 fikk kirken en trengsels-tid. Fra sommeren 1937 til januar 1939 kom det atter en forfølgelsestid som delvis ble koblet sammen med det blodige oppgjøret med det gamle kommunistpartiet. En mengde prester satte også denne gang livet til. Ifølge den offisielle statistikk forsvant bare i 1937 10 000 religiøse samfunn, og 1400 kirker ble stengt. For 1938 har en ikke noen statistikk.

I 1939 skjedde det imidlertid en forbausende svingning i retning av toleranse, antagelig som følge av den forestående krig. Søndagen, som var avskaffet ved innføringen av 6-dagers-uka, ble på ny innført som lovfestet kviledag. En har endog eksempler på at skuespill og filmer ble forbudt fordi de inneholdt angrep på religionen. Det kjempende ateistforbund fikk endog til oppgave å passe på at ingen statsorganer prøvde å bekjempe religionen ved administrative inngrep. Det kjempende ateistforbund skulle altså passe på at religionen ikke ble bekjempet!

Under krigen fortsatte tilnærmingen mellom staten og den ortodokse kirke. Gudløshetsforbundet ble oppløst, og kirken

fikk en ganske utstrakt frihet. Det ble endog opprettet et «kirkedepartement» som skulle danne bindeleddet mellom stat og kirke. Den nye «kirkeminister» var til stede da kirke-møtet ble åpnet i januar 1945, som det første etter revolu-sjonen. Kirkemøtet sendte ut et hyrdebrev som bl. a. for-dømte alle ekteskaper som ikke var helliget av sakramentet. Dette hyrdebrevet ble offentliggjort i sin helhet i regjerings-organet.

For utlendinger virket det bent fram som en vits når den russiske kringkasting angrep nazismen fordi den ville ut-rydde kristendommen og ville «forsøke å styrte den Herre Kristus for isteden å innføre Alfred Rosenbergs myte om det 19. århundre». Eiendommelig virket det også å høre Stalin uttale på en bankett for allierte gjester: «Må Gud bistå president Roosevelt i hans verv.»

Somme ting synes imidlertid å tyde på at den religiøse toleranse bare gjelder den ortodokse kirke. Mellom kommu-nismen og romerkirken er det framleis uforsonlig kamp. Således sa Pius XII sommeren 1945 at kommunismen er et «despotvelde, ikke mindre tyrannisk enn det som er be-seiret».

I lys av dette må en kanskje se de alvorlige inngrep mot trosfriheten som synes å foregå i den tyske østsone. Etter avismeldinger som ikke er dementert, er fra september 1946 all kristendomsundervisning forbudt i skolene, og prestenes prekener blir sensurert.

Stalin uttalte etter krigen ifølge domprosten av Canter-bury som var på besøk: «Religionen kan ikke stanses. Sam-vittigheten kan ikke bringes til taushet. Religionen er en samvittighetssak, og samvittigheten er fri. Religionen er fri.»

Denne uttalelsen synes foreløpig å gjelde bare den orto-dokse russers samvittighet og tro.

Tross alt kan en muligens tale om en viss tendens til å utvide somme av borgernes frihetsområder i Russland. En

trenger å minnes at under tsarismen fantes det heller ingen borgerlige retter. Russland har hele tiden stått utenfor den århundrelange kampen i Vest-Europa for menneskerett og menneskeverd.

En får iallfall håpe at stormakten i øst etter hvert nærmer seg de demokratiske frihetsidealer som vi mener er grunnlaget for et menneskeverdig liv.

B. ITALIA OG FASCISMEN

Stormen på menneskerettene kom ikke bare fra øst, men også fra sør. Da de 200 000 svartskjorter med opprakt hånd rykket inn i Roma i oktober 1922, forsvant også rettsstaten i det landet som engang hadde frambrakt romerretten.

Bevegelsen er ett med ham som skapte den, og den er like eiendommelig som han var.

Tidligere lærer, redaktør og korporal Benito Mussolini, mannen med de dype rynker mellom brynene, den sammenpressete munnen og de gnistrende øynene, virket selsom på det øvrige Europa. Da han som statssjef gjorde sitt første offisielle besøk i utlandet og lord Asquith spurte Bonar Law hva han syntes om ham, svarte statsministeren: «Han er gal!»

Fra en side sett er fascistrørsla et vitnesbyrd om tidens skepsis — dens mangel på tro på idealer. Tidens vantro har nådd klimaks i denne rørsla. Den benekter nemlig at det overhodet finnes sannheter, iallfall på det politiske livs område. Verdinihilismen er blitt fullkommen. Alle objektive verdier er løgn, og alle ideologier er illusjon. «Fascismen,» sier Mussolini, «har ikke noe arsenal av spekulative doktriner, for hvert system er en villfarelse og hver teori et fengsel.»

Slik Machiavelli lærte, er det imidlertid viktig at folket

tror at de styrende har idealer. Den sosiologiske tenkeren Pareto som er fascismens autoritet, lærer at de som styrer, må late som de tror på religiøse og moralske idealer. Det er også bra om de styrende kan få en del troskyldige tenkere til, i god tro, å skaffe folket en del idealer. Slike idealer eller illusjoner gjør at folket lettere kommer til ro: «I folkets liv er intet så reelt og praktisk som idealer.»

Fordi det ikke gis noe standpunkt som er sannere enn andre, kan en skifte standpunkt etter som det høver. Dette er fascismen selv et godt eksempel på. Den begynte som en rørsle i nær tilknytning til sosialdemokratiet, men slo det siden ned. Il Duce startet med å hevde at rørsla var imot all imperialism, men sa siden: «Staten fører menneskene fra primitivt stammeliv til det høyeste uttrykk for menneskelig makt, nemlig imperiet.» Han erklarte videre at «fascismen ikke er noen eksportvare», men skrev siden: «Hvis det er så at hver tid har sin karakteristiske idé, er det tusen ting som peker på fascismen som vår tids typiske lære.» Rørsla begynte med å erklære krig mot kristendommens «slave-moral», men sluttet siden et vidtgående konkordat med paven. Selv når det gjelder staten, gjør rørsla helt om. Det ligger bare noen måneder mellom to uttalelser av Mussolini som går stikk imot hverandre. I 1920 skrev han: «Ned med staten i alle dens former, staten av i går, av i dag og av i morgen.» En stund senere het det: «Ingenting utenfor staten, intet mot staten, alt for staten.»

Slike motsigelser i standpunkt var for fascismen ikke tegn på svakhet, men tvert om på styrke. Det gjaldt nemlig ikke å være bundet til noen som helst systemer, men å være villig til handling, og de tanker som passet best til handlingen, var derfor i øyeblikket de beste. Fascismen «er ikke en filosofi som tenker, men som handler. Fascismen forakter den rent intellektuelle kultur og lengter etter en kultur der ånden er væpnet og sterk for stadig nye kamper og seire. Dette er vårt barbari» (Gentile).

Da rørsla hadde fått makten, gikk det likevel ikke an å være helt uten politiske grunnsetninger. Den begynte derfor å utforme en ideologi. Il Duce har selv gitt grunndragene i denne læren i det 14. bind av Enciclopedia Italiana, et bind som forresten også vrirler av motsigelser.

Fascismen grunnla sin makt gjennom terror. 1917—23 ble over 11 000 mennesker myrdet i Italia. Det spurtes ikke etter samvittighetsfrihet og ytringsfrihet. At en mann ble sett på trikken i ferd med å lese Mussolinis egen gamle arbeideravis «Avanti», var nok til å slå ham ned. 5 år etter at Mussolini hadde sluttet som redaktør i dette bladet, ble avisens kontor stormet og ødelagt av hans tilhengere.

En slik rørsle hadde ikke plass for personlig frihet. Il Duce talte med forakt om friheten og sa med sin noe egenartete uttrykksmåte at fascismen alt «har trampet på frihetsgudinnens råtnende kropp og er helt og holdent villig til å gjøre det en gang til om det trengs». Et annet sted sier han: «Det prinsipp at samfunnet bare eksisterer for å skape velvære og personlig frihet for alle de individer det består av, synes ikke å stemme med naturens planer, for den later bare til å interessere seg for rasen som den ofrer individet for.»

Det er ikke bare terroren som forklarer denne forakten for personlig frihet, men også to andre tanker som vi siden finner igjen i nazismen og som uvegerlig fører til menneskeforakt: Den ene er tanken om staten som en levende organisme, den andre er overmennesketanken.

Staten består ikke bare av en samling individer. Den er en mystisk enhet med vilje og «sjel». Den er en overperson som den enkelte helt må bøye seg for. Den har sine egne mål som den forfølger. Disse målene står langt høyere enn det enkelte menneskes mål. Derfor går alltid statens mål foran borgerens. — Og hva er så statens mål? Il Duce svarer: «Den fascistiske stat er en legemliggjort vilje til makt og regjering.»

Individene blir en «uendelig ubetydelig og tilfeldig del av

samfunnsorganismen ... Samfunnet er målet, individene er midlet, og hele samfunnets liv består i å anvende individene for å nå samfunnets mål» (Rocco). Stort klarere kan det ikke sies.

Nå kan nok også fasciststaten fremme borgernes vel på forskjellig vis, slik som den faktisk også gjorde, men dette gjør staten for sin egen skyld mer enn for borgernes skyld.

Etter hvert som rørsla overtok ansvaret, talte den ikke lenger så åpenbart foraktelig om friheten. Det kunne jo i det lange løp være farlig. Isteden begynte de fascistiske teoretikere, omtrent som slaveeierne i Sørstatene, å tale om at fascismen hadde virkeliggjort den «sanne frihet» også for individene. Statens store, samlende vilje finnes nemlig også på dypet av individenes sjel. Når staten får satt sin vilje igjennom, oppdager individet at det innerst inne vil det samme. Dermed opplever det sin «sanne» frihet i statsviljen. Derfor «faller den høyeste grad av frihet sammen med den høyeste grad av tvang» fra statens side (Gentile). Mussolini sier selv i *Enciclopedia Italiana*: «Den enkelte blir berøvet all unyttig og muligens skadelig frihet, men beholder det som er vesentlig. Avgjørelsen i dette spørsmål kan ikke ligge hos individet, men bare hos staten.» Staten tilmåler altså den enkelte det mål av frihet som passer staten best til enhver tid. Mennesket i en slik stat er ikke lenger borger. Det er blitt undersøtt.

Også Nietzsches overmennesketanke fører til frihetsforakt. Massen har ikke rett til noen frihet. Denne tanken har fascismen overtatt. Det er de sterke, overmenneskene, eliten som skal lede folket, ikke fordi denne eliten velges av folket, men fordi den har den indre rett til å styre. Men slike tanker, og vanvyrtnad for det almenmenneskelige, hører alltid sammen.

Da Mussolini skapte det fascistiske parti, hadde det på sitt program en «utvidelse av de borgerlige rettigheter». Som vi skjønner, kom fasciststaten til å virkeliggjøre det mot-

satte. Det ble lydigheten, disiplinen, den absolutte underordning under statsviljen som ble borgerens lodd. Den fascistiske katekismus som ble lært utenat av alle italienske barn, slutter med en ed om «uten diskusjon å lyde Il Duces befalinger». Her har staten tydelig satt seg i Guds sted. Hele rørsla er et angrep på åndsfriheten og menneskerettene som bare er blitt overgått av tvillingbroren nord for Alpengene.

Il Duce var begeistret for krig. Han sa selv at en idé som bygger på det skadelige fredspostulat, er fiendtlig mot fascismen og ropte på «flere og større kriger». I så måte gikk hans ønsker i oppfyllelse. Etter hans egne små paradekriger mot det forsvarsløse Etiopia og Albania, feide den annen verdenskrig både ham og der Führer vekk. Den råskapen han selv hadde vært med på å skape i folket da fascistrørsla vokste fram, slo nå tilbake mot ham selv. Da han var blitt hengt av sine egne landsmenn etter at de hadde grepet ham under forsøk på å flykte til Sveits, oppførte en rå folkemasse rene orgier rundt hans lik. Slik gikk det med Il Duce, mannen som engang hadde vært tilbedt og forgudet av sitt folk som få andre.

C. TYSKLAND OG NAZISMEN

Mussolini skrev engang: «Når det 19. århundre var et individualismens århundre, kan en vente at vårt århundre vil bli et kollektivismens og derfor et statens århundre.»

Det så unektelig en stund ut som han skulle få rett. År 1940 var et mørkt år for alle som elsket frihet og menneskerett. Alt som var hellig for menneskene, syntes å bli trampet ned. Hakekorsmerket fløy til topps i land etter land. Østerrike, Tsjekkoslovakia og Polen var alt trampet ned, og turen gikk videre til Danmark og Norge, Holland og Belgia. Ved høysommertid da naturen sto i blomst, falt Frankrike,

det landet hvor menneskerettene først var blitt proklamert i Europa.

Og som toppen på det hele syntes alle de statssystemene som bekjempet den frie personlighet, å inngå en mektig og uovervinnelig allianse. Fascismen og nazismen som hadde kjempet slik mot kommunismen, inngikk plutselig allianse med den.

Mens Sovjets holdning til menneskerettene sto i samsvar med landets tidligere historie, betegner nazismen et skarpt brudd med utviklingen i Tyskland etter 1918.

Landet hadde i 1919 i Weimar-forfatningen fått en av de frieste og beste forfatningene i Europa. Når en tenker på den senere utviklingen, er det tragisk å lese hva en av skaperne av denne forfatningen skriver om den: Den vil vise verden «at det tyske folk, også i sin forfatning, vil bekjenne seg til sin sanne karakter og til sitt eget innerste vesen ... Den vil beskytte de religiøse følelser hos det store flertall av folket. Folket vil, også i sin forfatning, klart gi uttrykk for at nestekjærlighet og sosialt sinnelag er verdifullere for det enn herremoral og overmenneskevesen ... Lov og rett og en uavhengig rettspleie er rikets pillarer og ikke det geniale forbrytervesen eller rovdrymmoralen hos «det blonde dyr» (Düringer).

Denne forfatningen inneholder utførlige bestemmelser om «tyskernes grunnretter og grunnplikter». Formuleringen av menneskerettstankene i denne forfatningen er bedre og mer omfattende enn i noen annen forfatning.

I et avsnitt art. 109—118 behandler forfatningen den enkelte borgers forhold til staten. Alle tyskere er like for loven. Menn og kvinner har de samme statsborgerlige retter. Alle standsretter blir opphevet. Enhver har frihet for sin person. Denne frihet kan bare bli innskrenket ved den offentlige makt og da på grunn av lov. Ingen kan bli straffet vilkårlig, men bare ved lov som gjaldt da den straffbare handling ble begått. Boligen er ukrenkelig. Det er

ytrings- og pressefrihet. Brev-, telegraf- og telefonsensur må ikke finne sted — alt dog innen rammen av den alminnelige lovgivning. Borgerne har rett til å utvandre.

I neste avsnitt, 119—134, blir familie og ekteskap stilt under beskyttelse av forfatningen. Foreldrene har rett og plikt til å oppdra sine barn. Det hersker forenings- og forsamlingsfrihet, valg- og petisjonsfrihet.

I avsnitt 135—141 tilsikres full samvittighets- og religionsfrihet. Hver tysker har rett til å bekjenne og virke for sin tro og følge sin samvittighet, alt innen rammen av offentlig ro og sikkerhet. Prinsipielt står staten nøytralt overfor kirken idet det ikke er noen statskirke, men kirkesamfunnene blir anerkjent som rettssubjekter og blir sikret sin eiendom og sin formue.

4. avsnitt art. 142—150 gir kunst og vitenskap frie kår og bestemmer skoleplikt. Skolen har å ta hensyn til foreldrenes vilje når det gjelder det religiøse og konfesjonelle.

5. avsnitt 151—165 handler om borgerne og næringslovgivningen. Den individuelle næringsfrihet blir holdt oppe, men med sterke innskrenkninger av hensyn til hele folket. Næringslivet må ordnes etter rettferdsprinsippet. Målet må være å skape en menneskeverdig tilværelse for alle. Innenfor slike grenser skal den enkeltes næringsfrihet sikres. Art. 154 har form av en sosial-etisk forkynnelse: «Eiendom forplikter. Bruken av den skal samtidig være en tjeneste for det felles beste.»

Når en tenker på at Weimarforfatningens fedre ville gi uttrykk for tysk ånd og vesen i disse bestemmelsene og når en så tenker på at det stikk motsatte ble hevdet å være uttrykk for tysk ånd og vesen 15 år etter, da må en undres over at et folk kunne greie en slik total mentalitetsforskyvning på så kort tid.

Det er ikke nok at disse artiklene blir omstyrtet, men de blir snudd på hodet og forvandlet til sin motsetning. Og

dette skjer uten at den gamle forfatningen blir opphevet. Det uhyrlige er nemlig at Weimarforfatningen formelt sto ved lag også under Det tredje rike og aldri ble erstattet av noen ny.

Før vi påviser nazismens brudd med alle de menneskelige og borgerlige friheter som Weimarforfatningen inneholdt, vil vi med noen streker tegne Tysklands politiske historie mellom 1919 og 1933.

En skulle tro at kampen kom til å stå mellom demokratene og det gamle keiserlige regime da den nye forfatningen skulle settes ut i livet, men det gikk ikke slik. Det viste seg nemlig snart at sosialdemokratiet ble kløvet i to, én demokratisk fløy og én radikal kommunistisk. Da de radikale grep til våpen, ble de slått ned under en kort, men blodig borgerkrig. I denne kampen fikk de moderate sosialdemokrater hjelp fra de borgerlige, særlig da av tidligere offiserer, og det nydannede riksvern fikk et borgerlig og konservativt preg. Ved første valg sluttet sosialdemokratene, demokratene og sentrum seg sammen i den såkalte Weimar-koalisjon og fikk et overveldende flertall. Demokratiet syntes sikret.

Imidlertid kom ikke folket til ro. Da de radikale var slått ned, prøvde de konservative seg. De tok Berlin ved et kup, men også dette Kapp-kupet ble mislykket og førte bare til streiker og uro. Alt 1920 begynte begge ytterfløyene å gå fram. Begge ville avskaffe demokratiet. Dermed kom det i fare. Grunnlaget for republikken begynte å svikte.

Nå begynte regjeringene å skifte hurtig. Ikke noe parti hadde flertall. Det måtte dannes stadig nye koalisjoner som stadig sprakk. Dette er ellers trekk vi kjenner igjen fra mange land mellom de to kriger, men i Tyskland var det særlig ille. Dels kom det av at tyskerne manglet parlamentarisk og demokratisk erfaring, dels av tyskernes trang til teoretisering, men mest av indre uro, økonomisk nødstand og dyptgripende utenrikspolitiske hendinger. At regjeringene var sammensatt av indre stridende grupper, gjorde

at de ble svake og uten autoritet og hadde lett for å gå. Gjennomsnittsalderen ble om lag 8 måneder.

Av utenrikshendingene ble Ruhrokkupasjonen særlig skjebnesvanger. Da Tyskland og Frankrike nemlig ikke kunne bli enige om krigserstatningene, rykket franske og belgiske tropper i 1923 inn i Ruhr og okkuperte hele industriområdet for å tvinge Tyskland til å gi etter. Alle partier sto for en gangs skyld sammen i protest mot dette. Regjeringen besluttet at tyskerne i Ruhr skulle gjøre passiv motstand ved streik. Situasjonen ble imidlertid langvarig. Det ble rent ruinerende å utbetale underhold til de streikende, og det hele endte med at den passive motstanden brøt sammen. Inflasjonen, som før hadde vært voldsom, ble nå katastrofal. En fyrstikkeske kostet millioner av Mark.

Spenningen innad vokste i denne tida. Ytterpartiene ble stadig mer ytterliggående og erobret makten i somme av del-statene. Noen steder vant kommunistene makten, andre steder de ultra-konservative. Hele rikets eksistens var i fare.

I dette røret dukket for første gang «Det nasjonalsosialistiske tyske arbeiderparti», N.S.D.A.P. (nedenfor forkortet til N.S.), fram på arenaen. 8. november 1923 tvang Hitler v. Kahr som var regjeringssjef i en konservativ regjering i Bayern, til å proklamere et nasjonalt diktatur, men da v. Kahr fikk områ seg, ble Hitler og hans folk arrestert. Nøden drev imidlertid alle moderate partier sammen til vern om forfatningen under Stresemanns ledelse. Under ytterpartienes larmende protest ble Dawesplanen akseptert. Den ordnet erstatningene, men Tyskland måtte gå med på at de allierte kontrollerte rikets jernbaner og finanser. Dette vakte særlig de konservatives raseri, og ved valgene 1924 gikk ytterpartiene enda mer fram, således fikk N.S. 30 mandater.

Stresemanns forhandlingslinje førte de følgende årene til flere utenrikspolitiske seire. En fikk Locarnopakten i 1925 som ordnet de svevende spørsmål mellom maktene. I 1926

gikk Tyskland inn i Folkeforbundet. De allierte lovet på sin side å rømme visse besatte strøk før tida, og en fikk Young-planen som nedsatte Tysklands erstatninger. Samtidig hadde også landet et økonomisk oppsving som virket stabiliserende. Det så ut som republikken skulle ri stormen av. Valget 1928 viste på ny en forskyvning til venstre. Til høyre gikk N.S. de følgende årene sterkt fram under kampropet: «Vekk med Versaillestraktaten, vekk med skadeserstatningene, vekk med jødene og vekk med marxistene.»

At N.S. fikk slik vind i seilene, hang også sammen med at Tyskland ble rammet av den internasjonale krise som atter framkalte nød og stor arbeidsløyse. Tallet av arbeidsløse steg på noen få år fra 1 til 6 millioner. Slike tider var som skapt for ytterpartiene. Kommunistene og N.S. gikk voldsomt fram. N.S. som lenge hadde hatt militære formasjoner, opptrådte nå med rene arméer av S.A. og S.S., og sammenstøt med kommunistene hørte til dagens orden. Ved valget 1930 fikk partiet 107 mandater, ved valget i 1932 fikk det 230 mandater av Riksdagens 608 — altså en stigning på 2 år på over 100 %. Dette siste valget viste at republikken var kommet i livsfare, for de partiene som ville omstyrte den, var nå i flertall. Rikskansler Brüning hadde i 1932 planer om å forby S.A. og S.S., men fikk plutselig avskjed av Hindenburg som nettopp var valgt til rikspresident for annen gang. v. Papen ble nå statsminister, men hans regjering fikk mistillitsvotum, og det ble på ny utskrevet valg — det siste frie valg i Tyskland — dersom en da skal kalle et valg hvor begge ytterpartiene sto væpnet mot hverandre, for et fritt valg.

På dette tidspunkt var N.S. i virkeligheten på retur. Tidene var blitt bedre — noe Hitler senere tok til inntekt for seg. Ved dette siste valget gikk N.S. tilbake med 34 mandater, og partiorganisasjonen viste tegn til å klikke. Hitler ble først tilbudt rikskanslerstillingen hvis han kunne skaffe parlamentarisk flertall, men det gikk ikke. Enden på det

hele ble at Hitler den 30. januar 1933 ble sjef i en konservativ regjering hvor det bare satt 2 nasjonalsosialister utenom ham selv. De konservative tenkte nok å utnytte Hitler, men det gikk annerledes. Da det var opplagt at Riksdagen av 1932 ikke ville gi denne regjeringen støtte, ble det uten videre utskrevet nye valg. Under valget drev N.S. en voldsom terror mot annerledes tenkende, beslagla aviser, forbød kritikk av regjeringen og forbød alle kommunistiske valg-møter. Som et veldig skremselsnummer tente de den 27. februar 1933 ild på Riksdagsbygningen og forklarte at det var kommunistene som hadde gjort det som et signal til opprør. Hitler fikk rett når han sa: «Denne brannen er begynnelsen.» Mange kastet seg av skrekk for kommunistene i armene på N.S. som tross all terror ikke fikk mer enn 288 mandater. Særlig Tysklands kvinner stemte denne gang i panikk på N.S. Kjempebålet fra Riksdagen ble det tyske demokratis bålferd.

I Riksdagen fikk regjeringen diktatorisk fullmakt for 4 år etter at kommunistene på forhånd var utelukket. På kort tid trampet nå diktaturets jernhæl all opposisjon ned. Alle partier utenom N.S. ble forbudt. Hundretusener ble kjørt inn i konsentrasjonsleirer som vokste fram som paddehatter.

Etter at all opposisjon var kvalt utad, foretok Hitler 30. juni 1934 plutselig også en utrenskning blant venstrefløyen i sitt eget parti. En rekke ledere ble uten videre skutt — hvor mange har aldri kunnet oppklares. Dermed var all opposisjon slått ned eller brakt til taushet. De eneste som mukket, var de kristne kirker.

Den 5. september 1934 erklærte der Führer at revolusjonen var avsluttet, og på partidagen litt senere sa han at i de neste tusen år ville det ikke inntreffe noen ny revolusjon i Tyskland.

For å vise verden at hele nasjonen sto bak det nye regime, ble det høsten 1934 holdt nytt valg på riksdag. Det var

bare én liste, og det ble, antagelig med hensikt, satt i gang en hviskekampanje om at stemmesedlene ville bli kontrollert og at de som stemte imot eller unnlot å stemme, ville bli straffet. Selvsagt var det lett å skaffe en total seier under slike vilkår. Hvor pålitelig valget var som kontroll av folkemeningen i Tyskland, ser en best av konsentrasjonsleirene. Også der stemte 90—95 % nasjonalsosialistisk! Det er i det hele en propagandaløgn at hele folket sto bak Hitler. For å få et riktig bilde av det tyske folks stilling til Hitler, må vi huske at ved valget til rikspresident da N.S. sto på høyden av sin innflytelse, fikk Hitler 37 % av stemmene. Ved det siste frie valget fikk N.S., tross sine veldige væpnede styrker, 196 mandater eller vel 32 % av mandatene. Over 2/3 av folket var således mot systemet som altså må stemples som et mindretallsdiktatur.

Linjene i tysk innenrikspolitikk hadde ellers lenge pekt mot diktatur i en eller annen form. Riksforfatningen hadde i art. 48 bestemt at rikspresidenten i ekstraordinære og alvorlige situasjoner kunne utferdige forordninger som satte forfatningens bestemmelser ut av kraft. Dette ble alt gjort av regjeringen Brüning i 1930. Da ingen regjering siden maktet å skaffe seg parlamentarisk flertall, ble landet faktisk regjert i henhold til § 48. Det er helt treffende når vi i en samtidig tegning, benevnt «det døde parlament», ser den tomme riksdagssalen med en kjempestor § 48 liggende ut over benkene.

Hitler hadde altså bare her å følge eksemplet. Ved hjelp av den fatale § 48 omstyrtet han ved sin lovgivning hele Weimarforfatningen, men uten å oppheve den.

Forfatningens fedre hadde villet beskytte den religiøse følelse hos folket. Hitler ville tvinge religionen inn under en absolutt stat og krenket dermed de religiøse følelser. Weimarforfatningen ville sette nestekjærlighet og sosialt sinnelag over herremoral og overmenneskevesen. Hitler lot de to siste ting bli kjennetegnet for hele det tyske folk.

Kjærlighet og sosialt sinnelag skulle bare gjelde godkjente landsmenn, mens de andre skulle undertvinges eller utryddes. Forfatningen gjorde lov og rett og uavhengige domstoler til grunnpillarer i riket mot all rovdrymmoral. Hitler avskaffet de uavhengige domstoler og legaliserte rovdrymmoralen ved å gjøre makt og rett til synonyme begreper.

Det har nok ofte hendt i historien at sannhet, rett og kjærlighet er trampet ned. Men det har sjelden hendt at usannhet, urett og ukjærlighet i ganske stor utstrekning er blitt ophøyet til moralske prinsipper slik som tilfelle var i nazismen.

Når vi nå skal se nærmere på nazismens forhold til individ og borger, er det naturlig å ta utgangspunktet i det synsrørsla har på folket og staten. Likheten med fascismen er slående.

Romantikkens tale om «folkeånden» er her ført ut i sin ytterste konsekvens. Folket er her som hos Il Duce ikke en samling individer, men et overpersonlig vesen. «Det kan ikke ses med øynene og ikke gripes med hendene, men er dog en størrelse som eksisterer i hendingene i folkelivet» (Nicolai). Denne underlige, religiøst pregede tro på folket som en overperson, er noe av en åpenbaring for nazismen. «Den nye innsikten som har grepet samtidens Tyskland, er innsikten om vår sjelelige totalitet. Målet for denne innsikten er den nasjonalt pregede rasesjels velde» (Dietrich). Folket er et sluttet hele omtrent som bisvermen eller koralrevet. Individet blir følgelig noe tilfeldig og ubetydelig. Det blir bare en «logisk hjelpekonstruksjon» (Stapel). Dietrich siterer med tilslutning en tysk tenker som sier at «individet alene har ingen plikt eller rett til å eksistere, da all plikt og rett må utledes av fellesskapet».

Når staten er et slikt overpersonlig vesen som individet må bøye seg for, betyr det at statens krav er blitt totalt. «Det finnes i prinsippet ikke noen foreteelse i det private eller offentlige liv som ikke angår staten» (Nicolai). Ja,

ifølge denne statsrettslærde er den første konsekvensen av totalitetsprinsippet at menneske- og borgerrettene blir opphevet. Individet har like liten rett overfor statsmakten som i et østerlandsk despoti.

Det finnes faktisk bare en fri personlighet, og det er der Führer. Borgerne har så å si overført alle sine rettigheter på ham. «Vår grunnleggende sats er: Folkeviljen over individet. Men dette gjelder ikke der Führer. Han alene har rett til personlighet og individualitet» (Dietrich). Føreren legemliggjør selve den innerste viljen i folket, den viljen som har avleiret seg i hele folkets historie og som derfor er den «sanne» viljen. Når det hender at Føreren må handle mot folkets vilje i øyeblikket, er det bare fordi han, ikke folket, forstår hva den «sanne» folkeviljen er.

Det er staten og Føreren som overhodet gir individenes liv noen mening. Den bayerske undervisningsminister sa engang i en tale noe som for andre enn tyskere hørt ut som en vits: «Vi er alle nuller. Hvor mange nuller en setter ved siden av hverandre, blir resultatet null. Men sett der Führer til venstre, så får vi en sum.»

Hitler taler i «Min kamp», nazistenes bibel, som ble gitt til hvert brudepar, så vidt en kan se bare tre ganger om menneskeretter. Alle tre ganger oppfatter han ordet som retter for staten, ikke for borgeren, altså i stikk motsatt betydning av det ordet selv sier at det betyr. «Ligger et folk under i kampen for menneskerettene,» heter det, «da er det nå engang blitt veid på skjebnens vektskål og funnet for lett for den lykken å få leve på jorden. Den som ikke vil eller kan kjempe for å leve, er av det evige forsyn dømt til undergang. Verden er ikke til for feige nasjoner.» Her er det opplagt at Hitler bruker ordet «menneskerett» om statens vilje til å hevde sine retter med makt. Han snur altså begrepet så fullstendig på hodet som overhodet mulig. — Et annet sted sier han at det «bare finnes en menneskerett som samtidig er en hellig plikt: Det er å holde rasen ren». En «menneskerett»

kaller han altså folkets vilje til å holde sin rase, som underforstått er bedre enn alle andre raser, så ren som mulig. Dette er en anvendelse av menneskerettstanken som nettopp strir avgjort mot denne tanken som jo bygger på alles likhet uansett kjønn eller rase. — Et tredje sted taler han om at det eneste utenrikspolitiske målet som Tyskland er villig til å ofre tysk blod for, er å vinne ny jord for tyskerne. I denne sammenhengen vender han seg skarpt mot «de skrivekarene i vårt land som later som om de i en slik landvinning ser en krenkelse av hellige menneskeretter og arbeider mot den med skriveriene sine».

Som en ser er også begrepene menneskerett og menneskeverd snudd på hodet og fratatt enhver mening. Slik gikk det jo med så mange av ånds- og kulturverdiene. Hitler taler i det hele ikke om menneskers rett og vilje, men om statens rett og vilje.

Hva er så statens eller folkets innerste vilje? Her møter vi noe av det sentrale i hele nazismens ideologi: Folkets vilje er å holde rasen ren. Dette gjelder særlig den «ariske rase» (som slett ikke er noen rase, men en språkgruppe). Denne rasen har nemlig frambrakt all kultur på jorden og er bestemt til å være herskerrasen. «Her på vår jord ville det ikke finnes menneskelig kultur og sivilisasjon uten ariere. Dersom de dør ut eller går under, kommer det til å senke seg en tid uten kultur som et svart slør over jordkloden («Min kamp».)» For rasen er intet offer for stort. Det ariske menneske kjenner bare én synd, den består i ikke å holde rasen ren.» Rosenberg foreslår bent fram at raserene menn med føreregenskaper bør leve i polygami. Og Hitler sier: «Retten til personlig frihet trer tilbake for plikten til å verne om rasen.»

Denne raseteorien danner midtpunktet i den nazistiske livs- og verdensanskuelsen. Det er ikke minst raselæren som gjør at tanken på at alle mennesker har de samme ukrenkelige retter, er bent fram mothydelig for nazistene.

Menneskene har nemlig etter deres syn ikke samme rettigheter. «En lavere rase behøver mindre livsrom, mindre kår, mindre føde og mindre kultur enn en høyere rase. Tyskerne kan ikke leve under samme vilkår som polakkene ... Vi trenger mer brød, mer klær, større livsrom, mer kultur og større skjønnhet. Vår rase har valget mellom å skaffe seg dette eller å gå under» (dr. Ley). Tanken om en rekke av retter som skulle være like for alle, hører med til den «internasjonalismen» som nazistene lidenskapelig bekjemper. Dette vil vi konstatere når vi nå går over til å se på de enkelte frihetsområdene som nazistene krenket.

Det er naturlig å stanse først med tros- og samvittighetsfriheten. Vi har sett ned gjennom historien at den alltid har stått i selve brennpunktet. Det tredje riket danner i så måte ingen unntakelse.

Medvirkende til nazismens seier var det at partiet helt fra starten rent kameleonaktig og uten skrupler tok farge etter dem de skulle vinne. Talte de til arbeiderne, sa de at de var sosialister, talte de til industriens folk, sa de at de ville opprettholde privatkapitalen, talte de til bøndene, var det bare bonden som var ryggraden i Tyskland, og talte de til utlandet, forsikret de hver gang de tenkte på noe ondt, at de bare hadde vennskapelige hensikter.

Vi kan derfor ikke undres over at også når det gjaldt kristendommen, opptrådte rørsle som selve troens forsvarer. I programmet sto det jo at den ville ha «positiv kristendom», cfr. vårt hjemlige: «kristendommens grunnverdier vernes». Like etter maktovertagelsen sa også Hitler i sin riksdagstale at «regjeringen anser kristendommens krefter for å være uunnværlige for moralsk gjenoppliving av det tyske folk». Selv nevnte han også i sine taler alltid «Forsynet» og «Den allmektige» i forbindelse med seg selv, så en fikk inntrykk av at her talte en kristen mann. Han skriver også i «Min kamp» noen fornuftige ord, og her var han sannspådd: «Prøv å ta fra menneskene i vår tid de religiøse, trossmessige grunn-

setninger som de er oppdratt i og som praktisk sett er viktige for sedelighet og moral, skjær vekk den religiøse oppseding uten å sette noe likeverdig isteden, og det vil vise seg at selve grunnlaget for menneskelig eksistens kommer i ulage.»

Når en tenker på alt dette og videre tenker på at kirkens stilling i Tyskland ikke var særlig bra under Weimarrepublikken heller, kan en ikke undres at de kristne i Tyskland i første omgang så på nazismen med en viss forventning. Den kraftige kamp mot umoral og pornografi gjorde også sitt.

Den katolske kirke var den første som gjennomskuet N.S. Den har stor erfaring og har ikke lett for å bli lurt. Alt 1931 ble det uttalt fra autoritativt katolsk hold at «det nazismen kaller kristendom, er ikke Kristi lære». Det ble derfor forbudt for katolikker å gå inn i partiet. Ingen har klarere og mer rammende karakterisert nazismen i forhold til kristendommen enn pave Pius XI som uttalte om hakekorset at det er «et mot Kristi kors fiendtlig kors» (*una croce nemica della croce di Cristo*). Da Hitler gjorde sin triumfreise til Roma i 1938, dro paven ut av byen og stengte Vatikanet.

Akkurat som marxismen var N.S. ikke bare en politisk rørsle. Den var en livsanskuelse og et religionssurrogat. Staten trer i Guds sted. Den tåler ingen autoritet ved siden av seg og enda mindre noen over seg på noe område. Enhver slik autoritet må tilintetgjøres. Den vil ikke ha bare det som er keiserens, men også det som er Guds. Så snart kristne mennesker ville hevde Guds autoritet som det høyeste, var konflikten der. Det er ikke her stedet å skildre den tyske kirkekamp. Her skal en bare peke på noen hovedtrekk.

Hitler hadde regnet med at han ville få et lett spill med kirken. Når bare prestene fikk sin lønn og sine ordrer, ville de adlyde. Ja, kirken kunne bli en verdifull hjelp i første omgang.

Det kom til å gå annerledes. Gang på gang måtte kirken heve røsten til protest så sant den ville være en kristen

kirke. I denne protesten deltok alle kirkesamfunn. Det gjaldt f. eks. forgudelsen av Hitler. Når «de tyske kristne» i Det tredje rikets fødselsår utstedte en proklamasjon om at «vi ser ikke Guds åpenbaring avsluttet i gamle tider, men vi ser Gud levende midt iblant oss i vår fører Adolf Hitler», så kunne ikke kirken tie og dermed samtykke. Når folk, særlig de første årene, satte i sine dødsannonser: «Døde i troen på Adolf Hitler,» kunne ikke kirken tie. Når Rosenberg hevdet at «den guddom tyskerne søker, ligger dypt skjult i deres blod og deres skjebne» og når andre ville gjøre Gud til en slags tysk, germansk stammegud, cfr. «Gott mit uns», måtte kirken si fra. Når Jesus ble gjort til arier og Det gamle testamente ble forkastet som en jødisk bok, måtte kirken hevde sin bekjennelse. Når nazistene og de såkalte tyske kristne påsto at det ariske menneske måtte stå stolt og oppreist og at ydmykhet og syndserkjennelse passet for lavere raser, men ikke for germanere, måtte kirken forkynne synd og nåde mot dette hedenske hovmot. Når raselæren slo avgrunner mellom nasjoner og mennesker som alle er skapt i Guds bilde, måtte kirken tale mot raselæren, og når endelig partiet tok æren, eiendommen og til slutt livet fra jødene, kunne ikke kirken stå og se på dette og tie.

Selv om kirken måtte høre at det var forbudt for den å blande seg inn i politikk, måtte den gang på gang minne om at et menneske må lyde Gud mer enn mennesker, også når disse menneskene er makthavere i en totalitær stat.

Staten var ikke sen om å oppdage alt dette, og den tok tidlig sine forholdsregler. De fritalende prester forsvant etter hvert i konsentrasjonsleirene. Mange kom aldri ut igjen. Berlinerpresten Martin Niemöller ble legemliggjørelsen av kirkens motstand, og behandlingen av ham ble beviset på at den tyske rettsstat var avgått ved døden. Han ble nemlig ført direkte fra rettssalen til konsentrasjonsleiren, og det etter at retten hadde frifunnet ham.

Påskuddet fra statens side til å gripe inn var gjerne at

kirken blandet seg i politikken. Både protestanter og katolikker hevdet til gjengjeld at de bare forkynte Guds fulle råd. Paven skrev således i 1937: «Vi vil gjenta og overfor hele verden løfte en protest. Nei! Vi driver ikke politikk. Det vi ene og alene vil, er at selv i det borgerlige liv og i samfunnet skal Guds rett, som også er sjelenes rett, aktes og holdes hellig.»

Statens endrede stilling til kirken viste seg også på en annen måte. Mens S.A. før maktovertakingen undertiden hadde marsjert til kirke i sluttet tropp, ble det nå mislikt at partimedlemmer sto i noe kirkesamfunn. Isteden kom sivilkledd gestapofolk for å kontrollere prestenes predikener. Listene over prester som var arrestert eller hadde fått taleforbud, ble stadig lengre. Alle kristne privatskoler, det var mange tusen av dem, ble lukket, og enhver befatning med skolen fra kirkens side ble forbudt. Under krigen ble endog andakt ved skoledagens åpning forbudt i alle Tysklands skoler. Alle kristelige ungdomsforeninger ble oppløst og tvunget inn i Hitlerjugend hvor all kristen påvirkning var helt fjernet og hvor de unge, omhyggelig og raffinert, ble skolert til troende nazister. Bibeltimer var det eneste av kristelig art en kunne samle ungdom om, og heller ikke da kunne det være mer enn et bestemt antall til stede.

Et ledd i kampen var det å tie kirken i hjel. Kirkekampen måtte ikke omtales. Kirken skulle umerkelig avgå ved døden. Så totalt som denne staten behersket menneskene, ville det, menneskelig talt, sett ille ut for de kristne kirkesamfunn i Tyskland om systemet skulle ha vart i noen generasjoner.

Men tross all forfølgelse ble kirken aldri helt brakt til taushet. Selv under krigen, da det rådet en viss borgfred, var det tider da kirken talte. Den gamle evangeliske biskop Wurm talte således åpent ut om statens overgrep mot kirken og mot den kristne skole. Berømt ble erkebiskop

v. Gahlens prekenes i Münster. De fant, midt under krigen, vei til de okkuperte land i form av illegale skriv. Han angrep her nazistaten for overgrep mot kirken og mot klostrene, belyst ved eksempler, la fram beviser for at sinnssyke ble myrdet fordi de ikke kunne gjøre noen nytte, og påtalte hele nazismens lovløshet og rettløshet. I en av prekenene kommer han nettopp inn på nazismens forbrytelser mot menneskerettene: «Retten til livet, til ukrenkelighet, til frihet, er en uunnværlig bestanddel av hver sedelig samfunnsorden. Det tilkommer nok staten ved straff å begrense denne retten for sine borgere; men denne kompetanse har staten bare overfor lovbrøyttere; og deres skyld skal påvises ved en upartisk, rettslig framgangsmåte. Den stat som overskrider denne gudvillende grensen og tillater eller foranlediger avstraffing av uskyldige, undergraver sin egen autoritet og vørnaden for sin høyhet i statsborgernes samvittighet. Rettferd er grunnvolden for styresmaktene» (*Justitia est fundamentum regnorum*).

Helt fra den tyske kirkekampens begynnelse ble den påtatt og vanskeliggjort av folk som ville prøve å bygge bru mellom helt motsatte livssyn. Vi har før streift de såkalte «tyske kristne» eller «Jesu Kristi S.A.-menn» som de undertiden kalte seg. De «marsjerte mot målet: det må bli en kirke», og mente da en kirke hvor nazisme og kristendom var smeltet sammen. De ville skape forsoning mellom ild og vann.

Omtrent samtidig med framvoksteren av nazismen, møter vi i Tyskland en hel rekke hedenske trosformer. Mest kjent er de rørsler som samler seg om professor Hauer og general Ludendorff. Ekteparet Ludendorff skapte således et trosforbund som ville innføre Odin-dyrkelsen i Tyskland på ny. Karakteristisk for tankegangen i visse tyske kretser er Ludendorffs uttalelser: «Jeg forkaster kristendommen fordi den er jødisk, fordi den er internasjonal og fordi den forkynner det feige budskapet om fred på jorden.» Kristen-

dommen er her satt i forbindelse med det nazistene hatet: Det jødiske, det almenmenneskelige og overnasjonale og pasifismen.

Verdensanskuelserførerer Rosenberg la i 30 punkter fram et program for utryddelse av kristendommen. Vi gjengir noen av punktene:

5. Rikshirdens (SS) eneste og ugjenkallelige oppgave er: å utrydde den kristne religion som ble innført i Tyskland ulykkesåret 800 og hvis lære strir både mot tyskeres følelser og natur.
13. Rikshirden fordrer at en straks opphører med all trykning og spredning av bibler i det tyske rike og dets kolonier. Alle søndagsaviser med religiøst innhold skal inn-dras.
14. Rikshirden skal påse at all innførsel til det tyske rike av bibler og andre religiøse arbeider blir umuliggjort.
18. Rikshirden kommer til å fjerne fra altrene i alle kirker bibelen, korset og andre religiøse gjenstander.
19. Isteden kommer vår helligste bok, «Mein Kampf», som bør holdes i ære av hele det tyske folk, til å bli plasert der, og til venstre for den et sverd.
30. På årsdagen for rikshirdens grunnlegging skal det kristne korset bli tatt vekk fra alle kirker, katedraler og kapeller i det tyske rike og dets kolonier og bli erstattet av symbolet for det uovervinnelige Tyskland — hakekorset.

Kristne mennesker i Tyskland kom til å leve under en stadig konflikt mellom en antikristelig statsvilje og sin egen kristne samvittighet. Svært mange, særlig av prester, søkte å unngå konflikten, slik som den kjente teologiske professor Althaus. Han påberopte seg Luther når han skjelnet så skarpt mellom det verdslige og det åndelige regimente at han mente at en innenfor det verdslige regimente også måtte lyde en antikristelig statsmakt. Det er lutherdommens gamle, servile respekt for enhver øvrighet som her går igjen.

Tyske prester som tjenstgjorde i hæren under krigen, kunne en stadig høre bruke den samme tankegangen når de skulle forsvare for seg selv og andre at de tjente en antikristelig statsmakt, og det endog i krig.

Makthaverne hadde ikke på forhånd tenkt seg muligheten av at den «ensretting av samvittigheten» som de uttrykkelig satte seg som mål, skulle bli verst å gjennomføre innen kirken, men slik ble det. Når det gjaldt de andre områder av et fritt åndsliv, falt alt til fote uten kamp.

Tanke- og ytringsfrihet utenom kirken ble fort kneblet. Hitler sier at «en verdensanskuelse som er fylt av en infernalsk intoleranse, kan bare bli knust av en ny idé som er drevet fram av en liknende ånd». Denne infernalske intoleransen fikk det tyske åndsliv smake fullt ut.

Pressen ble fullstendig ensrettet ved en lov som kom alt i 1933 (Schriftleitergesetz). Den fikk hver uke eller oftere forelagt hva som skulle omtales, hvilket utstyr det skulle ha og hva som ikke måtte omtales. Men utad måtte det se ut som om pressen skrev helt fritt. En troskyldig journalist fikk i begynnelsen av regimet livsvarig fengsel fordi han hadde vist slike retningslinjer til noen utlendinger. Slik skulle menneskene tvinges til å tenke likt.

Stapel uttaler helt klart tanketvangens program i følgende sats: «Det består ikke lenger noen fri konkurranse mellom tanker, men det finnes tanker som er gjeldende, tanker som ikke er gjeldende og tanker som utryddes.» Og hos Forsthoff heter det: «Den totale stat anerkjenner ingen individuelle frihetssfærer. Frihetsbegrepet er en liberal villfarelse. Den nasjonalsosialistiske stat har overvunnet idéen om en individuell politisk frihet.»

Det er ikke alltid det sies så åpent som hos disse statsrettslærde. Det virker jo brutalt å si at individets frihet er avskaffet. Da virker det bedre å si som i slavestatene og i Italia at nasjonalsosialismen har vist menneskene veien til den «sanne» frihet. Frihet er nemlig å bli ett med folkets

vilje. Når en går opp i denne viljen, opplever en den virkelige frihet. En slik oppfatning viser at denne rørsla også var et religionssurrogat. Med sannhet kan en nemlig bare bruke en slik forståelse av friheten overfor Gud.

Også kringkastingen ble helt ensrettet. Det ble tidlig forbudt å lytte på utlandet, og en gikk snart over til å bygge mottakere som bare kunne ta tyske stasjoner. Men både presse og kringkasting ble drepande kjedelige.

Til alle de negative forbud svarte det positive motstykket: propagandaen. Hitler henviser i «Min kamp» til jødene som mestere i denne kunsten: «At en ved å bruke propagandaen fornuftig og jevnt kan innbille folket at himmelen er helvete og omvendt, at det elendigste liv er et paradisi, det visste bare jødene som også handlet deretter.» Hitler overtraff her sine forbilder. Det har aldri i historien vært drevet en slik propaganda og med slike resultater.

Propagandaen syntes ofte for en utlending å være lavtliggende og utrolig monoton, men det var med hensikt. «All propaganda,» sier Hitler, «må være folkelig, og innholdet må ligge på et slikt nivå at det kan bli forstått av de mest innskrenkede blant det publikum den vender seg til. Jo større den menneskemengden er som den vil virke på, dess lavere må det rent åndelige trin i propagandaen være.»

Ved uavlatelig å gjenta det samme, år etter år, og ved systematisk å holde alle fremmede tanker borte, lyktes det snart denne rørsla å kvele all evne til selvstendig tenkning hos Tysklands ungdom. Den hadde mistet en av de uunnværligste menneskeretter: Muligheten for å tenke fritt.

En av de få iøynefallende forskjeller mellom nazisme og marxisme er at marxismen er intellektualistisk, mens nazismen er det motsatte. Goebbels sa like ut at «intellektet er en fare for karakterdannelsen. Vi lever ikke for å stappe hodet fullt med kunnskaper. Det har altfor liten verdi ... Å fostre menn som kan slåss, bør være målet for den høyere undervisning.» Den anti-intellektualistiske innstilling går

også klart fram av det faktum at på 5 år, fra 1933—1938, sank tallet på studenter til nesten halvparten.

Også forskningen fikk smake ensrettingen. Fri, forutsetningsløs forskning må ikke drives. En kan etter nazistisk tankegang ikke finne sannheten i dypere forstand uten å knytte forskningen til folket, rasen og Føreren. «Den rene vitenskaps periode av vitenskap for vitenskapens skyld er slutt,» sa professor Krieck. Og i boka «Nationalsozialistische Erziehung» hevder samme forfatter at «absolutt akademisk frihet er en meningsløshet.» Rent underlig til mote blir en likevel når en leser hva riksmminister Frank sa i en universitetstale: «Adolf Hitlers idéer rommer den endelige sannhet innenfor hver tenkelig vitenskapsgren.» Her blir Hitlers tanker formelig kanonisert som ufeilbarlige for alle tider, og det i alle grener av vitenskap og tenkning!

Selv ikke et fag som medisinen, som en måtte tro var politisk nøytralt, gikk klar av nazistisk kontroll. Professor Krieck, som selv var medisiner, sa i et foredrag: «Ingen læge, om han enn aldri så bra behersker den tekniske siden av sin vitenskap, kan bli en god læge før han først har forstått og gjort sin plikt mot det nye Tysklands politiske raselover.»

Eiendommelig er det å se at dersom det er jøder som har gjort en vitenskapelig landvinning, blir resultatet bestridt. Den bekjente fysiker Planck ble således angrepet av selveste formannen i det tyske naturforsknerselskap fordi han hevdet de samme anskuelser som jøden Einstein. Selv fysikken er således ikke nøytral. En fysiker med internasjonal anseelse utga således et verk i 4 bind som het: «Tysk fysikk.» I forordet tar han opp problemet: Er ikke fysikken internasjonal? Som god nasjonalsosialist avviser han dette. «I virkeligheten er naturvitenskapen, slik som all menneskelig frambringelse, betinget av blodet og rasen ... Jødisk fysikk er et bedrag.»

Disse sitater må være nok til å vise hvor totalt forskningsfrihetens menneskerett er trampet under fot. Enda

mer utrolig var det at virkelige forskere kunne gå med på og endog forsvare dette.

Når det gjaldt kunsten, var forholdet enda klarere. Den måtte helt presses inn i det nazistiske formspråk og livssyn. En tysk maler fortalte således at hans bilder var antatt av den kunstneriske bedømmelseskomité til en stor utstilling i Berlin. Men en politisk komité som også måtte bedømme bildene, holdt dem tilbake fordi de var for lite ariske og for lite ga uttrykk for Det tredje rikets ånd og vilje.

Når åndsfriheten blir trampet ned, kan en på forhånd gå ut fra at det samme er tilfelle med rettssikkerheten. Slik ble det også i Tyskland. Weimarforfatningens bestemmelser om lov og dom og uavhengige domstoler sto nok formelt ved makt, men eksisterte ikke lenger i virkeligheten.

Også retten ble et uttrykk for rasen og rasens sjel. Loven gir ifølge Fauser uttrykk for rasesjelens lengsel. Da denne lengselen skaffer seg uttrykk også i lov og rett, og da Føreren er legemliggjørelsen av folkets og rasens innerste vilje, blir Førerens vilje rettens prinsipp. En av de ledende nasjonalsosialistiske jurister, Larentz, skriver: «Ingen annen enn Føreren kan i siste instans avgjøre om en viss lovgivning skal gjelde eller ikke. Overfor ham behøves ingen garanti til beskyttelse av rettferdigheten, da han i egenskap av fører er vokter av forfatningen.» Etter henrettelsene uten lov og dom den 30. juni 1934 holdt Göring en tale hvor han sa at det Hitler hadde gjort disse dagene, var «det høyeste uttrykk for folkets rettsbevissthet ... Loven og Førerens vilje er ett».

Illustrerende for mangelen på virkelig lov og rett er konsentrasjonsleirene. Her satt titusener og hundretusener. Mange visste ikke engang hvorfor de satt der. Behandlingen i konsentrasjonsleirene fikk verden til å gyse da sløret endelig ble trukket til side for det som foregikk bak piggrådsperringene. Vi står her overfor et barbari og en umenneskelighet så grusom at historien neppe kan oppvise maken.

Her mistet individet all rett til å være menneske. Enhver antydning av egen vilje og egen tanke ble banket ut av det. Vokterne ble, slik som gestapofolket, trent opp til samvittighetsløse umennesker, i stand til kaldt å gjøre alt det de fikk ordre til å gjøre, selv det råeste og verste. En av gestapos oppgaver ble å skape blind underkastelse i folket ved å spre utrygghet og angst. Det blir ikke meget igjen av de rettigheter et kulturfolk tilstår sine borgere under slike forhold.

Nasjonalsosialismens idéinnhold grupperte seg om tre positive og tre negative poler. De positive var fører, folk og rase. De negative var jøder, marxister og Versaillestraktaten. Hatet mot jødene stakk dypt i det tyske folk. «Jødene legemliggjør,» sier en svensk historiker, «alt det den tyske småborger hater: «pasifisme, internasjonalisme, marxisme, frimureri, esperanto, nakenkultur, skadeserstatningskrav, demokrati, inflasjon, liberalisme, økonomisk utsuging og seksuell immoralitet. Jøden framtrer som selve det ondes prinsipp.»

At Tysklands jøder på en måte hadde nedkalt ulykken over sitt eget hode, lar seg neppe bestride. Mange av dem hadde forstått å sko seg på tyskernes bekostning etter forrige verdenskrig. Men den reaksjonen som nå kom, nøyde seg ikke med å straffe skyldige eller å begrense jødernes innflytelse til et rimelig omfang. Nei, jøden skulle unngjelde fordi han var jøde, bortsett fra alle menneskelige egenskaper.

Så snart nazismen hadde kommet til makten, satte den inn med en rekke jødefiendtlige lover. Jødene ble utelukket fra adgang til embeter, de måtte ikke gifte seg med ariere, ariere måtte ikke handle i deres forretninger, de fikk ikke adgang til vanlige kaféer eller teatre — ja, somme byer nektet i det hele jøder adgang ved smakelige skilter som dette: «Adgang til dette byområde forbudt for kreaturer og jøder.»

Det neste trin i forfølgelsen besto i åpen vold. Denne

perioden var kjennetegnet ved brennende synagoger, plyndrede butikker og ødelagte jødehem.

Under krigen tok nazismen skrittet fullt ut og gikk til en systematisk utryddelsesaksjon, ikke bare i Tyskland, men i alle okkuperte land. Millioner ble sultet i hjel, ble mishandlet til døde eller ble likvidert i gasskamrene. Over halvparten av Europas jøder, en regner om lag 5 millioner, mistet livet.

Aksjonen mot jødene er et av de mørkeste blad i hele vår sivilisasjons historie. Den viser hva menneskene kan bli i stand til når alle forestillinger om andres menneskeverd og menneskerett systematisk blir utryddet.

Vi kan ikke slutte med å behandle Det tredje rikes forhold til menneskelig frihet og rett uten å nevne den nazistiske oppdragelse.

Det nazistiske Tyskland husket Bismarcks ord: «Verdens framtid avhenger ikke av statsmenn, filosofer eller soldater, den avhenger i første rekke av ungdommens oppdragere.» Derfor ble oppdragelsesproblemet viet stor oppmerksomhet. Det må også innrømmes at en på få år nådde langt.

Målet for oppdragelsen var at Tysklands ungdom skulle bli fylt av en usvikelig tro på fører, folk og rase og bli villig til å dø glad for Tyskland med Førerens navn på leppen.

Barnet tilhørte derfor ikke i første rekke hjemmet, men det tilhørte staten, akkurat som i Sparta.

Til å begynne med gikk lederne likevel forsiktig til verks. Det het at ungdomsorganisasjonen «Hitlerjugend» var frivillig. Den skulle bare støtte skolen, og foreldrene ble, akkurat som hos oss, forsikret av selveste undervisningsministeriet at «Hitlerjugend må ta alt mulig hensyn til foreldrenes medvirkning i oppdragelsen og til at familielivets hellighet blir holdt oppe.» Men så snart rørsla satt fast i salen, fikk pipen en annen lyd. Alt i 1933 hadde «ungdomsfører» Baldur v. Schirach sagt til partifellene i det brune hus i München: «Dere påstår at den tyske ungdom ikke kan innordnes i

organisasjoner. Jeg påstår at den kan og skal det. Hver gutt og jente i denne nasjon skal bli nasjonalsosialist. Det kommer ikke til å bli mulig å rømme unna den bane som vi skal få tyskerne til å følge fra barn til voksen alder. Og vi tenker ikke å skape noen humanitære sveklinger, men gode soldater, sterke menn og lojale nasjonalsosialister. Gi meg et 6 års barn, og det skal for livet tilhøre meg.»

Og v. Schirach fikk rett. Han fikk ikke bare ett barn, men uten unntakelse alle barn i Tyskland. Og påvirkningen begynte ikke først i 6-årsalderen, men før. Arbeidsfrontens leder, dr. Ley, sa i en tale våren 1937: «Vi begynner med barnet når det er 3 år gammelt. Så snart det begynner å tenke, stikker vi et lite flagg i hånden på det ... Vi slipper det ikke fra oss før det dør, enten det vil eller ikke.» Det slår imot oss en demonisk ånd fra slike ord. Den frie personlighets rett til å tenke og handle fritt er her fullstendig fornektet. Mennesket er blitt en åndelig slave.

Det ble også handlet etter dette programmet. Lekene besto av hjelmer, sverd, fly og tanks. En rekke billedbøker førte i samme leid. Verst var likevel noen rent avskyelige billedbøker som skulle innprente hat til jødene alt i de første leveårene. De første ordene barnet lærte å stave, var «Heil Hitler».

Også politisk søkte en å oppdra barnet meget tidlig. I en liten barnebok av Morgentau og Schmidt som karakteristisk nok het: «Barn, hva vet dere om Føreren?», er eventyret om Snøhvit utnyttet slik at Snøhvit er Tyskland, men den onde dronningen som vil drepe henne, er Frankrike og England!

I denne ånd fortsatte så oppdragelsen tilpasset etter hvert alderstrin. Så snart gutten var gammel nok til det, ble han puttet inn i Hitlerjugend og piken i en liknende organisasjon for piker. Det var tvunget medlemskap. Foreldrene måtte sende barna sine selv om det stred mot deres samvittighet. Samvittigheten var det ingen som spurte om. Et eksempel:

Ved ungdomsdomstolen i Oelznitz ble et foreldrepar dømt fordi de ikke hadde sendt barna til Hitlerjugend. I domspremissene heter det: «Gjennom sin statsfiendtlige holdning har begge disse foreldrene hindret barna sine i å slutte seg til Hitlerjugend. Følgen er at barnas nasjonalsosialistiske oppdragelse er blitt helt og holdent avhengig av skolen. Men skolen alene er ikke i stand til å forpurre foreldrenes store, naturlige innflytelse og garantere en virkelig nasjonalsosialistisk oppdragelse. Noe som forverrer saken er at barna helt og holdent kommer til å stå under foreldrenes innflytelse når de er sluttet på skolen. Det innebærer en alvorlig fare for at staten til slutt rent kommer til å miste barna. Dette medfører stor moralsk risiko for barna. En far som holder barna sine borte fra Hitlerjugend, misbruker sin faderlige myndighet.»

Her har altså domstolen slått fast at hjemmene ikke har fri oppdragelsesrett over barna sine og at en oppdragelse som ikke stemmer overens med den nasjonalsosialistiske stats ønsker, er umoralsk. Kristne foreldre som ville hindre barna sine i å motta påvirkning fra en antikristelig stat, ville altså etter dette handle umoralsk!

Det er klart at denne tvangsinnrulleringen ofte førte foreldrene inn i store samvittighetskonflikter. En tysk oberst sa åpent til meg i begynnelsen av krigen: «Det er svært å sende barna til disse organisasjoner.»

Når barna så var ferdige med folkeskolen og Hitlerjugend, bar det inn i arbeidstjenesten, og dermed kom de inn under militær disiplin. Derfra gikk veien til hæren hvor den siste rest av selvstendighet ble eksersert ut av dem. Den unge gutten var under stadig påvirkning og kontroll helt til 21—22-årsalderen. På hans kartotekkort sto alt det som var nødvendig å vite om ham. Når han var blitt gammel nok, ønsket staten at han skulle gifte seg og få mange barn, særlig mange sønner som kunne bli gode soldater. Vi klipper en av de mange latterlige, men dypere sett tragiske ekte-

skapsannonser. Denne er fra Königsberger Zeitung: «Min Führer vil at jeg skal gifte meg. Derfor ønsker jeg en evangelisk (motsatt katolsk) pike av ren arisk rase, blond, slank, men helt utviklet — formuende.»

Slik ble gutten innfanget i et demonisk nett helt fra han begynte å tenke. Gjennom spebarnsalderen, skolen, Hitlerjugend, ungdomstjenesten og verneplikten var han blitt lært opp til nasjonalsosialist og soldat. Han hadde fått en ganske bestemt verdensanskuelse og en bestemt livsstil — han hadde lært å «marsjere med». Da alle andre innflytelser omsorgsfullt var holdt borte fra ham, hadde han ingen mulighet for å kunne tenke fritt. Det eneste måtte være at systemet fikk for liten tid på seg til å frambringe det nasjonalsosialistiske menneske i renkultur. En stor del av den eldre og middelaldrende generasjon kunne jo vanskelig omformes fordi den bar fortiden med seg. Først dersom nasjonalsosialismen hadde fått virke uforstyrret i et par generasjoner, ville verden ha fått se det fulle resultat av en slik oppdragelse. Den øvrige verden er nok ellers enig i at vi fikk se nok slik det var.

På grunn av den uhyre ensretting i livssyn og tankegang var det omtrent umulig å komme på talefot med tysk ungdom. De hadde levd i en helt annen forestillingskrets enn vår og kunne overhodet ikke sette seg inn i en tankegang som var forskjellig fra deres egen fordi de aldri hadde møtt avvikende tanker. Derfor kunne de ikke fatte at et normalt menneske av arisk rase «og det endog av renere rase enn vi selv», som en uttrykte seg, kunne være kristen og pasifist og hevde tanken om alle menneskers likhet. Ofte måtte en undres over at uvitenheten var så total når det gjaldt de områder som var avspærret. En kunne f. eks. oppleve at en ung offiser med god utdanning som alltid hadde levd i Berlin, smilte hånlig og talte om engelsk propaganda-løgn når en fortalte ham at det satt en prest fra Berlin som het Niemöller i konsentrasjonsleir skjønt han var frifunnet

av tysk rett. Offiseren hadde aldri hørt om noen prest ved navn Niemöller, og han måtte informeres av sine eldre officerskamerater før han trodde det.

Resultatet av tvangsoppdragelsen begynte ellers å bli noe betenkelig også fra nazistisk synspunkt. Også det alminnelige kunnskapsnivået sank sterkt. Klager over dette kom bl. a. fra hæren. Hamburger Tageblatt forteller således at i en prøve som hæren holdt for 179 rekrutter, stavet 81 Goethes navn galt, og det på 17 forskjellige måter! Selv ungdomsfører Baldur v. Schirach fant det nødvendig å innprente at «geværet og boken er symbolet for den soldatmessige verdensanskuelse som gjennomsyrrer det nye Europa». Et enda betenkeligere resultat av at hjemmene hadde mistet den virkelige oppdragerrett, var det at tallet på ungdomsforbrytelser steg sterkt. Den tyske statistiske årbok forteller at fra 1932 til 1937 steg tallet på dommer over sedelighetsforbrytelser blant ungdom fra 619 til 2374.

I den annen verdenskrig brøt krigsrusen og rasehovmodet alle demninger og veltet som en stormflod over Europa. Den sopte med seg alt det av personlig og fri kultur som menneskene hadde bygd opp i århundrer. Det fredelige samlivs idealer, retten, friheten, humaniteten og menneskeverdet fløt rundt i denne hvirvelen som herreløst gods og verdiløst skrap. Det måtte millioner av liv og millioner av ødelagte heimer til for å kunne demme opp for denne stormfloden. Ja, først framtiden kan svare på om de onde åndene som de totalitære stater har manet fram, virkelig er beseiret.

VERDENSKAMPEN OM
MENNESKERETTENE

*Samvittighet er noe jødisk,
kristent, borgerlig, demo-
kratisk. Nietzsche.*

Når det går et stort skred, kommer gjerne grunnfjellet til syne. Slik gikk det også da den annen verdenskrigs uhyre skred løsnet.

Også denne krigen var selvsagt, slik som den forrige, en krig om hegemoni og makt, politisk og økonomisk. Men den var også i høy grad noe mer. Den var en kamp mellom to grunnforskjellige livs- og samfunnssyn. Maktvilje sto mot rettsvilje, det statsbundne menneske mot den frie personlighet, det nasjonale rasemenneske mot verdensborgeren, og det hedenske livsprinsipp mot det kristne.

Menneskene i demokratiene orienterte seg på ny tilbake til visse faststående og eviggyldige sannheter. Det var grunnfjellet i kulturlandskapet som igjen kom til syne. I denne kampen var motstanderen ikke en likeglad relativist som trakk på skuldrene til alt. Nei, han var en fanatisk kjemper for idéer som han trodde på og gikk inn for som for en religion. Her nyttet det derfor ikke å kjempe imot med relativismens sløve våpen. En måtte søke ned til grunnfjellet og bygge sine åndelige skanser på det.

Dette grunnfjellet, kulturgrunnlaget som bar all åndskultur oppe, var det kristne og humane syn på mennesket.

Det var det kristne synet som hevdet at en menneskesjæl er mer verd enn alle materielle og mekaniske verdier. Derfor har ingen, heller ikke staten, lov å utnytte mennesket bare som et middel. Ingen har lov å gjøre et annet menneske til en åndelig trell. Alle er skapt av Gud og har et evig mål i ham. Derfor er alle brødre.

Det var det humane synet som bevisst satte personlighetsutfoldelsen, ikke masseutfoldelsen som det primære i tilværet.

Disse to grunnsyn hadde flytt sammen og hadde sammen utkrystallisert seg i menneskerettserklæringene som ble et felleseie for alle virkelige kulturfolk. Det var tros- og samvittighetsfriheten, det var å få leve i ly av et rettssamfunn hvor vilkårlighet og terror var bannlyst, det var å se på verden som et sted hvor alle var skapt like og hvor den ene rasen og det ene mennesket hadde den samme rett til liv og lykke som den andre rasen og det andre mennesket.

Dette kom også meget klart til uttrykk både i England og i Amerika. Både Chamberlain og Churchill minte stadig sitt folk om hva krigen gjaldt. Således sa Churchill den 3. september 1939, den dag krigen brøt ut: «Nå er det ikke spørsmål om å kjempe for Danzig eller Polen. Vi kjemper for å redde hele verden fra det nazistiske tyrannis pestsmitte og for å verge alt som er hellig for menneskene. Dette er ikke en kamp for makt eller territorielle utvidelser eller materiell vinning, ikke en kamp for å stenge noe land ute fra en plass i solen eller for å hindre dets velferd. Når vi går til bunns i spørsmålet, er dette en krig for å bygge opp individets rettigheter på et fast grunnlag, en krig for å gjenoprette og fornye individets stilling.»

Men aller mest ble det president Roosevelt som ble talsmann for disse tankene. Han tilhørte jo det folket som hadde fått disse rettene som gave da nasjonen ble født. Ingen har så klart som han formådd å gi uttrykk for de menneskeverdier som det ble kjempet for. Han uttrykte det

slik den 6. januar 1942 i en tale i kongressen: «Vi kjemper som våre fedre for å verge den idé at alle mennesker er like for Guds åsyn.» Verdenskjent ble hans tale til kongressen den 6. januar året før. Her ga han en ny formulering av de menneskelige rettigheter som ble kjent over hele verden: «I de kommende tider som vi nå prøver å trygge, ser vi fram mot en verden som bygger på fire grunnformer for menneskelig frihet:

Den første er tale- og ytringsfrihet, overalt i verden.

Den andre er hvert enkelt menneskes frihet til å dyrke Gud på den måten det selv vil, overalt i verden.

Den tredje er frihet fra nød. I internasjonal forstand vil det si det samme som økonomiske avtaler som sikrer alle nasjoners innbyggere liv og helse i fredstid, overalt i verden.

Det fjerde er frihet fra frykt. I internasjonal forstand vil det si en verdensomfattende nedrustning i en slik utstrekning og så grundig at intet folk i verden vil være i stand til å begå en fysisk angrepshandling mot noe grannfolk, noe sted i verden.

Dette er ikke noe fantasibilde av et fjernt tusenårsrike. Det er det klart formulerte grunnlag for en verden, som er oppnåelig i vår egen tid, av det slektledd som lever i dag.»

I en tale på en ernærings- og jordbrukskonferanse som de frie stater holdt sommeren 1943, formulerte presidenten det slik: «Vårt endelige mål kan en forme i enkle ord: Å bygge for oss selv og for alle mennesker en verden der hvert enkelt menneske skal ha høve til å leve sine dager til ende i fred, til å arbeide produktivt ... til å omgås de venner han selv velger seg, til å tenke fritt og dyrke sin Gud fritt, til å dø i trygg forvisning om at barna hans, og deres barn igjen, skal ha de samme muligheter.»

Høsten 1943 ble den store hjelpeorganisasjonen UNNRA grunnnet. Her sa Roosevelt bl. a.: «Tyskerne og japanerne har gjennomført plyndrings- og ødeleggelsestoktene sine med ett mål for øye: I de landene de okkuperer, skal det bli til-

bake en generasjon av halvmennesker — underernært, kuert til kropp og sjel, uten glimt av håp, ferdig til å la seg trellbinde og brukes som lastdyr under de selvbestaltete herrefolkene.»

Dette synet på kampen ble alle de frie staters syn. Også Russland, som selv var en totalitær stat, sluttet seg til. Da 26 nasjoner, deriblant Russland, møttes i Washington nyårsdag 1942, sendte de ut en erklæring hvor det bl. a. heter: «De (nemlig de frie nasjoner) som er samlet til konferansen er overbevist om at en fullstendig seier over deres fiender er nødvendig for å verge liv, frihet, uavhengighet og religionsfrihet og for å bevare menneskeretter og rettferd i deres egne, så vel som i de andre land. Det er deres overbevisning at den felles kamp de nå tar del i, er en strid mot rå og brutale krefter som søker å underlegge seg verden.»

Dette var ikke bare statsmennenes syn, men også folkets. Særlig sterkt ble de samme prinsippene framhevet fra religiøst hold. I 1943 ble det fra alle kristne kirkesamfunn og fra jødene i Amerika sendt ut en deklarasjon hvor det heter: «En internasjonal ordning må bygges ut fra moralske prinsipper. Individenes rettigheter må trygges, de undertrykte og svake kolonialfolkenes rettigheter må beskyttes, minoritetenes rett må sikres, internasjonale organer må skapes for opprettholdelse av en rettferdig fred.» Disse grunnsetningene ble siden også godtatt av alle religiøse samfunn i England.

Også de okkuperte land førte sin kamp for de dypeste kulturverdier. Det var en skjult kamp, ledet av de beste i nasjonene, men den var på sin måte like dramatisk som kampen ved frontene. Alle okkuperte land var med i denne kampen. Når alt blir mer avklaret, vil det sikkert bli en fengslende oppgave å skrive om hele denne våpenløse åndskampen for indre frihet og menneskeverd.

Vi tar i det følgende bare fram denne kampen i vårt eget

land. Vi gjør det fordi vi ikke med stolthet, men med takknemlighet kan konstatere at kampen her hjemme ble ført på en slik måte at den ble et symbol for det som verden kjempet for. President Roosevelt kunne i en av sine store taler peke på Norge nettopp som symbolet på hva det gjaldt. (Look at Norway.) Det er ennå vanskelig å skaffe utførlige kilder til åndskampen i somme land. Det ville også i noen grad bli en gjentakelse, fordi kampen ble nokså lik. De verdier en ville forsvare, var jo stort sett de samme. Den fienden en hadde å kjempe mot, var alltid den samme. De midler denne fienden brukte for å utrydde frihet og menneskeverd, var overalt de samme. Det var midler som med et slag rykket oss tilbake til de mest barbariske og umenneskelige tider vi kjenner i historien.

NORGES KAMP FOR MENNESKERETTENE

*Samvittighetens opprør er det
ledende opprør, det sin-
dige opprør. E. Berggrav.*

Biskop Berggrav sier i boken «Da kampen kom»: «Quislinger og tyskere hadde gjort et regnestykke. Norsk korridorpolitikk hadde tjent som deres forsøksfelt. De mente å ha fått bekreftet at nå for tiden var folk ikke til sinns å ofre noe for sin overbevisning. De regnet med at et moderne menneske blir dirigert av sitt behag, sine fordeler, sin levestandard ... Det kunne anses utelukket at noen ville holde på et standpunkt hvis han derved satte seg selv på bar bakke. Det fantes kanskje ennå visse kretser hvor overbevisning var noe reelt. Slike kretser ville N.S. vente i det lengste med å opprøre. Stort sett torde de regne med at «samvittighet» ikke var noen reell makt av tilstrekkelig folkebredde anno 1940.»

Det uhyre spennende og avgjørende for vår framtid var om den beregningen slo til når det virkelig røynte på.

Det ble i begynnelsen av krigen spredt et omfangsrikt illegalt oppsett som het «Nordmannens bibel». Det var et av de beste og mest dyptpløyende av alle de illegale skrivelser som så dagens lys i okkupasjonstiden her hos oss. Utdrag av dette skrivet bør i framtiden finne vei til våre lesebøker i ungdomsskolen og de høyere skoler. Dette skrivet sier at det vil prøve å finne de store linjer i en forvirret tid «og

deretter grave de skyttergraver hvor vi i fellesskap skal holde den norske front». Skrivet redegjør for hvordan nasjonalsosialismen, dersom den seirer, vil bli et permanent politi- og militærsamfunn, et samfunn hvor samvittighetsfrihet blir et latterlig begrep. Så heter det: «Det er denne forpestede åndelige atmosfære de vil tvinge oss til å leve i. Det er så visst ingen småting at de vil tvinge inn på oss et politisk system som ikke passer oss, og at de økonomisk vil utsuge oss. Men det blir likevel av underordnet betydning sammenlignet med at de vil påtvinge oss et samfunn som ikke godkjenner vår menneskerett, vår rett til talefrihet, tenkefrihet, trosfrihet, samvittighetsfrihet. Istedenfor skal vi leve omgitt av løgn, makt, spioneri, en forfalsket presse, et hemmelig politi, med vilkårlige fengslinger og umoralske metoder.

Det er derfor vi aldri må glemme, når våre tyske «venner» og deres norske leiesvenner taler om hvilket produksjonsliv de skal få i stand og hvilke materielle goder de skal skaffe oss, når de bare får tid og blir møtt med forståelse. Det er blank svindel det de i så henseende lover. Men selv om de holder alle sine løfter, teller det intet når vi til gjengjeld skal gi avkall på det som er kjernen i en menneskeverdig tilværelse. For til evige tider blir svaret det samme på det gamle spørsmål: Hva gagnar det et menneske om han vinner den hele verden, men tar skade på sin sjel.»

Skrivet slutter: «Frontlinjen finnes i enhver kvinnes og manns sinn, i deres utslukkelige hat til uretten og i kravet om at livet skal leves i overensstemmelse med samvittighetens røst. Det er en frontlinje som ikke kjenner kompromisser eller innrømmelser av praktisk art. Den består uavhengig av engelsk eller tysk seier. Kampen skal holdes gående langs den linje gjennom vår bønn og våre barn på ubestemt tid inntil den er vunnet. Og denne kamp vil vi føre i fortrøstning til at vi har utallige forbundsfeller i alle land. Over den hele jord vil mennesker av alle farger og

av alle aldrer arbeide sammen med oss mot det samme mål: Å hevde menneskers rett og de gode krefters rett i kamp på liv og død mot selve det ondes prinsipp.

Vi tror ikke at Tyskland vinner sin krig mot England. Men skulle det bli tilfelle, da skal allikevel den norske front holdes. Det skal mer til for å myrde vår ånd. Vi tror på de gode krefters rett og makt. Og de vil til slutt gi oss seirens triumf når vi bare er trofaste mot dem og mot oss selv.»

Slik tenkte altså de beste i folket vårt like fra begynnelsen av krigen. Den tankegangen vi møter her, går loddrett mot det materialistiske nytteprinsippet som tyskerne hadde ventet å finne i Norge.

Det går også direkte imot det relativistiske og materialistiske synet som det virkelig var atskillig av her hjemme. Men det som skjedde, var at den slags livssyn faktisk ble forlatt da det røynte på. Nøden tvang folk til å forlate de løse fundamenter. Dette fikk en ofte høve til å konstatere med gledelig forundring under krigen.

Det som slo en sterkest, var at «samvittigheten» fikk en renessanse her i Norge. Folk som før hadde hatt et livssyn som likviderte samvittigheten, opererte nå med samvittighetsfriheten som en hellig og umistelig realitet. Opplevde vi ikke at titusener sendte en protest mot ungdomstjenesten med den begrunnelsen at den «strider mot min samvittighet». Vi vil nedenfor se hvilken veldig rolle samvittigheten spilte i åndskampen, og det i alle deler av folket, fra Universitetets professorer og ned til den alminnelige mann. Og dette var ikke bare munnsvær. Det var mange nok fra alle deler av folket som var villige til heller å lide enn å svikte sin samvittighet.

Slik var det også med andre åndsverdier: En kunne høre folk tale om åndens evige verd og åndens seier, skjønt deres gamle livssyn gikk ut på at ånden bare var et uselvstendig biprodukt av materielle årsaker og altså var alt annet enn «evig».

Rettsrelativister som før hadde ment at et folks rett skiftet etter tidene omtrent som vi skifter klær etter arbeidet, kjempet plutselig seigt og ubøyelig for rettsprinsipper som var blitt hellige og ukrenkelige for dem selv.

Folk som før hadde trukket på skuldrene og smilt hånlig til all tale om såkalte absolutte verdier, kunne nå gi livet for idealer og verdier som plutselig var blitt umistelige for dem. Kampen for levestandarden vek plassen for kampen for menneskerettene i de førende lag av det norske folk.

Hva viste alt dette? Det viste bare at livet selv, med streng konsekvens, førte menneskene vekk fra kulturens løse slagg og ned til grunnfjellet — til de fundamentene vår kultur bygger på. Det skjedde for godt, eller det skjedde til en tid. Faktum var iallfall at det skjedde da det var nødvendig. Nøden tvang folk til å se alt på en ny måte, eller rettere på den gamle måten. Den faste grunnvolden som generasjonene før hadde bygd på, ble vår egen livsgrunn.

Det viste seg altså at tyskerne og våre egne nazister hadde tatt feil. De hadde sett meget som raste ut for en liten påvirkning, men de hadde ikke fått øye på grunnfjellet. Svaret på tyskernes regnestykke kom like klart og utvetydig fra alle de tre institusjoner som særlig bærer vår åndskultur oppe: Fra retten, skolen og kirken.

A. KAMPEN FOR RETTEN

Det ble norsk rett som først viste vei og landets høyeste domstol som først fikk ta støyten. Og det kan straks sies at den måten norsk rettsbevissthet ble hevdet på, fikk den aller største betydning for Norges videre åndskamp.

Vår gamle rettsbevissthet og rettskultur hadde nedfelt seg i en overbevisning som ikke var til salgs. Norsk rett viste seg å være noe som ikke var tilfeldig og rent historisk betinget og som derfor uten videre kunne erstattes med noe

annet når de historiske forhold endret seg totalt. De retts-tankene som folkets liv hvilte på, viste seg å være en del av oss selv — av vårt innerste livssyn som vi ikke kunne slippe.

Det var harde og sterke never som ville rive Grunnloven i stykker, men de greidde bare å rense den for sløvhetens og glemselens slam. Den begynte å skinne som noe av det arvegullet vi ikke under noen som helst omstendighet ville gi fra oss.

Nå forsto vi hva det betydde å ha frie og uavhengige domstoler. Nå forsto vi hva det har å si for et folk å være sikret mot å bli arrestert uten lov og dom og å være sikret mot pinlig forhør. Nå skjønnte vi hva trykkefrihet og talefrihet er for en velsignelse for et folk.

Da tyskerne kom den 9. april om morgenen og plutselig sto overalt i landet, ble vi alle svimeslått. Da vi igjen begynte å tenke og begynte å lete etter holdepunkter, grep vi fatt i folkeretten som en av våre få redningsplanker.

Folkerettens bestemmelser, som også tyskerne hadde underskrevet, sikret jo et okkupert folk visse rettigheter. Helt rettløse og helt overgitt til vilkårlighet var vi altså ikke. Det sirkulerte snart illegale skriv om folkerettens bestemmelser, og de ble flittig studert.

Etter disse bestemmelsene hadde ikke tyskerne noen rett til å endre Grunnloven. De skulle også «respektere de lover som gjelder i landet, med mindre det foreligger absolutte hindringer herfor». Enhver innblanding i landets indre styre som ikke siktet på å sikre krigsmålene eller opprettholdelsen av ro og orden, var derfor folkerettsstridig.

Vi hadde også godt håp om at folkeretten ville bli respektert. Hitler hadde i en forordning av 24. april 1940 bestemt at den hittil gjeldende rett skulle forbli i kraft så langt det var forenlig med okkupasjonen. Domstolenes uavhengighet var anerkjent av Reichskommissar i hans forordning samme høst.

Det så også til å begynne med ut som tyskerne hadde tenkt å holde sine løfter. Quisling, som hadde dukket opp

som troll av eske straks tyskerne kom, måtte krype ned i esken igjen. Vi fikk isteden et administrasjonsråd av norske menn som fikk en så vidt stor og selvstendig myndighet at en kunne ikke vente det stort bedre under slike forhold.

Men dette var bare begynnelsen. Så kom de bedrøvelige forhandlinger med presidentskap og Storting. Den 25. september kom N.S. igjen, ledsaget av en tale av Terboven som ingen nordmann kan glemme.

Fra da av hørte folkerettsstridige handlinger til dagens orden. De politiske partier ble erklært oppløst alt samme dag. Etter dem kom turen til rent private institusjoner og sammenslutninger, slik som Det norske studentersamfunn og Frimurerordenen. Fengslinger uten lov og dom tiltok. Det begynte også å snike seg noen rykter som onde skygger over landet om mishandling og tortur i fengslene. Det tjener til vårt folks ære at folket hadde så vanskelig for å tro at dette kunne være sant. Det lå så langt bortenfor grensene av det vi mente kunne være mulig av et gammelt kulturfolk.

Mest oppskakende i første omgang virket voldsframferden hos våre egne landsmenn i hirden. Folk ble slått i gaten eller bortført og pisket. Når en så gikk og ventet på at dette måtte det da bli grepet inn imot, kom det isteden en forordning fra Jonas Lie om at politiet aktivt måtte støtte opp om hirden.

Samtidig prøvde en å lokke og true folk inn i N.S., alt i den mest åpenbare strid med alminnelig godkjent folkerett og med bestemmelsene og ånden i vår grunnlov. Til slutt kom så den forordningen som siktet på å sprengte hele vårt uavhengige rettssystem. Det var bestemmelsen av 14. november 1940 om at Justisdepartementet skulle ha adgang til å oppnevne nye forliksmenn, lagrette- og domsmenn, rettsvitner og skjønnsmenn. Vårt rettsvesen skulle bli et instrument for N.S.

Da grep Høyesterett inn. Høyesterett hadde valget mellom å prøve å holde lengst mulig på stompene av norsk og

av internasjonal rett, eller å sette sin stilling inn på å hevde retten uavkortet. Den valgte enstemmig det siste. Den var klar over at «den mest effektive måten på hvilken de nasjonale domstoler kan gjøre sitt til å fastslå dette, at befolkningen også under en okkupasjon har et folkerettslig vern, må være at domstolene i dette tidsrom, altså *mens fienden har makten*, slutter opp om dette vern, og således i handling gir uttrykk for sin rettsoppfatning». Høyesterett mente at det avgjørende var «folkets bevissthet om hva som var rett og riktig».

19. november sendte Høyesterett en skrivelse til Justisdepartementet og erklærte at å gripe inn i sammensetningen av domstolene, overskred grensen for den myndighet en konstituert statsråd har som representant for okkupasjonsmakten.

Svaret kom, ikke fra Justisdepartementet og Riisnæs, men fra Terboven. Han nektet at Høyesterett hadde adgang til å blande seg inn i hans forføyninger: «Det tilkommer bare meg å avgjøre hvilke forholdsregler er formålstjenlige til å fremme den offentlige orden og det offentlige liv i Norge.» Skrivelsen sluttet som vanlig i lignende høve med en trusel: Han anbefalte Høyesterett å avholde seg fra slik innblanding da det hadde «karakteren av en politisk demonstrasjon».

Nazistene unnfanget da den plan å senke aldersgrensen til 65 år og å erstatte de uttredende medlemmer av Høyesterett med partifolk. Slik ville de kunne få vår høyeste rettsinstans i sin hånd. Men før de fikk satt denne planen ut i livet, erklærte Høyesterett, som svar på Terbovens skrivelse, at de nedla sine embeter.

Under drøftingen før nedleggelsen innledet Justitiarius med bl. a. å si: «Fortsetter vi, uten å si noe, sitter vi en vakker dag som dommere i den autoritære stat Norge. Vi må svare ham (Terboven) at vi fremdeles lever under folkeretten og at det er der okkupasjonsmakten må søke hjemmelen for sine forordninger, selv om den har et visst spille-

rom for sitt skjønn. Jeg foreslår at vi står sammen og faller sammen». Det fortelles at under disse drøftingene var det en av høyesterettsdommerne som leste Runebergs praktfulle dikt, «Landshøvdingen». Dette diktet, som skildrer den finske landshøvdingens vern om retten, var som skrevet for situasjonen:

Der stod Wibelius vid sit domarbord
och der låg Sveriges lag
Han sänkte tungt sin hand uppå dets pärm,
hans blick, på boken fästad, lyste klar:
«Herr general, här ser ni et beskärm
för den ni hotat har.

Här är vår våpenlösa trygghet än,
vår lag, vår stora skatt i lust, i nöd,
er härskare har lovat vörda den,
den vädjer til hans stöd.

I den, se'n sekler re'n, det stadgat stått
att, bryter en, all skuld er enast hans,
at mannen böter ei för hustruns brott
ei hustrun för sin manns.

Om det är brott at kämpa för sitt land,
vartill vart ädelt hjärta svarar nei,
så utkräv straff av män med sverd i hand,
av barn och kvinnor ei!

Ni segrat, makten tilhör er idag,
jag er beredd, gör med mig vad ni vill!
Men lag skal överleva mig, som jag
långt efter den blev till.

Drøftingen førte som nevnt til at Høyesterett nedla sine embeter. De handlet slik som «landshøvdingen».

Brevet om nedleggelsen gjengis i sin helhet. Det var datert den 12. desember 1940 og lød:

«Reichskommissar für die besetzten norwegischen Gebiete har den 3. desember sendt Høyesteretts justitiarius et brev som legges ved i avskrift. Brevet er mottatt den 7. desember.

Etter at Høyesterett hadde sendt til Justisdepartementet sitt brev av 9. desember om aldersgrenseforordningen, har rettens medlemmer drøftet Reichskommissars brev. Dommerne Broch og Stang har ikke kunnet være til stede.

Som det vil ses, har Reichskommissar uttalt at hverken Høyesterett eller andre norske domstoler kan ta stilling til spørsmålet om gyldigheten av de rettsforskrifter som utferdiges av Reichskommissar eller av de konstituerte statsråder i henhold til hans forordning av 28. september 1940, da det utelukkende tilkommer Reichskommissar å avgjøre hvilke forholdsregler er tjenlige til fremme av den offentlige orden og det offentlige liv i Norge.

Vi vil framholde at domstolene etter norsk konstitusjonell rett har plikt til å prøve gyldigheten av lover og administrative forordninger. Under en militær okkupasjon må domstolene, etter vår mening, på samme måte under avgjørelsen av de rettsspørsmål som forelegges under en sak, kunne — i den utstrekning folkeretten hjemler det — ta stilling til den folkerettslige gyldighet av forordninger som er utstedt av okkupasjonsmaktens organer.

Vi kan ikke følge det syn på domstolenes myndighet som Reichskommissars brev gir uttrykk for, uten å handle i strid med våre plikter som dommere i Norges Høyesterett.

Vi finner derfor ikke å kunne fortsette i våre embeter.

Vi forutsetter nærmere konferanse med Justisdepartementet om tidspunktet for vår fratreden.

Paal Berg. Johan Rivertz. Thomas Bonnevie. T. Boye.

Einar Hanssen. Henry Larssen. U. A. Motzfeldt.

E. Alten. A. T. Næss. F. Schjelderup. Svend Evensen.

Helge Klæstad. Jacob Aars. Sverre Grette.

Sigurd Fougner. Erik Solem.»

Mange nordmenn minnes den kvelden da denne skrivelsen ble referert fra B.B.C. Det var en av de store stunder under okkupasjonen. Rettens fakkel ble løftet så høyt og skinte så klart, før fremmed voldsmakt fikk slukket den, at gjen-skinnet lyste i sinnene under hele okkupasjonstiden. Sivles ord: «Merket kan standa, um mannen må stupa,» fikk ny bekreftelse.

Utdad ble retten fullstendig trampet ned. Vi fikk en høyesterett hvor det bare satt nazister. Vi fikk en folkedomstol som dømte folk til døden etter tyskernes ordre. Vi så hvordan tallet på fengslede og deporterte steg til uhyggelige høyder. Vi fikk litt etter litt vite en del om det som forgikk i tortur-kjellerne. Vi opplevde alle sannheten av det bilde justitiarius tegnet ved åpningen av Høyesterett etter frigjøringen: «Lov-løsheten har vært satt i system. Rettstanker som vi trodde hadde evig gyldighet, er blitt sett på som gammelt skrap. De fundamentale grunnlovsbud som skulle trygge hver bor-gers rett som menneske og borger, er brutalt blitt krenket.»

Og dog levde disse gamle rettstankene som aldri før i fol-kets sinn. Da Riisnæs, etter Høyesteretts embetsnedleggelse, tilkalte de enkelte dommere for å påvirke dem til å stå, var det en av dem som bl. a. sa: «I dag står folket sammen som det aldri før har gjort. Og det det står samlet om, er nettopp Grunnlovens bærende idéer. Mer og mindre klart fatter hver og en hva de betyr for oss, de bestemmelsene som verner om det som gir livet menneskeverd; Grunnloven har i dag liv og blod som aldri før. Det er derfor folket står samlet — *mot dere*.»

Slik var det virkelig. En får håpe at denne rettens varde som Høyesterett tente, vil lyse langt fram gjennom Norges historie. En får håpe at denne sterke og klare kampen for faste og urokkelige rettsprinsipper, vil bidra til å holde de rettstankene levende som er nødvendige for at en kristen kul-turstat kan bestå.

B. SKOLENS KAMP

På en av de store defileringsdagene under partidagen i Nürnberg før krigen marsjerte Tysklands lærere sist. En av tilskuerne gjorde en bemerkning om dette til sin sidemann og fikk til svar: «De går sist for at de desto lettere kan slutte seg til den neste bevegelsen som holder sitt inntog i Tyskland!»

Passet denne lite smigrende karakteristikken også på Norges lærere? Var også de opportunisten som ventet på å slutte seg til den rørsle som i øyeblikket hadde makten?

Nazifiseringen av skolen i Tyskland hadde gått uhyggelig knirkefritt. Når en snakket med tyske folkeskolelærere som tjenstgjorde i Wehrmacht, oppdaget en at de stort sett hørte med til de mest fanatiske og blindt-troende tilhengere av det nazistiske livssyn. Skulle det også bli slik hos oss at skolen skulle svikte?

Det var helt fra begynnelsen klart at skolen lå i høy grad i faresonen. Hvor skulle nazistene oppdra folket for «den nye tid» om ikke i skolen? Fikk en først skolen i sin makt, kunne en rolig hevde at «framtiden arbeider for oss».

Alt høsten 1940 sendte Kirke- og Undervisningsdepartementet ut en henvendelse om at skolens ansvarshavende skulle forplikte seg til positivt og aktivt å gå inn for et hvert tiltak og vedtak som det nye styret gjorde. Tiltakene fikk en jo atskillig grunn til å undre seg over ettersom hirden, «blomsten av Norges ungdom», viste sin evne til innsats utover førejulsvinteren 1940. Bl. a. overfalt den Oslo handelsgymnasium og slo ned og mishandlet både direktør, lærere og elever. 14 dager etter denne hendingen fikk ikke bare politiet, men alle statens og kommunens funksjonærer et skriv om positivt og aktivt å støtte hirden. Gjorde de ikke det, ville det bli ansett som en statsfiendtlig handling.

Det er klart at slike angrep betydde et angrep på samvittighetsfriheten. For en fri, norsk skole og en fri lærerpersonlighet var det drepande å bøye seg for slike krav.

Og ennå var det bare begynnelsen. Storangrepet kom da Quisling den 1. februar 1942 plutselig på ny dukket opp som statssjef. I sin tale under «Statsakten» sa han: «Vi har gitt folket en oppdragende, skapende og styrkende plan for dets liv i framtiden og satt opp nye, nasjonale idealer og oppgaver for folket i samhøve med tidens krav og med det folket vårt trenger og attrår.»

Disse nye idealene skulle nå påtvinges folket. Men hvordan? Her meldte straks tanken om skolen seg. Og i sammenheng med den kom, som en tysk avlegger, ungdomstjenesten. Quislings første lover ble derfor lovene om lærersambandet og om ungdomstjenesten. Begge ble kunngjort bare 4 dager etter at han kom til makten. Lærersambandet skulle stå som mellomledd mellom myndighetene og lærerne og skulle ha en landsleder i spissen. Alle lærere var pliktige til å stå som medlemmer.

Hensikten var klar for alle. Sambandet skulle være middel til å nazifisere skolen. Om noen var i tvil, kunne en bare lese avisene som i denne N.S.s første maktrus førte en meget åpen og tydelig tale. Således het det i Morgenbladet for 9. februar:

«Den lov som nå er gitt om Norges lærersamband, må ses i sammenheng med loven om arbeidsplikt for all norsk ungdom i alderen 10—18 år. Ifølge den nye ideologi skal ungdommen reddes fra den oppløsningsprosess den tidligere har vært utsatt for, og i dette arbeidet ønsker da myndighetene at lærerstanden skal medvirke. Man har hittil savnet et middel til å innvirke på lærerstanden som helhet. I den anledning er Norges lærersamband dannet. De enkelte lærere blir tilpliktet å melde seg inn i det nye samband. Det vil bli overlatt til lærerne selv å bestemme hvorvidt de vil gå inn i N. S. På den annen side vil det bli krevet en positiv

innstilling og vilje til å sette seg inn i den nye livs-
anskuelse for dermed å bli villige hjelpere til reisingen
av den nye samfunnsbygning.»

Det tales så om de straffebestemmelser som er satt, og så
heter det:

«N.S.U.F. hvori all norsk ungdom skal tjenstgjøre,
er oppbygd og organisert med henblikk på å nå et be-
stemt mål med ungdommen. Ved siden av denne orga-
nisasjon har staten altså ønsket Norges lærersamband
for at staten kan nå sine mål med landets lærerkrefter,
og derigjennom nå ungdommen, ikke bare i fritiden,
men også på skolen.»

Mot loven om lærersambandet opplevde Norge en storstilt
reisning av de norske lærere. Lærernes ledere var klar over
at her dreide det seg om angrep på uoppgivelige menneske-
retter.

I den parolen som kom om å nekte å stå som medlemmer
i sambandet, heter det:

«Vi vil, i likhet med Norges Høyesterett til det siste
hevde vårt menneskeverd og vår rett til å søke etter
sannheten og den alene. Vi vil ikke la oss tvinge til å
lyve og hykle for den norske ungdom hvis oppdragelse
er betrodd oss, eller på annet vis fornekte det som er
hellig for oss som lærere, som nordmenn og som men-
nesker. Side om side med de andre deler av vår indre
norske forsvarsfront vil vi 10 000 norske lærere og
lærerinner samlet nekte å melde oss inn eller stå som
medlemmer av det planlagte samband.»

14 dager etter at loven var kunngjort, begynte det å
strømme inn erklæringer fra tusenvis av norske lærere til
lærersambandet. De lød som regel slik:

«Jeg finner ikke å kunne medvirke til en oppdragelse
av Norges ungdom etter de linjer som er satt opp for
N.S.U.F.s ungdomstjeneste da dette strider mot min
samvittighet. Da et medlemskap i Norges lærer-

samband etter landslederens uttalelser bl. a. pålegger meg forpliktelser til å medvirke til en sådan oppdragelse og det dessuten stilles krav som strider mot mine tilsettingsvilkår, finner jeg å burde meddele at jeg ikke kan betrakte meg som medlem av sambandet.»

I denne striden sto lærerne ikke alene. Norges biskoper hadde alt en ukes tid etter at disse lovene var kunngjort, protestert mot ungdomstjenesten, idet de fant den stridende både mot lærernes og foreldrenes samvittighet.

Universitetet sluttet seg til med et brev til Kirkedepartementet som gikk helt i samme lei:

«En tvungen oppdragelse av barn og ungdom innenfor et politisk partis rammer må føre de foreldre og den ungdom, som ikke deler partiets anskuelser, inn i en samvittighetskonflikt av alvorligste art, en konflikt som kan virke nedbrytende på den personlige redelighet og undergrave den frihetens og sannhetens ånd som er forutsetningen for Universitetets arbeid og som det må se som sin helligste oppgave å verne om. I bevissthet om vårt ansvar som Universitetets lærere, finner vi at det er vår plikt uforbeholdent å advare mot den kurs som er blitt anvist i oppdragelsesarbeidet, særlig med loven om tvungen ungdomstjeneste i N.S.s ungdomsfylking.»

Samvittighetsfriheten var altså det felles merke som kirke, skole og Universitet fylket seg under i kampen mot en ensrettet oppdragelse.

Meget tidlig kom folket selv med under samme merke.

Den 6. mars 1942 begynte det å strømme inn til ministrene Skancke og Stang tusenvis av brev fra norske foreldre med protest mot ungdomstjenesten. Det sies at det alt dagen etter var kommet inn 32 000 brev. Protesten lød:

«Jeg ønsker ikke at mine barn skal delta i N.S.U.F.s ungdomstjeneste, da de retningslinjer som er trukket opp for dette arbeidet, strider mot min samvittighet.»

Det hører ikke her hjemme å fortelle nærmere hva lærerne fikk gå igjennom for sitt vakthold om barna og om den primære av alle menneskeretter: samvittighetsfriheten. Vi minnes at om lag 1300 lærere ble arrestert. Derav ble flere hundre sendt med D/S «Skjerstad» under en umenneskelig transport til Elvenes ved Kirkenes på tvangsarbeid. Alle lærere fikk beskjed om at lønnen ville bli stoppet og at de var å betrakte som avsatt hvis de ikke gikk inn i Sambandet. Men fronten holdt.

I panikken over den voldsomme motstand mot åndstyraniet hadde Kirkedepartementet bestemt at det skulle være brennelsferie fra 1. mars. Da skolene åpnet igjen først i april, meddelte departementet at de lærere som begynte skolen uten videre, var å anse som medlemmer av Sambandet. Lærerne vendte seg derfor ved åpningen av skolen til sine elever omtrent på samme måte som prestene vendte seg til sine menigheter. De leste opp en erklæring om at de hadde skrevet til sine overordnede at de protesterte mot å stå i lærersambandet, men at de, i troskap mot sitt lærerkall og sin samvittighet, ønsket å fortsette sin undervisning. Deretter heter det i erklæringen:

«Hver barnesjel vi folder ut, er en provins til landet lagt, heter det i en av våre kjæreste nasjonalsanger. Sammen med hjem og kirke har vi lærere ansvaret for at denne utfoldelse skjer i kristelig kjærlighet og forståelse, og i samsvar med våre nasjonale og demokratiske tradisjoner. Vi har til oppgave å gi dere (barn) de kunnskaper og den oppøving til grundig arbeid som er nødvendig om hver enkelt av dere skal få sin fulle utfoldelse som menneske, slik at han eller hun kan fylle sin plass i samfunnet til gagn for andre og for seg selv. Dette er et kall som vi har fått av det norske folk og som det norske folk kan kreve oss til regnskap for. Vi vet også at den sum av kunnskap og arbeidsvilje som er samlet i et land, er den største og varigste av alle rikdomskilder. Det er vår plikt å holde hånd over disse verdier. Vi ville svikte vårt kall om vi ikke satte alle

krefter inn i denne oppgaves tjeneste, særlig da i en trengselstid som den vi nå gjennomlever. Hver innskrenkning som skjer i skolens virksomhet, er en undergravning av det grunnlag som vårt folks framtid må bygge på.

Lærernes kall er imidlertid ikke bare å gi barna kunnskaper. De skal også lære dem å tro og ville det som er sant og rett. Derfor kan de ikke uten å svikte sitt kall lære noe som strider mot deres samvittighet. Den som det gjør, øver synd både mot de elever han skal lede og mot seg selv. Dette lover jeg dere at jeg ikke skal gjøre. Jeg vil ikke oppfordre dere til noe som jeg mener er uriktig, eller lære dere noe som etter mitt syn ikke stemmer med sannheten. Jeg vil, som jeg hittil har gjort, la min samvittighet være min rettesnor, og da tror jeg at jeg vil være i pakt med det store flertall av det folk som har gitt meg oppdragergjerningen.»

Samvittighetsfriheten er, som vi ofte har sett i denne framstillingen, den primære menneskerett. Det er sjelden i historien at kampen for samvittighetsfrihet har vært ført klarere og mer bevisst enn vår skole gjorde i okkupasjonsårene. Det er heller ikke ofte, når et helt folk står i kamp, at alle ytre maktmidler har vært samlet slik på den ene side og at alle åndelige maktmidler har vært samlet slik på den andre.

Resultatet ble en klar seier for menneskeverd og indre frihet. Kampen ble ført slik at den ble noe av et symbol for hele verden. Dette er ikke noe å skryte av, men noe vi kan konstatere med glede og takk.

Kampen viste samtidig klart hvilke verdier som er de overordnede i et kristent kultursamfunn. I rolige, alminnelige tider kjemper en ofte som om inntekter, komfort og alskens ytre goder er det overordnede. Ofte tror en også selv at de er det. Derfor var det heller ikke underlig om tyskerne trodde det.

Men vi så i den tiden vi gjennomlevde, at da folket ble satt

på et kompromisløst valg mellom verdiene, foretrakk de ledende i folket heller å bli fratatt alle disse ytre goder enn å gå på akkord med sin samvittighet og sin egen selvaktelse. I slike tider så vi klart at menneskeverd og indre frihet var verd alle ofre.

Det er å håpe at vi heller ikke i fredens tider glemmer det som med ord, gjerning og offer ble risset inn i den norske folkesjæl da storstormen gikk over landet.

C. KIRKENS KAMP

I kirkens historie er det en nesten rytmisk veksling mellom konsentrasjon og ekspansjon. Somme tider lukket kirken seg ute fra verden og samlet seg bare om evangeliet, om bekjennelsen og om sitt eget vesen. Til andre tider åpnet kirken seg med dørene vidt ut mot folkeliv og kultur og prøvde å fange alt og prege alt. En kan si at denne innadgående og utadgående bevegelse har vært kirkens åndedrett på jorden. Begge deler har vært like nødvendige. Kirken måtte stadig vende seg innover for å bevares som Jesu Kristi kirke, og dernest måtte den vende seg utover for å kunne øve den virkning på folke- og samfunnslivet som Jesus selv forutsetter.

I kirkens kamp under okkupasjonen møter vi en merkverdighet. I denne tiden viser det seg nemlig at kirken *samtidig* både er innad- og utadvendt. Kampen er innånding og utånding på samme tid.

Kirkekampen betydde for det første at kirken i høy grad samlet seg om sitt eget vesen: om ordet og bekjennelsen. Etter en liberalistisk famling i forrige generasjon samlet den seg bevisst om det sentrale i sitt budskap. Den fant seg selv igjen.

I en rekke betydningsfulle erklæringer og dokumenter av blivende verd samlet vår kirke seg om det sentrale i sitt

vesen og budskap. Det begynte alt med at «kristent samråd for den norske kirke» som talte de fremste menn innen kirken og organisasjonene, sendte ut en erklæring om at de «uten omsvøp vil følge vår gamle, prøvede reformatoriske og haugianske linje på det inspirerte Guds ords grunn etter vår kirkes lutherske bekjennelse».

Her var grunnen lagt. På denne grunnen hvilte alt det som siden ble sagt og gjort. Således hentet «hyrdebrevet» sin myndighet fra ord og bekjennelse. I «Kirkens orden» trakk kirken så opp grensen mellom sin og statens myndighetsområde. Skriftet var i det hele en grenseoppgang mellom kirke og stat.

Hoveddokumentet ble likevel «Kirkens grunn». En kunne fristes til å kalle det et nytt bekjennesskrift for den norske kirke. I monumentale satser blir det slått fast hva kirken er, hva den vil og hva den står inne for.

Slik hadde kirken skaffet seg et fast stade. Men ut fra dette faste stade skapte den seg også en vid horisont. En av kirkens menn skapte slagordet: «Alt som angår folket, angår kirken.» Og slik var det.

Skulle en samle kirkens kamp for folket, kan en si at det var en kamp for folkets menneskeverd og menneskeretter.

De samme grunnleggende dokumenter som fastslo kirkens budskap og vesen, gikk også til angrep på staten for dens overgrep mot menneskeverd og menneskerett. Kirkens fundament, ordet og bekjennelsen, ble samtidig en angrepsstilling mot alt som stred mot kristendommens prinsipper. Typisk er begynnelsesordene i hyrdebrevet: «Etter kirkens bekjennelse står kirken i forhold til en rettsstat.» Her er bekjennelsen tydelig både fundament og angrepsstilling.

Kirkehistorisk sett er det en nyhet at en folkekirke som tilhører et av de store kirkesamfunn, opptrer som forsvarer av menneskerettene. Vi har før påvist i denne boka at det er de kristne sektene som har kjempet disse rettene fram.

De store kirkesamfunn har derimot stått kjølig og ofte avvisende til menneskerettstankene til tross for at disse tankene er av kristen rot.

I åndskampen i Norge trådte kirken for første gang fram som en avgjort forkjemper for menneskerettstanken, og det med en klar, kristen begrunnelse. Også andre kirker og kirkesamfunn gjorde det samme, således f. eks. de hollandske kirker, men ingen gjorde det så klart og omfattende som den norske kirke. Det vil etter denne kampen bli vanskelig for noe kirkesamfunn å være likeglad overfor menneskerettstankene.

Også fra luthersk synspunkt var kampen en kirkehistorisk nyhet. Det kan ikke nektes at de lutherske kirker, helt fra starten, har vært koblet sammen med staten på en måte som lett lot den komme i en falsk avhengighet til den rådende statsmakt. De lutherske kirkers forhold til statsmakten er derfor gjerne kjennetegnet av lojalitet og undertiden av helt uverdigg servilitet. Den norske kirkes kamp er bemerkelsesverdigg ved at kampen ble ført *mot* den herskende statsmakt, til tross for at denne makten i det ytre var overordentlig sterk og hensynsløs.

Vi har før sett at samvittighetsfriheten ble den grunnleggende menneskerett i Norges kamp. Dette gjaldt også kirkens kamp. Det var jo nettopp fordi det var et kristent samfunn som kjempet at samvittighetsfriheten trådte slik i forgrunnen. Skolens, Universitetets og foreldrenes påberøpelse av samvittighetsfrihetens hellige rett var tydeligg inspirert av kirken og var også ofte direkte kristelig begrunnet. Det var derfor ikke underlig at kirken løftet samvittighetsfriheten så høyt.

Hyrdebrevet av februar 1941 protesterte således kraftigg mot den krenkelsen av samvittighetsfriheten som makthaverne gjorde seg skyldigg i. Om opphevelsen av prestenes taushetsplikt heter det således: «Å oppheve dette samvittighetenes Magna Charta er et inngrep i livsnerven for kir-

kens gjerning.» — Da tre av kirkens biskoper hadde foretrede for minister Skancke, kom de blant annet inn på den behandling skuespillerne hadde vært utsatt for. Biskop Berggrav sa da: «Herr statsråd, dette angår kirken i høy grad, fordi hvert menneskes hellige rett til å følge sin samvittighet er et kirkens anliggende.» — I de to teologiske fakulteters erklæring heter det: «Kirken er ikke statens herre, heller ikke en stat i staten, men den er statens samvittighet.» Aller kraftigst taler «Kirkens Grunn»: «Når det blir reist totalitære krav på å herske over samvittighetene, da må kirken ta stilling. — Den må gå mot alt voldelig samvittighetspress. — Det er synd hvis staten skal tyrannisere sjelene og vil bestemme hva de skal tro, mene og kjenne som samvittighetsplikt. — Hvis noen, og det uten at retten kan påkalles, blir forfulgt og plaget for sin samvittighets skyld, da er kirken samvittighetenes vokter.»

Dette kristne grunnsynet på samvittighetsfriheten anvendes så på de forskjellige forhold, særlig der hvor menneskets indre frihet blir krenket.

Når gudstjenestene blir hindret med makt og når prester vilkårlig blir forvist og avsatt, hevder kirken at presten er knyttet til sin menighet med det ansvar og den samvittighetsforpliktelse som hans kallelse legger på ham. Derfor kan han ikke vilkårlig fjernes. — Når myndighetene prøver å tvinge gjennom en nazistisk oppdragelse av barn og unge mot foreldrenes vilje, møter atter kirken opp og sperer veien med samvittigheten: «Foreldrene har det fulle samvittighetsansvar for hvordan de selv oppdrar sine barn og tillater andre å gjøre det. Her står kirken og foreldrene bundet av sin samvittighet og av Guds hellige befaling. Derfor må foreldre og lærere ikke utlevere barna til oppdragere som vil «revolusjonere deres sinn»» (Kirkens Grunn). Når N.S. og tyskerne forsøkte å tvangsmobilisere landets ungdom, sto atter kirken i veien med samvittigheten:

«Den form for tjeneste som mange av våre menn nå blir satt inn i, strider avgjort mot denne bestemmelse (i Haagkonvensjonen) og går også utenfor det som loven av 22. februar tok sikte på. Dette virker ikke bare sårende for nasjonal følelse, det bringer våre menn inn i de sværeste samvittighetskonflikter. All den stund det hersker krigstilstand mellom Tyskland og Norge, er det klart at de innkalte kan bli tvunget til å delta i militære operasjoner eller i handlinger som har militære mål, til beste for den makt med hvilken Norge befinner seg i krig.

Overfor denne samvittighetsnød kan kirken ikke tie. Den ville da svikte både sin Herre og de menigheter og enkeltmennesker den skal tjene og verge. Som kristne må vi se på vårt land som en Herrens gave som er betrodd vårt folk av Gud. For enhver norsk borger — som for andre lands borgere — er det derfor en ubrytelig samvittighetsplikt å være trofast og handle rett mot det land og det folk som Gud har satt ham inn i. Denne plikt er hellig fordi den har sin rot i Guds ordning og er bekreftet i Guds ord.

Gud har kalt kirken til å være samvittighetenes vokter over alt hvor der øves tvang mot sjelene. Ut fra dette kall ber vi Ministerpresidenten om å avstå fra å utskrive norske borgere til en tjeneste som strider mot deres samvittighet og rettsfølelse.»

Den samvittighetsforpliktelsen kirken hevder så utrettelig, blir ellers ikke bare et vern mot angrep, men er også positivt en forpliktelse til å gå inn for kjærlighet, sannhet og rett.

Hvor meget skal en så ofre for å hevde denne friheten? Til det svarer kirken: Alt! I skrivet om ungdomstjenesten heter det at vil noen tvinge barna ut av foreldrenes ansvars-
hånd, vil de tvinge foreldrene til «den ytterste samvittighets-
handling». Biskopene og prestene tar selv konsekvensen ved å nedlegge sine embeter. Biskopene sier i meddelsen om nedleggelsen av embetet at «slik som for Luther, kommer også for oss det øyeblikk da vi må følge vår overbevisning og hevde kirkens rett mot statens urett». Og prestene nedlegger, selv om de i det beryktede statstelegrammet blir truet

på livet. — Da biskop Berggrav i forhøret på Skaugum blir truet kraftig av Terboven, sier han i samtalens løp: «Vi kommer i kirken til å holde fram hvis vi må, uten hensyn til makten.» Himmler griper da inn og ber biskopen tenke på alle som det da vil gå ut over. På det får han som svar: «Ikke engang slike hensyn eksisterer når en ser seg ledet og tvunget av sin samvittighet og av Guds klare ord. Vi viker ikke.»

Slik går kirken klart og uten kompromis inn for samvittighetsfriheten. Den blir i trengselen, slik som den engang var, den helligste og uoppgiveligste menneskerett. I den samtalen vi nettopp har nevnt, bebreider også biskopen tyskerne at de ikke forstår kampen for folkets sjel og for en fribåren overbevisning: «Dere vurderer ikke *samvittigheten*, dere vurderer ikke den indre makt i menneskelivet.»

Samvittighetsfriheten blir også retningsviseren i kirkens kamp for borgerlig frihet.

Første gang den rykker ut i åpen kamp, er for å slutte opp om Høyesterett i striden for våre frie domstoler og vår rettssikkerhet. I «Hyrdebrevet» spør kirken staten om den vil opprettholde orden, rett og rettferdighet slik som den kristne bekjennelse forutsetter. Brevet påtaler hirdens rettløse framferd. Dernest minner det om hvor alvorlig det er at Høyesterett er trådt tilbake fordi domstolenes uavhengighet er angrepet. I biskopenes promemoria heter det:

«Når samfunnets øvrighet tillater vold og urett og øver press på sjelene, da er kirken samvittighetens vokter. En menneskesjel betyr mer enn den hele verden.»

Samvittighetsfriheten er også med på å motivere protesten mot forfølgelsen av jødene. Den ble til dels opplest fra prekestolene. I kampen mot jødeforfølgelsene står ellers alle kirker og kirkesamfunn sammen, også den tyske kirke. I den norske kirkes protestskriv som en del prester leste opp i kirken de to første søndagene i desember 1942, heter det:

«Ministerpresidentens lov, kunngjort 27. oktober d. å. om innskrenkning av jødernes formuer, har vakt en veldig sorg i vårt folk, og verre ble det ved forordningen om at alle jødiske menn over 15 år skulle arresteres.

Når vi nå vender oss til Ministerpresidenten, er det ikke for å forsvare hva jøder måtte ha syndet. Har de forbrutt seg, så skal de forhøres, dømmes og straffes etter norsk lov som alle andre borgere. Men de som ikke har forbrutt seg, skal nyte godt av vårt lands rettsbeskyttelse.

Jødene har i 91 år hatt lovlig rett til å bosette seg og ernære seg i vårt land. Men nå fratar man dem uten varsel deres formue, og etterpå arresterer man mennene så disse hindres fra å ernære sine eiendomsløse hustruer og barn. Dette strider ikke bare mot det kristelige bud om nestekjærlighet, men mot de enkleste rettskrav. Disse jøder er jo ikke anklaget for noen forgåelse mot landets lover, enda mindre ved rettergang overtudet derom. Og dog straffes de så hardhendt som de ferreste forbrytere straffes. De straffes for sin avstamning, ene og alene fordi de er jøder.

Denne myndighetenes underkjennelse av jødernes menneskeverd er stikk i strid med Guds ord som fra perm til perm forkynner at alle folkeslag er av ett blod, se særlig Ap. gj. 17, 26. Ja, det er få punkter hvor Guds ord taler tydeligere enn her. «Gud gjør ikke forskjell på folk.» Rom. 2, 11. «Her er ikke jøde eller greker.» Gal. 3, 28. «Det er ingen forskjell.» Rom. 3, 22. Og framfor alle ting: Da Gud ved inkarnasjonen ble menneske, lot han seg føde i et jødisk hjem, av en jødisk mor.

Altså, ifølge Guds ord har alle mennesker prinsipielt samme menneskeverd og dermed samme menneskerett. Og dette grunnsyn er våre statsmyndigheter ved lov forpliktet til å respektere. Ti Grunnlovens § 2 sier at Den Evangelisk-Lutherske religion forblir statens religion. Og det vil si at staten ikke kan gi noen lov eller forordning som er i strid med kristen tro og kirkens bekjennelse.

Når vi nå vender oss til myndighetene i denne sak, så er det ut fra den dypeste samvittighetsnød. Vi ville

ved å tie til denne legaliserte urett mot jødene, bli ansvarlige for og medskyldige i denne urett. Skal vi være tro mot Guds ord og kirkens bekjennelse, så må vi tale.»

Skrivelsen slutter med følgende ord:

«Ministerpresidenten har ved flere leiligheter framhevet at N.S. ifølge sitt program vil verne om kristendommens grunnverdier. Nå er en kristen grunnverdi i fare. Skal den vernes, må den vernes straks.»

Over nyttår ble det sendt ut enda en skrivelse fra Den midlertidige kirkeledelse. Her heter det om jødene:

«På den henvendelse Norges kirke og kristenfolk nylig sendte Ministerpresidenten i anledning av den grufulle behandling av jødene, har man ikke fått noe svar. I denne sak har vi klart fått se hva det kan skje når Guds ord om menneskeverd og om kjærlighet trampes under fot.»

En konsekvens av samvittighetsfriheten er det frie ord. Gjennom hele okkupasjonstiden blir kirken den eneste bæreren av det frie, talte ord. Prekestolene i Norge er det eneste stedet hvor det frie ord ikke er kvalt.

Også det skrevne ords frihet blir hevdet i handling. Kirken står sammen med hjemmefronten for øvrig om å støtte den illegale presse. Da hyrdebrevet blir offentliggjort, er det en frihetsmanifestasjon som finner gjenklang i hele det norske folk.

Ut fra Guds ord sto således kirken gjennom de fem mørke år som hevder av frihet, sannhet og rett mot alle angrep fra statens side. Menneskerettene ble disse årene for kirken en både menneskelig og kristelig grunnverdi.

Dette betyr at kristne tanker som har levd mer og mindre tilslørt opp gjennom kirkens historie, er opptatt av kirken og anerkjent som det de er.

I Den norske kirkes proklamasjoner om menneskeverd, menneskerett og samvittighetsfrihet hører vi først og fremst

tonene fra evangeliet selv. Men dernest hører vi klangen av kristne menns røst opp gjennom hele kirkehistorien. Vi hører Tertullian og Crysostomus, Milton, Roger Williams og William Penn. Men blant menneskerøstene hører vi klarest røsten fra Wittenberg. Vi hører ikke bare klangen av hans stemme. I kirkekampens hoveddokument tar han selv ordet og sier: «Den verdslige øvrighet skal ikke herske over samvittighetene . . . Når de verdslige myndigheter vil gripe inn i det åndelige regimente og ta samvittigheten til fange hvor Gud alene vil sitte og regjere, da skal man ikke adlyde dem.»

Det er vel neppe for meget sagt at Norges kirke ved sin klare hevdelse av både menneskeverd og menneskerett har hjulpet den kristne kirke fram mot klarhet på et punkt hvor kirken ofte har gått i blinde.

DE FORENTE NASJONER OG MENNESKERETTENE

*Dette dokumentets skjebne vil
ikke bli avgjort av noen orga-
nisasjon, bare av det menneske-
lige sinn.*

General Smuts om F.N.s charter.

Ser vi et øyeblikk tilbake over de 170 år som er gått siden menneskerettstankene fikk sitt første forfatningsmessige uttrykk, kan vi skjelve mellom tre trin i utviklingen.

Rettene ble til i en individualistisk tid og bar preg av det. Det var den enkelte en ville slå vern om. De som skapte erklæringene, tenkte også ut fra seg selv og sin stand. Kvinnen var det ingen som tenkte på. Arbeideren tenkte en heller ikke på. For arbeideren var retten til arbeid og retten til levelig lønn den mest påtrengende menneskerett. Retten til arbeid hadde nok vært oppe til drøfting i Frankrike i 1789, men den var blitt grundig nedstemt.

Så kom industrialismen, og med den vokste det langsomt fram en ny sosial forståelse. Dermed fikk også menneskerettstankene et sosialt innslag. En så nok at de individuelle frihetstankene var noe stort og uoppgivelig. Men samtidig skjønte en at staten måtte gripe inn for å verne om *alles* rett. En mann hadde f. eks. ikke rett til å nytte sin store eiendom i suveren frihet uten tanke på andre. Det er denne nye sosiale forståelsen vi møtte i Weimarforfatningens art. 154: «Eiendom forplikter. Bruken av den skal samtidig være en

tjeneste for det felles beste.» Det ble med andre ord klart at hver frihet mennesket fikk, medførte ansvar for andre. En frihet uten ansvar førte bare til at staten måtte gripe inn og begrense friheten. Slik vokste det fram en rekke sosiale menneskeretter, ofte under sterk brytning med de gamle individualistiske rettene.

Vår egen tid har nå tatt fatt på den siste store oppgaven. Nå gjelder det ikke lenger bare forholdet mellom individene. Nå er en begynt å gjøre rettighetene gjeldende også for statene i deres innbyrdes forhold.

Hver stat, stor eller liten, skal ha rett til å leve sitt eget frie liv, ha rett til sitt eget styre og sin egen styreform og i det hele ha rett til de samme indre og ytre friheter som enhver annen stat. Hvert samfunn skal ha sikkerhet mot å bli urettmessig overfalt av andre. Overfallsmannen skal straffes. Statene er altså begynt å tømre en verdensstat hvor den enkelte stat skal ha de samme retter overfor de andre stater og overfor verdenssamskipnaden som individet før hadde overfor de andre og overfor staten.

Denne storslagne tanken ble først forkynt av Wilson i hans berømte 14 punkter mot slutten av forrige verdenskrig. Den 8. januar 1918 la han disse punktene fram for kongressen. I den talen han holdt den gang, heter det bl. a.: «Vi gikk med i denne krigen fordi retten var krenket slik at det berørte oss alle på det føleligste, og livet for vårt eget folk var blitt utålelig med mindre det kunne bli rettet og verden en gang for alle bli sikret mot gjentakelser. Hva vi krever i denne krigen, er derfor ikke noe særlig for oss. Det er at jorden må bli et godt og trygt sted å leve på, og især at den må bli et trygt sted for et hvert fredselskende folk som, slik som vårt, ønsker å leve sitt eget liv, selv bestemme sine institusjoner og være sikker på rettferd og rimelig behandling fra andre folk i verden og være trygg for vold og egennyttige angrep ...»

Etter at presidenten så hadde kunngjort de 14 punkter,

sa han mellom annet: «Et klart prinsipp løper gjennom hele det program jeg har gitt utkast til. Dette prinsipp er rettferd mot alle folk og nasjoner og deres rett til å leve på like fot med hverandre, fritt og trygt, enten de er sterke eller svake. Uten dette prinsipp som grunnvoll kan ingen del av den mellomfolkelige rettsbygning bli stående. De for-ente staters folk kan ikke handle etter noe annet prinsipp, og for å hevde dette prinsippet er de villige til å ofre liv, ære og alt hva de eier. Det moralske høydepunktet i denne siste og avgjørende krig for menneskenes frihet er kommet, og de er villige til å sette sin egen styrke, sitt eget høye formål, sin egen rettskaffenhet og offervilje på prøve.»

Amerika besto selv ikke den prøven. Statene sviktet sin egen president. Isolasjonismen seiret. Ja, statene ble endog stående utenom det folkesambandet som deres egen president la grunnen til. Og Wilsons prinsipper brøt realpolitikerne i stykker ved rådsbordet i Versailles.

Etterpå ble det moderne å tale hånlig om den verdens-fjerne idealisten og kalle hans tanker utopier. I dag ser vel de fleste at Wilson med all sin idealisme var en bedre real-politiker enn de som førte knyttnevns politikk fram til seier. Ingen kan nå nekte at Wilsons nederlag ble et nederlag for freden og friheten. I skyggen av uretten og hatet arbeidet det seg fram krefter som skulle legge en stor del av Vesten i ruiner.

Det viste seg også at Wilsons tanker ikke kunne dø. Midt i den annen verdenskrigs redsler reiste de samme tankene seg til nytt liv.

I august 1941 hadde Amerikas president og den engelske statsminister sitt berømte møte på et slagskip i Atlanterhavet. Her utstedte de Atlanterhavserklæringen som bygger på de samme prinsippene som Wilson forgjeves stred for. Erklæringen lyder i sin helhet:

«De Forente Staters president og førsteminister Churchill, som representant for Hans Majestets regjering i det Forente Kongerike, som er kommet sammen til et møte, mener at det er riktig å gjøre kjent visse alminnelige grunnsetninger i deres lands nasjonale politikk, på hvilke de bygger sitt håp om en bedre framtid for verden:

1. Deres land søker ingen utvidelser, hverken av territorial eller annen natur.
2. De ønsker ikke at det skal finne sted noen territoriale endringer som ikke stemmer med vedkommende folks fritt uttalte ønsker.
3. De respekterer alle folks rett til å velge den regjeringsform som de vil leve under, og de ønsker at suverene rettigheter og selvstyre må bli gitt tilbake til dem som er blitt berøvet dem ved makt.
4. De vil søke samtidig som de overholder sine inngåtte forpliktelser å sikre alle, så vel store som små, så vel seirende som beseirede stater, like adgang til verdenshandelen og til råstoffene som de trenger for sin økonomiske trivsel.
5. De ønsker å gjennomføre det videst mulige samarbeid mellom alle nasjoner på det økonomiske område med det formål å sikre alle bedre arbeidsvilkår, økonomisk framgang og sosial trygghet.
6. Etter nazi-tyranniets endelige utslettelse håper de å se virkeliggjort en fred som tillater alle nasjoner å bo trygt innenfor sine egne landegrenser, og som gir alle mennesker i alle land sikkerhet for at de kan leve sitt liv uten frykt.
7. En slik fred bør gi alle adgang til uten hinder å seile fritt over havene.
8. De mener at alle verdens nasjoner, av reelle så vel som ideelle grunner, må gi avkall på bruken av makt. Siden ingen fred kan opprettholdes i framtiden hvis de nasjoner som truer eller kan true med angrep utenfor sine grenser, tillates å fortsette sine rustninger til lands, til sjøs og i luften, mener de at det er en nødvendighet å avvæpne slike nasjoner inntil et mer omfattende og varig system kan gjennomføres til å trygge den alminnelige

sikkerhet. De vil likeledes søke å tilskynde og fremme alle andre praktiske forholdsregler som kan lette den knugende rustningsbyrde for fredselskende folk.»

Nyårsdag 1942 offentliggjorde en rekke nasjoner en erklæring som støttet seg på Atlanterhavsdeklarasjonen. Denne nye erklæringen ble etter hvert undertegnet av i alt 50 nasjoner. Her heter det at disse lands regjeringer «er overbevist om at en fullstendig seier over deres fiender er en nødvendig betingelse for forsvaret av liv, frihet, uavhengighet og fri religionsøvelse og for opprettholdelse av menneskerettene og rettferdigheten både i deres egne og i andre land.»

26. juni 1945 ble en av verdenshistoriens store dager. Da ble De Forente Nasjoners pakt undertegnet i San Fransisco.

Den norske delegasjon hadde under de drøftinger som gikk forut, foreslått en artikkel som lød slik: «Organisasjonens medlemmer forplikter seg til å forsvare liv, frihet, uavhengighet og religionsfrihet og til å opprettholde menneskeretter og rettferd.» Dette framlegget kom i forskjellig form til å gå igjen i pakten, og det på flere steder.

I likhet med den franske forfatningen av 1789 innledes pakten med en høytidelig erklæring om å verne om menneskerettene. Men nå er det ikke lenger bare borgernes, men også statenes retter som skal trygges. Innledningen lyder:

«Vi, de forente nasjoners folk som er bestemt på

å redde kommende slektledd fra krigens svøpe som to ganger i vår livstid har brakt usigelig sorg over menneskeheten, og

atter å bekrefte troen på grunnleggende menneskeretter, på det enkelte menneskes verdighet og betydning (in the dignity and worth of the human person), på menns og kvinners og på små og store nasjoners like rett og

å skape betingelser under hvilke rettferdighet og respekt for de forpliktelser som grunner seg på traktater og andre folkerettskilder kan opprettholdes, og

å fremme sosiale framskritt og bedre levevilkår under større frihet,

og for disse formål

å vise toleranse og leve sammen i fred som gode naboer, og

å forene våre krefter for å opprettholde mellomfolkelig fred og sikkerhet, og

ved godkjenning av visse prinsipper og innføringen av visse framgangsmåter å sikre at væpnet makt ikke brukes uten i felles interesse, og

ved mellomfolkelig samarbeid å fremme alle folks økonomiske og sosiale framgang,

har besluttet å samordne våre anstrengelser for å nå disse mål.

Følgelig har våre respektive regjeringer gjennom representanter samlet i byen San Francisco, som har framvist sine fullmakter som ble funnet i behørig stand, blitt enige om denne Pakt for de Forente Nasjoner, og vi oppretter herved en organisasjon som skal hete de Forente Nasjoner.»

Menneskerettsprinsippene blir i paktens gjentatt ikke mindre enn tre ganger.

Under framstillingen av sikkerhetsrådets funksjoner heter det i art. 55:

«Med det formål å skape de faste forhold og den materielle velstand som er nødvendig for fredelige og vennskapelige forhold mellom nasjonene, grunnlagt på respekten for prinsippet om folkenes likestilling og selvbestemmelsesrett, skal de Forente Nasjoner fremme:

- a) høyere levestandard, full beskjeftigelse og betingelser for økonomisk og sosialt framskritt og utvikling;
- b) løsningen av mellomfolkelige økonomiske, sosiale og helsemessige og dermed beslektede spørsmål, mellomfolkelig samarbeid på kulturens og undervisningens felter; og

- c) almen respekt for og overholdelse av menneskeretter og grunnleggende friheter for alle uten hensyn til rase, kjønn, språk eller religion.

Og en av det økonomiske og sosiale råds oppgaver formuleres i art. 62 slik: «Det kan framkomme med anbefalinger for å fremme respekt for og overholdelse av menneskerettigheter og grunnleggende friheter for alle.» Dette rådet satte i mars ned en særlig kommisjon for menneskeretter med fru president Roosevelt som formann. Her sitter også et medlem fra Norge, høyesterettsjustitiarius Pål Berg.

Endelig har det mellomfolkelige tilsynsråd som skal føre tilsyn med områder som skal stilles under internasjonal kontroll, en bestemmelse i paktens art. 79. Her heter det at tilsynsrådets oppgave skal være «å fremme respekten for menneskeretter og grunnleggende friheter for alle uten hensyn til rase, kjønn, språk eller religion, og å fremme anerkjennelse av alle verdens folks innbyrdes avhengighet av hverandre».

Det mangler således ikke på at de prinsipper som verden kjempet for, er blitt klart fastslått i den nye pakten mellom folkene. Her er nasjonenes rett til indre og ytre frihet blitt slått fast. Her er også de individuelle frihetsretter innskjerpet. Samtidig merker en i pakten en sterk sosial forståelse slik som alt innledningen til pakten er formet.

Det er århundrers — ja, årtuseners dyrekjøpte erfaringer som har nedfelt seg i denne pakten. Når vi leser den, er det som vi gjenser hele rekken av dem vi har møtt i denne boken, og mange flere. Det er som vi ser for oss de mektige folkerørslere som i uklar lengsel og ofte med uklare mål har prøvd å bære tanken fram om sitt folks rett til et fritt liv. Det er som om mektige folkereisninger drar forbi oss i stadig skiftende bilder — reisninger som alle arbeidet for å fri individet fra undertrykkelse og vold og løfte det til et fritt og høybårent menneskeliv.

Og lytter vi lenge til alle dem som kjemper disse tankene fram, hører vi bakom alle de ropende røster, også bak dem som kampen har gjort hard, stemmen av den store Mester som sier: «Hva gagnar det et menneske om det vinner den hele verden, men tar skade på sin sjel.» Og vi hører fra mange sider ekkoet av ordet: «Elsk din neste som deg selv.»

Det er slike ord og de mål de setter for livet som går igjen i den veldige rettferds- og frihetssymfonien som har tonet over jorden. Det er ikke alltid dette grunnmotivet har kunnet høres. Undertiden har helt andre klangvirkninger behersket symfonien. Men likevel er det evangeliske toner symfonien er bygd opp på. Det gjelder like fullt om mange av dem som spilte med i symfonien, ikke merket det.

Spørsmålet nå er om den skønne finalen som klinger mot oss fra innledningen til De Forente Nasjoners pakt og fra pakten selv, skal bli utgangspunkt for en ny frihetssymfoni som er mer avklaret enn den gamle?

Det vil bare framtiden gi svar på.

Det er iallfall løfterikt å se at verdens største rike, China, som det første land i verden har godkjent F.N.s charter i den grunnlov som ble vedtatt juledag 1946. En kan også merke seg at i utkastet til fredstraktaten med Italia heter det at den italienske regjering skal ta alle forholdsregler for å sikre alle borgere fulle menneskeretter og de fundamentale friheter, deriblant tale-, møte-, presse- og religionsfrihet.

Men stort sett ser det ikke rart ut når det gjelder å sette de høye prinsippene ut i livet. Somme ting synes tvert om å tyde på at det mørkner mot en ny, barbarisk natt med enda større undertrykkelse, med enda større lidelse og urett og med enda mindre tanke for enkeltmennesket.

Vi ser i dag klart at de demoniske maktene som verden kjempet imot, har fått innpass gjennom mange fine smutt-

hull hos de seirende selv. Framleis samler interessen seg om de store jettenasjoner. Framleis pågår dragkampen om maktens septer og krone. I denne kampen forsvinner den lille nasjon og dens retter.

Nyårsdag 1947 skjedde noe som også må virke meget forstemmende her i Norden. Finnland så seg nødt til å offentliggjøre instruksjoner om sterke begrensninger av ytringsfriheten og av den personlige frihet.

Tross charterets forsikringer har det alt forekommet åpne krenkelser av små nasjoners frihet til å leve sitt eget liv. Skorten på tillit mellom de store gjør at de alle vil sikre seg. Denne sikringen går ut over de små nasjoner, særlig over dem som lider av indre svakhet eller splittelse eller som har en beliggenhet eller rikdomskilder som kan være av betydning ved en ny konflikt.

Vi har også igjen å se om charterets høye prinsipper virkelig blir gjort gjeldende ved fredsbordet eller om vi skal oppleve de 14 punkters nederlag på ny.

Og det er ikke bare de små nasjoner som forsvinner under denne nye tillitskrisen. Enda mer forsvinner det enkelte menneske. Framleis skalter og valter de store statene med millioner av enkeltmenneskers skjebne og lykke og framtid som om menneskenes liv og sjel ikke hadde noe å bety.

Særlig synes prinsippet om menneskeverd og menneskerett å være glemt når det gjelder de beseirede. Ropet «ve de beseirede» lyder like sterkt i dag som det har lydt før ned gjennom århundrene. Mennesker hvis slekt har levd i uminnelige tider på det samme området, jages med vold bort fra gård og grunn av statlige og politiske grunner, eller rett og slett fordi de tilhører et beseiret og forhatt folk. En regner med at slik tvangsflytning omfatter om lag 14 millioner mennesker. Tvangs-flytning er forresten et ukorrekt ord, for de fleste blir ikke anvist noe sted å flytte hen. De blir bare jaget. Et par millioner forvillede barn streifer om i Mellom-Europa.

Millioner er ikke bare berøvet sine borgerlige friheter, men har framleis ikke full tros- og samvittighetsfrihet. Den nye kommisjon for menneskeretter har i sannhet nok å ta fatt på.

Et lyspunkt er det at kirkene alt har sett hvor dette bærer hen. I et opprop fra kirkens økumeniske råd i Genève i februar 1946 hvor tidligere venner og fiender møttes for på ny å bygge de brutte bruer, heter det: «... Også seierherrene har måttet gå igjennom fryktelige lidelser, og nå legger nettopp seieren enda større ansvar på dem overfor Gud. De må til samme tid yte rettferdighet og barmhjertighet. Dersom de berøver den tidligere fiende det mest livsnødvendige, driver befolkningen ut av sine hjemland eller på lignende måte tar hevn, da kan dette bare føre til nye ulykker ... Vi oppfordrer alle som vandrer i Kristi spor, til å gjøre alt som står i deres makt for å hjelpe dem som lever under fryktelig nød og lidelse i dag til å kjempe for en bedre ordning hvor menneskerettene kan få sin fulle anerkjennelse og beskyttelse.»

Slik står sakene i dag. Noen måneder etter at De Forente Nasjoner uttrykkelig og klart har fastslått nasjonenes og menneskenes rettigheter, krenkes de åpenbart. Somme stater synes alt å ha glemt det de selv av fri vilje forpliktet seg til.

Finnes det ingen utvei? Dette tvinger oss til å tenke over hvordan menneskerettene best kan sikres i verden.

HVORDAN SIKRES MENNESKERETTENE?

*Bare den kan vokte grensen som
skuer ut over grensen.*

Emil Brunner.

Det spørsmål som først trenger seg fram, er dette: Hvordan kan det være mulig at charterets grunnleggende prinsipper synes å bety så lite bare noen få måneder etter at nasjonene av fri overtøying undertegnet det? Svaret ligger i den usikkerheten som framleis preger verden. Før rettene kan sikres, må freden sikres og tilliten bygges opp.

Det har vært lett å iakttå nå etter freden at ettersom dens aksjer falt, gled også frihetens og rettens banner lenger ned over stangen til det nå nærmest henger på halv stang.

Usikkerheten har ført til at hver stat, særlig da de store, mer og mer søkte tilbake til seg selv og sin egen makt. Men charterets tanke er at staten skal overføre en del av sin makt til det store felles-samfunn. Jo mer statene synker tilbake til å grunne framtiden på egen makt og styrke, desto mindre rett får de små nasjoner overfor de store. Og jo mer hver stat ser makten som den siste utveien, jo snevrere trekker den grensene for sine egne borgeres frihet.

Makt og frihet har alltid stått mot hverandre i stats- og samfunnssynet. Somme systemer, slik som de totalitære, kjempet for makten, og så måtte friheten dø. Andre samfunn så mer mot den frie personlighet som målet for sam-

funnets liv. Der visnet maktidealene. Slik har det ikke minst vært i de små nordlige og vestlige demokratier i Europa.

Det viser seg nå at den totalitære makttanken og det hovmodet den føder, ikke er overvunnet fordi om fascismen og nazismen er slått ut. Den lever videre i somme nasjoner. Så lenge den lever, er det åpenbart at Roosevelts fire friheter vil ha trange kår i verden.

Å fjerne mistilliten, maktheruselsen og makthovmodet blir derfor det første vilkåret for at verdens nasjoner og borgere igjen kan puste fritt ut og få retter som svarer til menneskeverdet. Vår kultur og vår eksistens som virkelige mennesker avhenger av om dette lykkes.

Dernest: Historien viser oss klart at det er ikke nok forfatningsmessig å fastslå høye prinsipper for menneskelig liv og samliv. Enda langt viktigere enn formuleringen er det at disse prinsippene lever i menneskenes sinn.

England har aldri fått alle menneskerettene fastslått i sin forfatning, og dog er de sikrere forankret der enn i de fleste andre land. De lever nemlig i samfunnets tradisjoner og i menneskenes sinn. De amerikanske rettighetserklæringer fikk nettopp sin betydning ved å formulere og gi ord for noe som hadde vokset seg fast som en grunnfestet overtydning hos folket. Grunnloven viste seg å bety så meget hos oss fordi dens bestemmelser om borgerlig frihet svarte til «folkets bevissthet om hva som var rett og riktig», for å tale med Høyesterett.

Omvendt ble den franske frihetsdeklarasjonen forvandlet til blodig terror fordi den ennå ikke hadde slått rot i sinnene.

Da pakten var undertegnet i San Fransisco, sa gamle general Smuts: «Dette dokumentets skjebne vil ikke avgjøres av noen organisasjon, bare av det menneskelige sinn.»

Det blir derfor en oppgave for hele verden å gjøre paktens tanker levende for denne og for de kommende slekter.

Det blir nødvendig å innprente at hvert menneske har sin

høyhet og sitt menneskeverd og at intet menneske, hvor ringe det enn kan synes å være, kan trampes ned i sølen av andre. Enten en er mann eller kvinne, enten en er hvit, svart eller gul, har en rett til å bli sett på og behandlet som menneske og som likemann.

Det blir nødvendig å lære folkene å forstå at et slikt menneskesyn også medfører konsekvenser for det sosiale liv. Hvert menneske som vil arbeide, har rett til å få slike levevilkår at det kan nyttiggjøre seg sine menneskeretter.

Det blir nødvendig å gjenreise respekten for lov og rett både innen de enkelte samfunn og statene imellom. Det blir en oppgave å gjøre det klart at slik som alle mennesker har like verd og like rett til å leve, slik har også de små stater samme rett til liv og frihet som de store og mektige.

Disse tankene inneholdes alle i charteret. De kan nok synes selvsagte for oss. Vår Grunnlov, våre tradisjoner og institusjoner hviler jo på slike tanker. Men de er langt fra selvsagte ute i verden og neppe hos oss heller. Derfor må en stadig oppdra folket til å forstå at menneskerettsprinsippene er nødvendige for at alle skal kunne leve et menneskeverdige liv. Ja, vi må i vår tid si at disse prinsippene, statene imellom, er påkrevd for at verden i det hele skal bestå.

Å holde disse tankene levende blir ikke minst skolens sak. Vi har sett demonstrert de siste årene, både til ondt og godt, hva oppdragelsen har å si. Vi så det på sin måte klart i Tyskland, og vi så det på en annen måte klart i Norge.

Det må bli i skolen at det nye charters tanker må slå rot. For somme folk vil en slik oppdragelse bli et brudd med det de før har vært opplært i. Det gjelder først og fremst de beseirede, men også noen av seierherrene.

I Norge er vi i den heldige stilling at vi bare kan bygge videre på det åndsgrunnlag som ble lagt med vår Grunnlov. Grunnloven og De Forente Nasjoners pakt må bli kjente og kjære som grunnlaget for vår nasjonale kultur og for verdenskulturen.

Men vil det lykkes å forankre disse fundamentale tankene i menneskesinnene verden over? Det spørsmålet fører dypere inn.

Vi har før søkt å påvise i denne boken at menneskerettstankene er av kristen rot. Det er kristne tanker om menneskets evige bestemmelse, om hver sjels uendelige verdi, om nestekjærligheten og om budenes absolutte krav som er de frøene som menneskerettstankene har utviklet seg av.

Nå er jo imidlertid situasjonen blitt at de kristne tankene i stor utstrekning ikke er levende lenger. De gamle idealene henger i løse luften uten feste. De er som blomster som er rykket opp av jorden. De kan nok leve en tid ved sin egen opplagsnæring og ved kunstig tilførsel av næring, men de er dømt til å dø hvis de ikke plantes i jorden på ny.

Vi så i innledningen at synet for menneskets verd og menneskets rett hører nøye sammen. Spørsmålet blir om det nytter å opprettholde tanken om menneskeverdet hvis troen forsvinner fra jorden.

Hva er det som har skapt forestillingen om menneskets «høyhet og verdighet» som charteret taler om? Følger vi den forestillingen bakover i tidene, stanser veien ved det kristne oppstandelseshåp og dermed ved troen på menneskets evige bestemmelse. Det ville være en interessant oppgave å søke å ettervise hvordan evighetstroen og respekten for menneskeverdet hører sammen. Det kan vel neppe bestrides at det er kristendommen som har gitt vår kultur trangen til å verne om mennesket, også om det svake, gamle og uproduktive menneske. Også det var jo skapt i Guds bilde. Også det hadde Kristus gitt livet for. Også det hadde derfor sitt evige verd og måtte derfor også høyaktes av oss andre. Dypest sett er vi alle brødre.

Men når nå den kristne oppstandelsestro er visnet hos så mange og erstattet med et rent biologisk og materialistisk livssyn, så må det bety at forutsetningen for denne høye menneskevurderingen er borte. Denne vurderingen kan nok

leve videre en tid omtrent som den avskårne blomsten kan lyse i full skjønnhet en stund. Men etter hvert som den kristne opplagsnæringen forsvinner, vil respekten for mennesket forsvinne.

Det er jo nettopp dette vi er blitt vitne til. Hvor er det blitt av respekten for menneskets hellighet og ukrenkelighet. Krigen, og enda mer konsentrasjonsleirene, har avslørt i all sin nakne gru hvordan det står til med aktelsen for liv og menneskeverd. Den er ikke større hos det vantro nåtidsmennesket enn den var hos Torgeir Håvarsson. Millioner har i dag fått en verre lagnad enn gjeteren på Kvassafjell. I konsentrasjonsleirene ble det nettopp en oppgave å ta fra menneskene alt det som het høyhet og menneskeverd. Og de som behandlet sine medmennesker slik, hadde selv gått igjennom en «trening» som hadde tatt fra dem all samvittighet og dermed også all selvaktelse. Konsentrasjonsleirene er neppe noe spesielt tysk fenomen, men er tenkelig overalt hvor maktstaten rår og hvor menneskene har mistet troen.

Vi står i virkeligheten overfor to alternativer: Enten er mennesket et evighetsvesen og må vurderes deretter. Eller også er det bare et biologisk vesen og må vurderes slik.

En kan selvsagt prøve å opprettholde forestillingen om menneskeverdet ved humane tanker uten religiøs tro. Men disse humane tankene er for en stor del selv av kristen rot. Slike forsøk vil derfor i høyden bety det samme som å skifte vann på avskårne blomster. De kan i høyden forsinke forfallet, men ikke hindre det.

Schleiermacher sa engang at humanitet uten divinitet (noe guddommelig) er bestialitet. Vår tid har levert beviset for at han hadde rett.

Vi har før pekt på hvordan alle faststående rettsbegreper har sammenheng med en levende gudstro. Retten forfaller i det lange løp når troen forfaller.

Det samme gjelder også samvittighetsfriheten og det indre

livs frihet i det hele. Mister en troen på at mennesket har noen indre frihetssfare, taper en også interessen av å verne om denne indre frihet. Ingen har lenger respekt for en samvittighet som en mener bare er en tom fiksjon.

En kultur kan ikke bestå når kulturens røtter er avskåret. Livsnerven i vår kultur har vært respekten for mennesket som åndsvesen. Disse kulturens fineste røtter har vært festet mer i Betlehem enn i Athen. Skjærer vi nå disse røttene vekk, vil selvutslettelsen nå oss. Her vil ikke en høyt utviklet teknisk sivilisasjon hjelpe. Den vil tvert om påskynde undergangen. Atombomben understreker dette slik at alle må forstå det.

Alt i 1880-årene skrev den verdenskjente kulturhistoriker Jakob Burckhardt engang til en venn at frihetens tid bare blir en kort episode for Vesterland. Den rekker så lenge som de kristne verdier ennå bevarer grepet på menneskene i en stadig mer sekularisert verden. Burckhardt var klart-seende nok til å forstå dette selv om han personlig hadde mistet sin tro. Vi har nå sett at han hadde rett. Vi vil også se at han får rett dersom det ikke kan komme en kristen gjenfødelse over verden.

Skal innledningsordene til De Forente Nasjoners Pakt bli stående som innledningen til en ny epoke for menneskene, med rett for små og store nasjoner og med frihet og menneskerett og høy sosial ansvarskjensle hos den enkelte? Eller skal charteret bli det siste storfelte minnesmerke over Vestens årtusengamle personlighetskultur?

Det står til menneskene av i dag og av i morgen å gi svaret. Ut fra slike perspektiver er det vi må finne vår plass og se vårt ansvar både som folk og som enkeltmennesker. Kong Håkons ord har ikke bare gyldighet for vårt land, men for hele verden:

«Det er bare gammeldags, god kristendom som kan redde verden i denne tid. Vi må vende tilbake til de kristne verdier som hele vår kultur bygger på.»

LITTERATUR

Det som er merket med * har hatt betydning for nærværende arbeid.

Kap I—II.

- * Holmquist, H.: Den religiøse toleransens historia. — Upps. 1917.
- * Fasting, G.: Religionsfrihetens historie. — 1914.
- * Troeltsch, E.: Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt. — 1911. (Cfr. samme forfatters store «Sozial-lehren ..».)
- Vandvik, E.: Far etter menneske. — Oslo 1945.
- * Hovstad, J.: Mannen og samfunnet. — Oslo 1945.

Kap. III—IV.

- * Bugge, A.: Illustreret verdenshistorie I—IX. — Oslo 1928.
- * Jellinek, G.: Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte. — 1895 (1904)².
- Alengry, A.: La Declaration des droits de l'homme et du citoyen. — 1902.
- Hägermann, G.: Die Erklärungen der Menschen- und Bürgerrechte in den ersten amerikanischen Staatsverfassungen. — 1910.
- * Kløvekorn, F.: Die Entstehung der Erklärungen der Menschen- und Bürgerrechte. — 1911.
- * Strzelewicz, W.: Kampen om de mänskliga rättigheterna. - Sth. 1943.
- Scherger, G. L.: The evolution of modern liberty. — Lond. 1904.
- * Rees, Wilh.: Die Erklärung d. Menschen u. Bürgerrechte von 1789. — Berl. 1911.
- Castberg, F.: Menneskerettserklæringen i historiens lys. «Samtiden» 1945.
- * Torp, C.: Menneskerettighedene, «Det ny århundrede», 3. årg.
- Brunner, E.: Die Menschenrechte nach reformierter Lehre (Jahresbericht der Zürcher Universität, 1942).

- Salander: Vom Werden der Menschenrechte. — 1926.
 * Ritchie: Natural Rights. — Lond. 1894.
 * Østbye og Lange: Historiske aktstykker. — Oslo 1939.

Kap. V.

- * Bergsgård, A.: Året 1814 I. — Oslo 1943.
 * Berg, Pål: Grunnloven og menneskerettene. I «Arven fra Eidsvoll». — Oslo 1945.
 * Wergeland, H.: Norges konstitutions historie.
 * Andenæs, J.: Menneskerettserklæringen i det 18. årh. og den norske grunnlov. Tidsskr. for rettsv. — 1942.

Kap. VI.

- * Bååth-Holmberg: Kampen för och mot negerslaveriet. — Sth. 1896.
 Wilson, H.: Rise and Fall of the Slavepower in America.
 Weld, Th.: American Slavery as it is. — 1839.
 * Munch, P.: Folkestyrets vækst i det 19. aarhundrede. — Kbh. 1924.
 * Holck, A.: Arbejderforhold og socialreform i det 19. aarh. — Kbh. 1920.
 * Jørgensen, A. Th.: Filantropiens former i det 19. aarh. — Kbh. 1921.
 * Ammundsen, V.: Den kristne kirke i det 19. aarh. — Kbh. 1925.
 * Starcke, C. N.: Videnskapen og kulturudviklingen i det 19. aarh. — Kbh. 1919.
 * Høffding, H.: Ledende tanker i det 19. aarh. — Kbh. 1920.

Kap. VII.

- * Dewey, J.: Freedom and Culture. — N. Y. 1939.

Kap. VIII.

- * Berggrav, E.: Staten og mennesket. — Oslo 1945.
 * Høffding, H.: Den nyere filosofis historie I—X. — Kbh. 1921.
 * Ahlberg, A.: Friedrich Nietzsche. — Sth. 1927.
 * Brunner, E.: Gerechtigkeit. — Zür. 1943. Sv. overs.: «Rättvisa.» — Upps. 1945.
 * Ahlberg, A. m. fl.: Kultur och Kristendom. — Sth. 1943.
 * Foss, K.: En linje i naturrettens historie. Tidsskr. f. rettsv. — 1942.

Kap. IX.

- Marx, H. K.: Das Kapital.
 Lenin, N.: Stat og revolusjon.
 Bucharin: Der Klassenkampf und die Revolution in Russland. — — Petr. 1920.

- * Bucharin: Kommunismens ABC. — Kra. 1922.
- * Tingsten, H.: Demokratins seger och kris i «Vår egen tids historia».
- * Lange, T.: Dokumenter fra vår egen tid. — Oslo 1939.
- * Timasjeff, N. S.: Religionen i Sovjet 1917—42. — Sth. 1943.
- * Briem, E.: Kommunisme og religion i Sovjetsamveldet. — Oslo 1946.
- * Hitler, A.: Mein Kampf. Norsk utg. «Min kamp». — Oslo 1941.
- Feder, G.: Das Program der N.S.D.A.P. und seine weltanschaulichen Grundgedanken. — Münch. 1934.
- Huber: Die Gestalt des deutschen Sozialismus. — Hamb. 1934.
- * Guedella, Ph.: 100 år. — Oslo 1937.
- * Tingsten, H.: De nationella diktaturen.
- * Wiener, P. F.: German with tears. Sv. overs. «Hur et herrefolk oppfostras. — Sth. 1944.
- Koellreutter: Volk und Staat in der Weltanschauung des Nationalsozialismus. — 1935.
- * Ahlberg, A. m. fl.: Varför svenska folket reagerar. — Sth. 1941.
- * Nygren, A.: Den tyska kyrkostriden. — Lund 1934.
- * Torm, Fr.: Kirkekampen i Tyskland. — Kbh. 1939.
- * Lange, T.: Dokumenter fra vår egen tid. — Oslo 1939.

Kap. X.

- * «Hva vi kjemper for.» — Sth. 1943.

Kap. XI.

- * Schjelderup, F.: Fra Norges kamp for retten. — Oslo 1945.
- * Berggrav, E.: Da kampen kom. — Oslo 1945.
- * Christie, H. C.: Den norske kirke i kamp. — Oslo 1945.
- Carlsen, Ingv. B.: Kirkefronten i Norge.

Kap. XII.

- * St.prp. nr. 5/45.

Biskop Arne Fjellbu

skriver i sitt forord til denne boken . . .

Vi førte en lang og svær kamp for menneskerettene. Millioner av mennesker har måttet sette livet til for at verden skulle bli reddet fra tyranni og overgrep mot samvittighetene. Seierherrene synes å glemme alt dette vi kjempet for i den verste av alle kriger. Blant de mange detaljer, de mange relativt små spørsmål, synes de store linjer å bli borte. En frykter for at det det kommer an på, er blitt uvesentlig og at også denne fred skal legge spiren til ny ulykke for vår ulykkelige slekt.

Sogneprest Sigurd Opdahl har satt seg som oppgave å følge kampen for menneskerettene gjennom historien, fra de eldste tider til De forente nasjoners pakt ble undertegnet i San Francisco. Meget vi har glemt, blir igjen levende for oss. Meget vi ikke visste, kommer til vår kunnskap. Men framfor alt: Her får vi se de store linjer. Vi merker Guds fottrin i historien, i historiens «long parade». En levende stil og en sann og ekte patos bidrar til å forhøye virkningen av den meget alvorlige og verdifulle bok.

I en tid som kan friste til mismot, kommer denne bok som en god gave. Den stimulerer oss til ikke å gi tapt, til ikke å tvile på sannhets sak.

Spesialtrykk